

Волинський національний університет імені Лесі Українки

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ЧАСОПИС

№ 1 (16)

Видавничий дім
«Гельветика»
2021

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

ЯЦИШИН Михайло Михайлович, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Волинського національного університету імені Лесі Українки, заслужений діяч науки і техніки України (головний редактор);

КРИКУНОВ Олександр Вікторович, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права і процесу Волинського національного університету імені Лесі Українки (відповідальний секретар);

ГОЛОВКО Катерина Володимирівна, доктор юридичних наук, завідувач відділу економіко-правових досліджень Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій;

ДЕМЧУК Антон Михайлович, кандидат юридичних наук, декан юридичного факультету Волинського національного університету імені Лесі Українки;

ЛАРКІН Михайло Олександрович, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права та правосуддя, завідувач кафедри методології науки та міжнародної освіти Запорізького національного університету;

ЯРМИШ Олександр Назарович, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, президент Міжнародної асоціації істориків права, головний науковий співробітник Інституту законодавства Верховної Ради України, заслужений юрист України;

DĘBIŃSKI Antoni, doctor habilitowany nauk prawnych, ksiądz profesor, rector, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II (Rzeczpospolita Polska);

SZEWCZAK Marcin, doctor habilitowany nauk prawnych, adiunkt Kat. Prawa Administracyjnego i Gospodarczego Wydziału Prawa, Prawa Kanonicznego i Administracji, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II (Rzeczpospolita Polska).

Журнал ухвалено до друку Вченою радою
Волинського національного університету імені Лесі Українки
29 червня 2021 р., протокол № 7

Науковий журнал «Історико-правовий часопис» зареєстровано Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія KB № 20053-9853P від 07.06.2013 року)

Наказом МОН України від 19.04.2021 № 420 (додаток 3) журнал включено до Категорії «Б»
Переліку наукових фахових видань України зі спеціальності 081 – Право.

Офіційний сайт видання: www.chasopys.hl.vnu.volyn.ua

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ, ІСТОРІЯ, ФІЛОСОФІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

Булавина Світлана Євгенівна

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ У ПОЛІТИКО-ПРАВОВОМУ КОНТЕКСТІ
МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ НА ВОЛИНІ.....6

Волошко Олексій Олексійович

«ТРИУМФАЛЬНА ХОДА» БІЛЬШОВИЦЬКОГО ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ
В УКРАЇНІ ВЗИМКУ 1917–1918 РР.....14

Григорчук Мирослав Васильович

ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОКУРОРА У ГОСПОДАРСЬКОМУ ПРОЦЕСІ
УКРАЇНИ ТА ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ.....23

Леган Ірина Миколаївна

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА
ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНІЙ ЗЛОЧИННОСТІ.....29

Яцишин Михайло Михайлович

ПРОКУРАТУРА У ДЕРЖАВНОМУ МЕХАНІЗМІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
(СЕРЕДИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.).....35

КОНСТИТУЦІЙНЕ, АДМІНІСТРАТИВНЕ, ІНФОРМАЦІЙНЕ ТА ФІНАНСОВЕ ПРАВО

Пайда Юрій Юрійович

ПОПЕРЕДЖЕННЯ ПРО НАМІР ЗАСТОСУВАННЯ ЗАХОДІВ ПРИМУСУ:
ВЕРБАЛЬНИЙ І КОГНІТИВНИЙ СПОСОБИ.....44

Хлистік Мирослава Андріївна, Озеруга Олександр Володимирович

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОСУДДЯ.....54

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЦИВІЛІСТИКИ

Спесівцев Денис Сергійович

ЗАХИСТ РЕЧОВИХ ПРАВ НА НЕРУХОМЕ МАЙНО
ЗОБОВ'ЯЗАЛЬНО-ПРАВОВИМИ СПОСОБАМИ
(НА ПРИКЛАДІ КОНСТРУКЦІЇ ПРАВОВІДНОСИН НАЙМУ (ОРЕНДИ)).....60

Старчук Оксана Володимирівна

ДОГОВІРНЕ РЕГУЛЮВАННЯ РЕЖИМУ ОКРЕМОГО ПРОЖИВАННЯ ПОДРУЖЖЯ.....67

КРИМІНАЛЬНЕ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАЧЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ, КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС І КРИМІНАЛІСТИКА

Балобанова Дар'я Олександрівна

РЕТРОСПЕКТИВА ДИНАМІКИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ:
ВІД ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я ДО КИЇВСЬКОЇ РУСИ
(VIII СТ. ДО Н.Е. – XII СТ. Н.Е.).....74

Градецький Андрій Вікторович

ЗАСТОСУВАННЯ АЛЬТЕРНАТИВНИХ ПОКАРАНЬ
У МІЖНАРОДНОМУ ПЕНІТЕНЦІАРНОМУ ПРАВІ.....81

Гусак Андрій Петрович

НЕПОВНОЛІТНІ ЗАСУДЖЕНІ ЯК ОБ'ЄКТИ СОЦІАЛЬНО-ВИХОВНОЇ РОБОТИ
ЗА УМОВ ІЗОЛЯЦІЇ.....88

Копча Наталія Василівна

УЧАСТЬ СПЕЦІАЛІСТА У ПРОВЕДЕННІ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ)
ДІЙ ЯК ОДНА ІЗ ФОРМ ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ
ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ СЛУЖБОВОГО ПІДРОБЛЕННЯ..... 94

Музичук Катерина Сергіївна

ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ:
КРИТЕРІЙ ДОВЕДЕНОСТІ «ПОЗА РОЗУМНИМ СУМНІВОМ».....100

CONTENTS

THEORY, HISTORY OF STATE AND LAW, PHILOSOPHY OF LAW

BULAVINA SVITLANA. CULTURAL EDUCATIONAL ORGANIZATIONS AS A FACTOR OF FORMING THE NATIONAL CONSCIOUSNESS IN THE POLITICAL LEGAL CONTEXT ON THE TERRITORY OF VOLYN' DURING THE INTERWAR PERIOD.....	6
VOLOSHKO OLEKSIY. "TRIUMPHAL PROCESSION" OF THE BOLSHEVIK POLITICAL REGIME IN UKRAINE IN WINTER OF 1917-1918.....	14
HRYHORCHUK MYROSLAV. LEGAL CHARACTERISTICS OF THE PROSECUTOR IN ECONOMIC PROCESSES OF UKRAINE AND THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS.....	23
LEGAN IRYNA. INVESTIGATION OF THE PROBLEMS OF INTERNATIONAL COOPERATION ON PREVENTION AND CONTROL OF TRANSNATIONAL CRIME.....	29
YATSYSHYN MYKHAILO. THE PROSECUTOR'S OFFICE IN THE STATE MECHANISM OF THE RUSSIAN EMPIRE (MIDDLE OF THE XIX – BEGINNING OF THE XX CENTURY).....	35

CONSTITUTIONAL, ADMINISTRATIVE, INFORMATIONAL AND INTERNATIONAL LAW

PAIDA YURII. WARNING OF INTENTION TO USE COERCIVE MEASURES: VERBAL AND COGNITIVE METHODS.....	44
KHLYSTIK MYROSLAVA, OZERUHA OLEKSANDR. PROBLEM ISSUES OF REFORMING OF THE UKRAINIAN JUSTICE SYSTEM.....	54

ACTUAL PROBLEMS OF CIVIL LAW

SPIESIVTSEV DENYS. PROTECTION OF CORPOREAL RIGHT TO IMMOVABLE PROPERTY IN OBLIGATORY WAY (ON THE EXAMPLE OF RENTAL RELATIONSHIPS).....	60
STARCHUK OKSANA. CONTRACTUAL REGULATION OF ESTABLISHING THE REGIME OF SPOUSES SEPARATION.....	67

CRIMINAL AND CRIMINAL EXECUTIVE LAW, CRIMINOLOGY, CRIMINAL PROCEDURE AND CRIMINALISTICS

BALOBANOVA DARIA. RETROSPECTIVE OF THE DYNAMICS OF CRIMINAL LAW ON THE TERRITORY OF UKRAINE: FROM THE NORTHERN BLACK SEA COAST TO KYIVAN RUS (8 TH ST. B.C. – 12 TH ST. A.D.).....	74
HRADETSKYI ANDRII. THE USE OF ALTERNATIVE SANCTIONS IN INTERNATIONAL PENITENTIARY LAW.....	81
HUSAK ANDRII. JUVENILE CONVICTED AS OBJECTS OF SOCIAL-EDUCATIONAL WORK IN CONDITIONS OF INSULATION.....	88
KOPCHA NATALIA. PARTICIPATION OF A SPECIALIST IN CONDUCTING INVESTIGATIVE (SEARCH) ACTIONS, AS ONE OF THE FORMS OF USING SPECIAL KNOWLEDGE IN THE INVESTIGATION OF OFFICIAL FORGERY.....	94
MUZYCHUK KATERYNA. CASE LAW OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS: CRITERIA FOR PROVIDENCE "BEYOND REASONABLE DOUBT".....	100

ТЕОРІЯ, ІСТОРІЯ, ФІЛОСОФІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

УДК 374.4[340.15:94(438.41)]

DOI <https://doi.org/10.32782/2409-4544/2021-1/1>

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ У ПОЛІТИКО-ПРАВОВОМУ КОНТЕКСТІ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ НА ВОЛИНІ

Булавина Світлана Євгенівна,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри теорії та історії держави і права

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0003-1239-0563

У політико-правовому контексті проаналізовано особливості створення та діяльності українських культурно-освітніх організацій, що діяли у міжвоєнний період ХХ ст. на Волині, охарактеризовано суспільно-політичні умови їхньої культурологічної праці, визначено коло найактивніших учасників організацій, розкрито вплив на суспільно-культурні процеси у краї.

З'ясовано історико-правовий аспект формування та діяльності культурно-освітніх організацій. На підставі вивчення архівних документів у статті досліджено: форми та методи діяльності культурно-освітніх товариств; національну політику польського уряду щодо Волині, зокрема в галузі освіти та культури; становлення, програмні засади та структуру культурно-освітніх організацій і товариств.

Автор вважає, що упродовж міжвоєнного періоду ХХ ст. високого рівня досягла масово-просвітницька діяльність українських громадських об'єднань. За суспільною вагою і результативністю провідне роль належить «Просвіті». Встановлено, що саме завдяки цій організації уже до середини 1920-х рр. було сформовано систему культурно-освітніх заходів, які сприяли громадянському, національно-патріотичному, естетичному вихованню українського населення Волині.

Окреслено хронологічні рамки дослідження – 1921–1939 рр., міжвоєнний період, коли Західна Україна входила до складу Польської держави, і коли тут, з одного боку, започатковувалася політика національної дискримінації українців і їх ополчення, а з іншого – посилювався український національно-визвольний рух, зростала роль культурно-освітніх організацій і товариств у збереженні та розвитку національної самосвідомості та культури волинян у політико-правовому контексті.

Ключові слова: політико-правовий контекст, культурно-освітні організації, Волинь.

Bulavina Svitlana. Cultural educational organizations as a factor of forming the national consciousness in the political legal context on the territory of Volyn' during the interwar period

Peculiarities of the formation and activity of the Ukrainian cultural educational organizations that were functioning on the territory of Volyn during the interwar period of the 20th century have been analyzed in the political legal context; social political conditions of their cultural work have been characterized; a circle of the most active participants of the organizations have been defined; the impact of these organizations on the social cultural processes in the region has been revealed.

A historical legal aspect and the activity of the cultural educational organizations have been found out. In the article, on the basis of the archives documents we wanted to investigate: forms and methods of the activity of the cultural educational communities; national policy of the Polish government towards Volyn, especially in the fields of education and culture; foundation, programs and structure of the cultural educational organizations and communities.

The author believes that during the interwar period of the 20th century mass scale educational work of the Ukrainian public organizations achieved a high level. Considering a social importance

and results a leading role belongs to "Prosvita". It has been pointed out that it was thanks to this organization that by mid 1920s a system of cultural educational events was formed. Those events favoured and enhanced public, national patriotic, and aesthetic education of the Ukrainian population of Volyn.

The chronological frames of the research have been defined – 1921–1939s, the interwar period when Western Ukraine was a part of the Polish state. That was the time when, on the one hand, the policy of the national discrimination of the Ukrainians and their Polonization began. On the other hand, the Ukrainian national liberation movement was intensifying, and the role of the cultural educational organizations and communities in the preservation and development of the national self-consciousness and culture of the Volyn dwellers was becoming stronger in the political legal context.

Key words: political legal context, cultural educational organizations, Volyn.

Постановка наукової проблеми та її значення. На початку 20-х рр. значна частина етнічних земель України знаходилася поза її межами. За умовами Ризького договору 1921 р. Волинь увійшла до складу Польської держави, що і визначило особливий характер її соціально-економічного та суспільно-політичного життя впродовж майже двох десятиліть. Волиняни, як і всі західні українці, були пройняті глибоким прагненням реалізувати своє право на національне самовизначення, важливим фактором чого було культурно-освітнє життя.

У цьому контексті значний науковий інтерес становить проблема формування та діяльності культурно-освітніх організацій – активних учасників громадсько-політичного життя українців Волині [1].

Аналіз досліджень наукової проблеми. Українські громадські культурно-освітні організації Волині 20–30-х рр. ХХ ст. – визначне явище національної історії. Вони виступили вагомим чинником збереження національної окремішності українського населення, охопили діяльністю та впливами головні сфери його суспільного життя – освіту, культуру, виховання підростаючого покоління.

Українське питання у контексті національної політики Польської держави з її відповідним «обґрунтуванням» розглядалося у працях тогочасних польських дослідників М. Уздовського, В. Стпичинського, П. Дуніна-Борковського, М. Зелінського [14].

Певний внесок у висвітлення суспільно-політичного життя українців у Польщі зробили історики української діаспори – О. Субтельний, Т. Гунчак, В. Янів, О. Кульчицький, А. Семенюк [14].

Упродовж міжвоєнного періоду ХХ ст. високого рівня досягла масово-просвіт-

ницька діяльність українських громадських об'єднань. За суспільною вагою і результативністю провідна роль належить «Просвіті». Саме завдяки цій організації уже до середини 1920-х рр. було сформовано систему культурно-освітніх заходів, які сприяли громадянському, національно-патріотичному, естетичному вихованню українського населення Волині.

Формулювання мети та завдань статті. Мета і завдання статті – проаналізувати політико-правові засади діяльності національно-культурних товариств Волині у контексті суспільно-політичних і культурно-освітніх процесів міжвоєнного періоду ХХ ст. На підставі узагальнення здобутків історичної науки, аналізу нових документів, матеріалів, періодики, спогадів учасників подій досліджено: особливості становлення культурно-освітніх товариств, їхню організаційну структуру; основні вектори полонізаційної політики Польської держави; просвітницьку працю товариств серед українського населення краю; співпрацю громадських інституцій із політичними партіями [1].

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У 20–30-ті рр. ХХ ст. «Просвіта» обрала єдино правильний засіб забезпечити розвиток освіти та самоосвіти українців Волині.

Процес їх створення проходив досить активно у 1920-х рр. У 1921 р. функціонувало 22 філії, у 1925 – 18, у 1927 і 1928 рр. – 47. Загалом станом на 1 жовтня 1928 р. у Луцькому повіті діяла 101 філія товариства [3].

Організаційно-просвітянський рух у повіті набрав особливого розмаху у 1927 р. Заяв від ініціативних гуртків із бажанням заснувати в селі філію «Про-

світи» надходило стільки, що Рада повітового товариства була не в змозі інструктувати відкриття кожної філії власними силами. З метою полегшення роботи Ради на з'їзді представників філій, що відбувся 18 вересня 1927 р., було затверджено пропозицію про утворення організаційної секції товариства у складі 23 членів [7].

24 липня 1921 р. почала діяти «Просвіта» у Рівному. Одночасно почали функціонувати філії Рівненської повітової «Просвіти» у Межирічах, Клевані, Новосілках, Костополі, Городку, Здовбиці, Грабові, Деражному [11].

26 листопада того ж року відбулися загальні збори членів товариства за участю 36 осіб. Із доповіддю виступив член Ради Г. Козуб. Він, зокрема, повідомив про те, що відновлено роботу 15 філій «Просвіти». На зборах було вирішено створити фонд «Рідної школи», куди асигнували 10% усіх прибутків «Просвіти», крім цього, запланували провести «День «Просвіти» в місті та повіті, відкрити фонд будівництва «Народного просвітянського дому» в м. Рівному. До Ради, яку очолив Б. Рженецький, було обрано 11 осіб. Почесними членами її стали сенатор О. Карпинський і посол сейму Польщі І. Тимощук [2].

На відміну від Луцької, Рівненська «Просвіта» більше уваги приділяла роботі з молоддю і дітьми, виділивши цей важливий напрям діяльності в окремі секції. В окрузі Рівненської, Лубенської, Кременецької «Просвіт» активно діяли такі молодіжні секції та гуртки, як «Пласт», «Сокіл», «Якор», «Діточний клуб», «Юнацьке товариство», літні «дитячі садки» та ін.

По-різному розвивався просвітянський рух на теренах самих повітів. Так, у Луцькому повіті, в Полонківській, Піддубецькій, Чаруківській, Торчинській та Олицькій гмінах у 1928 р. діяло 56 філій, тобто близько 60% їх загальної кількості. Водночас у таких великих гмінах, як Чарторийська із 25 громадами на 12 тис. населення, просвітянських осередків не було взагалі [1].

Польська влада всіляко обмежувала розвиток осередків «Рідної школи» на Волині, щоб не допустити галицького «незалежницького» впливу на цей край. Щоб здолати сумнозвісний «сокальський кордон», Львівська Головна управа това-

риства висилала на Волинь своїх інструкторів, проводила спільні наради, семінари, інструктажі тощо.

Важливою подією в цих змаганнях став проведений 26 вересня 1926 р. у Рівному Український з'їзд представників культурно-освітніх організацій Волині, у якому взяли участь представники львівської «Рідної школи». Під впливом їхніх виступів, спираючись на досвід галицького товариства, було прийнято резолюцію, у якій зазначалася необхідність розвитку приватного шкільництва у краї. Вона скеровувала на створення «шкільних секцій» при повітових організаціях «Просвіти», а її члени зобов'язувалися вступати до «Рідної школи».

У другій половині 1920-х рр. окреслилася нова важлива тенденція щодо перетворення гуртків «Рідної школи» на громадські осередки, які поряд з утриманням навчальних і виховних закладів здійснювали широку культурно-просвітницьку діяльність. При них створювалися бібліотеки, аматорські театральні, хоріві та музичні гуртки, велася торгівля підручниками, канцтоварами тощо.

Згідно зі статутом товариство «Рідна школа» виступало самостійним суспільним чинником, не мало політичних завдань, було позапартійним, але, як і «Просвіта», у міжвоєнний період було ареною політичного протиборства за ідеологічний вплив на цей масовий осередок українства серед головних політичних партій Волині – «Сельробу», УНДО, ВУО, ОУН, КПЗУ та ін. Слід відзначити, що у боротьбі за розвиток національного шкільництва всіх типів і, зокрема, приватного, ліві суспільно-політичні організації у багатьох випадках стояли на одній платформі з УНДО, вплив якого на «Рідну школу» був найвідчутнішим.

7 серпня 1929 р. в Луцьку було організовано Товариство імені Лесі Українки. Головою новоствореного товариства було обрано М. Маслоу (сенатор), секретарем управи – М. Крижанівського. Статут товариства чітко визначив безумовний освітянський характер його діяльності. Щоправда, товариство так і не встигло реалізувати більшість своїх добродійних намірів через радикальні суспільно-політичні зміни, що сталися на західноукраїнських землях

за три роки після затвердження основного статуту у зв'язку з відомими подіями вересня 1939 р. Все ж за 10 років свого існування воно залишило помітний слід у становленні української гімназійної освіти на Волині [15].

Пропагандистську активність громадських організацій Ковельщини, їхню принципову громадянську позицію намагалися використати у своїх цілях політичні партії, зокрема КПЗУ, Сельроб, і в багатьох випадках небезуспішно. Про це свідчать численні акти незгоди або непокори владним структурам із приводу заборони окремих книжкових видань у бібліотеках, проведення масових заходів із нагоди визначних подій у житті українського народу з використанням української символіки (прапорів, гімну, національного одягу тощо) та ін. На початку 1930-х рр. ситуація у Ковельському повіті загострилася настільки, що влада змушена була посилити тут поліцейський режим, збільшивши на прохання воєводського коменданта державної поліції її особовий склад на 100 чоловік та один кінний підрозділ [10].

У вирішенні тих чи інших соціальних проблем громадські організації активно використовували будь-яку можливість масових зібрань людей: сходи, збори, концерти та вистави, традиційні вечорниці, церковні відправи, народні забави (наприклад, на свято Івана Купала). У сферу діяльності «Просвітянських хат» входили організація різних свят, вечорів (із нагоди Різдва, свята Матері, обжинків, Нового року, з нагоди Шевченківських днів), академій на честь І. Котляревського, Лесі Українки, І. Франка, В. Стефаника. На цих вечорах виступали українські вчені, літератори, вчителі [1].

Проведення таких масових заходів завжди було під пильним контролем і з дозволу польської влади та поліції. Нерідко вони взагалі забороняли проведення таких заходів, як це було, наприклад, у 1926 р., коли «Просвіта» орієнтувала свої філії на масове відзначення сімдесятої річниці від дня народження і десятих роковин із дня смерті І. Франка, 60-річчя від дня народження М. Грушевського.

Досить масовий та урочистий характер мало відкриття самих «Просвітянських хат».

Найбільш цілеспрямованою частиною діяльності громадських культурно-освітніх організацій стала освітянська та шкільна справа. Саме тут найбільш чітко простежується еволюція і поетапність у становленні громадських організацій та удосконаленні форм і методів їхньої діяльності: від ліквідації неписьменності – до створення власними силами шкіл і гімназій; від співпраці з урядом – до повної конфронтації у випадках зловживання владою щодо відкриття українських шкіл, заборони навчання українською мовою, утиску та приниження вчителів-українців тощо.

Населення Волині, як і Полісся та Галичини, мало чи не найвищий рівень неписьменності у Європі. Як уже відзначалося, на початок 1920-х рр. близько 80% українського населення було неписьменним. Із 218 786 дітей шкільного віку – 106 943 (або майже половина) були поза школою [17]. Проблема мала глибоке історичне коріння. Така ситуація гальмувала весь культурний і економічний розвиток краю, тому з перших днів свого існування громадські організації просвітницького спрямування, насамперед «Просвіта» та «Рідна школа», розгорнули активну діяльність у цій царині.

Відповідно до постанов міністерства освіти для цієї справи дозволялося використовувати шкільні приміщення, вчительство закликалося до безкорисливої праці, однак на практиці все відбувалося по-іншому. Більше того, залучення українських вчителів до проведення таких курсів ставало підставою для закриття останніх. Протягом 1925–1927 рр. сотні курсів для неписьменних припинили свою діяльність. Цілком очевидно, що існування таких курсів розходилося з асиміляційними намірами щодо українського народу.

Реакція громадських організацій була адекватною. Не маючи можливості вивести цю справу на державний, офіційний рівень, із другої половини 1920-х рр. вони перенесли таку роботу в гуртки та секції безпосередньо при первинних осередках «Просвіти», «Рідної школи», Союзу українців, молодіжної організації «Пласт» та ін.

Дещо поживавилася робота щодо ліквідації неписьменності у 1933–1938 рр., у час так званої «нормалізації» польсько-українських відносин, коли з'явилася мож-

ливість відновити роботу закритих раніше курсів лікнепу. Крім того, тоді уже складалася широка мережа бібліотек, читалень, про що ми вже говорили вище, які активно підключилися до цієї роботи. Свідченням тому є наявність у книжкових фондах букварів, читанок та іншої літератури для читачів-початківців, а також комплектів навчально-методичних посібників для тих, хто займався позашкільною освітньою справою.

Загалом же брак кваліфікованих кадрів, фінансова скрута та численні перешкоди з боку владних структур не дали можливості громадським організаціям реалізувати у повному обсязі намічені програми ліквідації неписьменності серед українського населення, зокрема серед сільського, особливо серед людей похилого віку, жіноцтва. Внаслідок цього відсоток неписьменних у 1938 р. становив 77,4%, порівняно з початком 1920-х рр. (80%) він змінився лише на 2,6% [18].

Більш вагомим і конкретним результатом громадські організації досягли у справі становлення та розвитку українського шкільництва. Дискусійними видаються твердження Ю. Крамара, В. Панасюка та ін. дослідників, котрі стверджують, що на початку 1920-х рр. спостерігається тенденція до зростання чисельності шкіл з українською мовою викладання (на початку 1924 р. на Волині нараховувалося 429 шкіл) [13]. По-перше, це свідчення джерел польського походження, які нерідко свідомо прикрашали ситуацію. По-друге, це були не «чисто національні» українські школи: у їхні навчальні програми польськими шкільними кураторами наполегливо закладався матеріал асимілятивного змісту. Тут переважали вчителі-поляки, тобто це були не ті школи, про які мріяло українське населення – школи, де би переважала українська мова, поглиблено вивчалася українська історія, література, а уроки проводили вчителі-українці.

Про таке прагнення переконливо свідчить лист-прохання до міністра освіти Польщі жителів села Цумань від 23 серпня 1926 р. (160 підписів): «Ми, нижчепідписані жителі села Цумань Луцького повіту, української національності, у сім'ях наших і щоденному поведженні використову-

ємо українську мову, наші діти розмовляють удома і поза домом по-українському. Українська мова є нашою рідною мовою і наших дітей. У нашому селі є 250 українських дітей. Цим нашим дітям ми просили в минулому році українську школу. Хоч ми її вимагали, хоч ми і прагнули вносити відповідні заяви і декларації, не дали нам цієї школи. Тому просимо пана міністра, щоб нашим дітям у 1926–1927 рр. відкрили школу на нашій рідній українській мові. Разом із тим просимо, щоб у школу призначили вчителів-українців» [1].

У вересні 1926 р. у Рівному відбувся з'їзд учителів-просвітян, присвячений питанням освіти, за участю представників «Просвіти» Східної Галичини, на якому були розроблені освітні принципи на майбутнє, з урахуванням досвіду галичан. Із цього ж питання відбулася конференція представників «Просвіти» у жовтні 1927 р., яка вирішила скликати 20 листопада повітовий з'їзд представників освіти. Було прийнято також рішення про заснування вчительського клубу та придбання відповідної літератури для позашкільної освіти [15].

Значні зміни у характері освітньої діяльності культурно-освітніх організацій Волині настали з упровадженням закону про шкільництво від 31 липня 1924 р., відомого як «закон Грабського» [13]. Цей закон визначив організаційні засади шкільництва для національних меншин аж до кінця міжвоєнного двадцятиріччя. По суті, положення закону про мову навчання у школах, які мав розв'язати плебісцит серед батьків, діти котрих відвідували школу, стали підставою для ліквідації мережі українських шкіл і забезпечення так званої «польськості». Саме це і мав на увазі ідеолог реформи С. Грабський, заявляючи: «Не постерунок поліції чи староство, не адміністрація, не влада чи військо, але сильний вплив польської культури забезпечить польськість» [17].

Шкільна акція польської влади – утравізм (шкільна двомовність) – викликала серйозне незадоволення української громади, насамперед у тій частині закону, де запроваджувався термін «руський», «русинський» щодо української мови. Це ще більше загострило українсько-польські відносини у справі українського шкільництва.

Йшлося про всенародний опір українській колонізації. Так, у відозві правління товариства «Рідна школа» підкреслювалося, що «надійшла пора знову провести всенародну акцію, аби легальним шляхом повернути втрачені українські школи і здобути нові там, де для цього є законні підстави» [8], а в резолюції від 24 грудня 1926 р. товариство вимагало «ліквідації закону з дня 31 липня 1924 р. про деякі постанови у справі шкільництва на східних окраїнах Польщі та язикового закону з того ж дня тих же властей, як незгідних із постановами міжнародних договорів і самої ж Польської Конституції» [7].

Конкретну програму дій, саме перед проведенням «шкільного плебісциту», розробила і почала втілювати у життя волинська «Просвіта». На позачерговому з'їзді у Луцьку 8 березня 1925 р. вона прийняла таку постанову: «1. З'їзд заявляє, що новий закон про школу зовсім не задовільняє шкільних вимог нашого українського народу і кривдить у цьому відношенні наш нарід. 2. З'їзд домагається, щоби на всіх наших українських землях під Польщею була забезпечена нам в рідній мові школа всіх ступенів і типів без ніяких застережень, нарівні з польським громадянством. 3. З'їзд взиває до українських громад, щоби в боротьбі за нові права на свою школу використало до подробиць цей незадо-

вольняючий і вузький закон, і щоби батько, мати чи правний опікун дитини шкільного віку внесли в зазначений законом час, т.є. до 31 березня 1925, до шкільного інспектора декларації з домаганням своєї рідної мови навчання в школі. 4. З'їзд взиває в першу чергу всі філії Товариства «Просвіта» припильнувати, щоби цей обов'язок наше громадянство сповнило» [3].

Висновки. Таким чином, узагальнюючи вищевикладене, зазначимо, що головні освітні товариства Волині упродовж 1920–1930-х рр. перетворилися на масові загальнокрайові об'єднання з розгалуженою організаційною структурою та численними осередками на місцях. Основою їх поступу стали засади демократизму і націоцентризму, тобто орієнтація на традиції, цінності й інтереси українського народу.

Культурно-освітня робота українських громадських товариств велася через подолання постійних перешкод із боку польських владних структур, а це, у свою чергу, ставало вагомим чинником консолідації та самоорганізації, формування національної свідомості української спільноти Волині. Цілісність і комплексність усієї їхньої суспільної діяльності забезпечувалася шляхом налагодження та поглиблення внутрішніх зв'язків з іншими громадськими об'єднаннями та політичними силами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Булавина С. Культурно-освітні організації Волині: організаційно-правові засади і напрями діяльності (1921–1939) : монографія. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015.
2. Бухало Г. «Просвіта» сіяла світло (Сторінки історії Рівненської «Просвіти» 1917–1920, 1942–1944 рр.). Рівне, 1994. С. 15.
3. Власовський І. Луцька «Просвіта» (10 років просвітянської праці 1918–1928 рр.). Львів, 1928. С. 10.
4. Виздрік С. З історії українського шкільництва Галичини у міжвоєнний період. URL: <http://ena.lp.edu.ua>.
5. Гатальська Н. Клуб «Рідна Хата» у Володимирі-Волинському. *Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь* : Матеріали ІХ наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції 20–23 січня 1998 р. Луцьк, 1998. С. 34.
6. ДАВО, ф.54, оп.1, спр.122.
7. ДАВО, ф.1, оп.2, спр.3785.
8. ДАВО, ф.54, оп.1, спр.122.
9. ДАВО, ф.30, оп.18, спр.1274.
10. ДАВО, ф.46, оп.1, спр.1978.
11. Dziennik Ustaw RP. Warszawa. 1924. № 29.
12. Ковба Ж. «Просвіта» – світло, знання, добро і воля українського народу. Дрогобич : Відродження, 1993. 98 с.

13. Крамар Ю. Українське початкове шкільництво на Волині у 1921–1926 роках. *Науковий вісник ВДУ. Історія*. № 3. 1997. С. 43.
14. Панасюк Б. Організація шкільництва у Волинському воєводстві в 20-і роки: до проблеми польсько-українського порозуміння. *Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету ВДУ ім. Лесі Українки*. 1998. Вип. 3. С. 82–87.
15. Пономаренко С.Є. Культурно-освітні організації Волині 1921–1939 рр. : дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01. Луцьк, 2001. 184 с.
16. Савчук Б. Волинська «Просвіта». Рівне : Ліста, 1996. С. 45.
17. Філіпович М. Українські школи та Луцька «Просвіта» у 20–30-х рр. ХХ ст. *Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету ВДУ ім. Лесі Українки*. 1999. Вип. 4. С. 92.
18. Чоповський В. КПЗУ у боротьбі за народну освіту на Волині. *Минуле і сучасне Волині. Освіта. Наука. Культура* : Тези доповідей та повідомлень IV Волинської історико-краєзнавчої конференції 13–14 квітня 1990 р. Ч. II. Луцьк, 1990. С.93.

REFERENCES:

1. Bulavina, S. (2015). *Kulturno-osvitni orhanizatsii Volyni: orhanizatsiino-pravovi zasady i napriamy diialnosti (1921–1939)*. [Cultural and educational organizations of Volyn: organizational and legal principles and activities (1921–1939)]. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, [in Ukrainian].
2. Bukhalo, H. (1994). "Prosvita" siiala svitlo (Storinky istorii Rivnenskoj "Prosvity" 1917–1920, 1942–1944 rr.). ["Prosvita" sowed light (Pages of the history of "Prosvita" of Rivne 1917–1920, 1942–1944)]. Rivne [in Ukrainian].
3. Vlasovskiy, I. (1928). *Lutska "Prosvita" (10 rokiv prosvitianskoj pratsi 1918–1928 rr.)*. ["Prosvita" of Lutsk (10 years of educational work 1918–1928)]. Lviv [in Ukrainian].
4. Vyzdryk, S. *Z istorii ukrainskoho shkilnytstva Halychyny u mizhvoiennyi period [From the history of Ukrainian schooling in Galichiny in the interwar period]*. URL: <http://ena.lp.edu.ua> [in Ukrainian].
5. Hatal'ska, N. (1998). *Klub "Ridna Khata" u Volodymyri-Volynskomu [Club "Ridna Khata" in Volodymyr-Volynskiy]*. Mynule i suchasne Volyni: Oleksandr Tsynkalovskiy i Volyn. *Past and present of Volyn: Alexander Tsinkalovsky and Volyn*. Materialy IX naukovoï istoriko-kraieznnavchoï mizhnarodnoi konferentsii 20–23 sichnia 1998 r. 1998. S. 34. [in Ukrainian].
6. DAVO, (State Archives of Volyn Region) f.54, op.1, spr.122. [in Ukrainian].
7. DAVO, (State Archives of Volyn Region) f.1, op.2, spr.3785. [in Ukrainian].
8. DAVO, (State Archives of Volyn Region) f.54, op.1, spr.122. [in Ukrainian].
9. DAVO, (State Archives of Volyn Region) f.30, op.18, spr.1274. [in Ukrainian].
10. DAVO, (State Archives of Volyn Region) f.46, op.1, spr.1978. [in Ukrainian].
11. Dziennik (1924). *Ustaw RP. [Statute of the RP]*. Warszawa. 1924. № 29. [in Polish]
12. Kovba Zh. (1993) "Prosvita" – svitlo, znannia, dobro i volia ukrainskoho narodu ["Prosvita" – light, knowledge, good and will of the Ukrainian people]. Drohobych: Vidrodzhennia, [in Ukrainian].
13. Kramar, Yu. (1997). *Ukrainske pochatkove shkilnytstvo na Volyni u 1921–1926 rokakh [Ukrainian primary schooling in Volyn in 1921–1926]*. Naukovyi visnyk VDU. *Scientific Bulletin of Volyn State University Istorii*. № 3. 1997. S. 43. [in Ukrainian].
14. Panasiuk, B. (1998). *Orhanizatsiia shkilnytstva u Volynskomu voievodstvi v 20-i roky: do problemy polsko-ukrainskoho porozuminnia [Organization of schooling in Volyn voivodeship in the 20s: to the problem of Polish-Ukrainian understanding]*. Zbirnyk navchalno-metodychnykh materialiv i naukovykh statei i storychnoho fakultetu VDU im. Lesi Ukrainky. 1998. Vyp. 3. S. 82–87. [in Ukrainian].
15. Ponomarenko, S.Ye. (2001). *Kulturno-osvitni orhanizatsii Volyni 1921–1939 rr. [Cultural and educational organizations of Volyn 1921–1939]*: Candidate's thesis. Lutsk, [in Ukrainian].
16. Savchuk, B. (1996). *Volynska "Prosvita" ["Prosvita" of Volyn]*. Rivne: Lista [in Ukrainian].
17. Filipovych, M. (1999). *Ukrainski shkoly ta Lutska "Prosvita" u 20–30-kh rr. XX st. [Ukrainian schools and "Prosvita" of Lutsk in the 20–30's of XX century]*. Zbirnyk navchalno-metodychnykh

materialiv i naukovykh statei istorychnoho fakultetu VDU im. L.Ukrainky. Vyp. 4. S. 92. [in Ukrainian].

18. Chopovskyi, V. (1990). *KPZU u borotbi za narodnu na Volyni [CPWU in the struggle for public education in Voly]*). Mynule i suchasne Volyni. Osvita. Nauka. Kultura *Past and present of Volyn. Education. Science. Culture: Tezy dopovidei ta povidomlen IV Volynskoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii 13–14 kvitnia 1990 r. Ch.II. Lutsk, 1990. S. 93. [in Ukrainian].*

«ТРИУМФАЛЬНА ХОДА» БІЛЬШОВИЦЬКОГО ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ ВЗИМКУ 1917–1918 РР.

Волошко Олексій Олексійович,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін

КЗВО «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія»

Запорізької обласної ради

ORCID ID: 0000-0002-7881-6611

У статті досліджується процес формування більшовицького політичного режиму в Україні взимку 1917–1918 рр. Проаналізовано погляди керівників більшовицьких парторганізацій на форму держави в Україні. З'ясовано ставлення Рад і більшовицьких парторганізацій в Україні до Центральної Ради. Охарактеризовано обставини, методи формування центральних органів влади більшовицького режиму в Україні, визначено рівень їх легітимності та ступінь ефективності управління країною. Сформульовано такі висновки: у розглядуваний період серед керівників більшовицьких організацій в Україні спостерігалось гостре протистояння щодо форм державного режиму і державного устрою України. Переважна більшість із них відстоювала парламентську демократію і не погоджувалася на узурпацію влади. Керівники Харківської та Донецько-Криворізької обласної організацій сповідували шовіністичні погляди на державний устрій України та виступали за приєднання цих регіонів до Росії. Переважна більшість Рад і керівників більшовицьких організацій в Україні визнавали Центральну Раду за тимчасовий повноважний парламент і готові були співпрацювати з нею. В Україні не було соціально-політичних умов для встановлення чи парламентським шляхом, чи шляхом узурпації влади більшовицького політичного режиму. Лише військова інтервенція більшовицької Росії в Україну взимку 1917–1918 рр. створила такі умови. Центральне керівництво більшовицької партії не гребувало послугами криміналізованих військовиків, а також кримінальних елементів у процесі узурпації влади, знищуючи за допомогою військової сили легітимні представницькі органи вищого та місцевого рівня, позаяк більшовики не могли одержати в них перевагу шляхом проведення демократичних виборів. Цей процес руйнації тільки-но посталої парламентської демократії із заміною її на диктатуру більшовицької партії з надзвичайними органами – ревкомками, комісарками та насильно «більшовизованими» Радами – В. Ленін цинічно назвав «тріумфальною ходою». Проте більшовицький політичний режим не мав соціально-політичної основи в Україні. Його фундатори не змогли розбудувати централізовану вертикаль влади та налагодити ефективне державне управління. Країну охопили економічна руїна, терор і гуманітарна катастрофа.

Ключові слова: форма держави, політичний режим, парламентська демократія, узурпація влади.

Voloshko Olexsiy. "Triumphal procession" of the Bolshevik political regime in Ukraine in winter of 1917–1918

The process of formation of the Bolshevik political regime in Ukraine in the winter of 1917–1918 are explored in this article. The views of the heads of Bolshevik party organizations on the form of the state in Ukraine are analyzed. The attitude of councils and Bolshevik party organizations in Ukraine to the Central Rada was clarified. The circumstances, the methods of formation of central authorities of the Bolshevik regime in Ukraine, the level of their legitimacy and the degree of effectiveness of country management were characterized. The following conclusions were formulated. During the considered period there was a sharp confrontation on the forms of the state regime and the state system of Ukraine among the heads of Bolshevik organizations in Ukraine. The vast majority of them defended parliamentary democracy and did not agree to usurpation of power. The heads of Kharkiv and Donetsk-Kryvorizka regional organizations professed schovinistic views on the state structure of Ukraine and advocated the accession of these regions to Russia. The vast majority of Councils and heads of Bolshevik organizations in Ukraine recognized the Central Council for the temporary plenipotentiary parliament and were ready to work with

it. In Ukraine there were no socio-political conditions for establishing by parliamentary way or by usurping the power of the Bolshevik political regime. Only military intervention of Bolshevik Russia in Ukraine in winter 1917–1918 created the following conditions. The central leadership of the Bolshevik Party did not disdain the help of criminalized soldiers and criminal elements, destroying with the help of military force legitimate representative bodies of the highest and local level, because the Bolsheviks could not gain an advantage in them through democratic elections. This process of destruction of the just-posted parliamentary democracy with its replacement as a dictatorship of the Bolshevik party with extraordinary bodies – revkoms, commissars and forcibly “Bolshevik” Councils, V. Lenin cynically called “triumphant procession”. However, the Bolshevik political regime had no socio-political basis in Ukraine. Its founders could not build a centralized vertical of power and establish effective public administration. The country was engulfed in economic ruin, terror and humanitarian catastrophe.

Key words: *form of the state, political regime, parliamentary democracy, usurpation of power.*

За умов гібридної війни проти України політичне керівництво Російської Федерації заперечує закономірність формування і функціонування української державності, тлумачить поняття Україна як «окраїна» Російської держави та стверджує, що української державності ніколи не було, а її «подарували» українцям В. Ленін і більшовики, тож залишаються актуальним досліди державотворення доби Української революції, зокрема військово-політичних подій взимку 1917–1918 рр.

Зазначена тема відображена у наукових розвідках загальних істориків України, зокрема О.О. Поплавського, Т. Демченко, В.Я. Ревеґука, проте значною мірою вона залишилася поза увагою істориків права. Мета статті – дослідити процес формування більшовицького політичного режиму в Україні взимку 1917–1918 рр. Виконуються такі дослідницькі завдання: 1. Проаналізувати погляди керівників більшовицьких парторганізацій на форму держави в Україні; 2. З’ясувати ставлення Рад і більшовицьких парторганізацій в Україні до Центральної Ради; 3. Охарактеризувати обставини, методи формування центральних органів влади більшовицького режиму в Україні, визначити рівень їх легітимності та ступінь ефективності управління країною.

Більшовицький політичний режим постав в Україні у процесі війни між УНР та РСФРР у період із початку грудня 1917 р. і до кінця січня 1918 р. Як централізована держава він існував суто формально. Причина полягала в тому, що керівники двох найбільших угруповань більшовиків в Україні – Південно-Західного краю та Донецько-Криворізької області – мали

протилежні погляди на форму політичного режиму і форму державного устрою в Україні.

Керівники (Є. Бош, А. Гриневич та ін.) обласного комітету більшовиків Південно-Західного краю відзначалися схильністю до *політичного екстремізму й авантюризму*, що узгоджувалося із політикою ЦК партії більшовиків, а тому отримали від нього карт-бланш на узурпацію політичної влади в УНР, яка і де-юре, і де-факто належала Центральній Раді. Планувалося провести у Києві всеукраїнський з’їзд Рад, котрий мав оголосити себе вищою владою і сформувати виконавчі органи для управління країною. Для збройної боротьби із Центральною Радою передбачалося викликати до Києва підрозділи 2-го гвардійського військового корпусу [1, с. 60, 83].

Авантюризм і політична безвідповідальність, що межували з політичним злочинном, керівників обкому Південно-Західного краю в боротьбі за владу в Україні була очевидною. По-перше, у переважній *більшості* Рад України більшовики становили *меншість*, а тому Радами керували представники партій російських меншовиків та есерів, які були прихильниками режиму *парламентської демократії*, а тому *засудили* узурпацію влади більшовиками у Петрограді. Навіть у *промислово* розвинених регіонах України, якими були Харків і Донецько-Криворізька область, *керівництво* міським та обласним виконкомами Рад належало *меншовикам* і *есерам* [2, с. 190]. Отже, аби очолити керівні органи всеукраїнського з’їзду Рад, більшовикам треба було *узурпувати* владу над Радами, вдавшись до *махінацій* зі скла-

дом делегатів з'їзду. По-друге, *більшість Рад визнали* владу Центральної Ради як вищого представницького органу національної революційної демократії в Україні та виступали за *співробітництво* з нею. Зокрема, 6 грудня 1917 р. з'їзд Рад Херсонської губернії, до складу якої входили Одеса та Миколаїв, тобто майже весь Південь України, визнали губернію *невід'ємною* частиною України, а Центральну Раду – тимчасовим повноважним парламентом [3, с. 401]. По-третє, Ради переважно представляли інтереси *міського* населення України, навіть *частини* його, тоді як Центральній Раді *довіряла* переважна *більшість* населення України, що *проживала* у місті, на селі та перебувала на фронті.

Тож наміри *відсторонити* Центральну Раду від влади неминуче провокували *збройний* конфлікт. Саме тому *керівники* провідних парторганізацій *більшовиків* в Україні *не погоджувалися* із планом обласного комітету Південно-Західного краю. Зокрема, керівники (Я. Гамарник, Г. Пятаков, О. Горвіц та ін.) Київської міської організації більшовиків, найчисленнішої у Південно-Західній області, *відстоюючи* режим *парламентської* демократії, виступили проти *узурпації* влади, вважаючи «недопустимим вооруженою рукою боротися с Центральной Радой, олицетворяющей национальную (виділено мною – О. В.) власть» [1, с. 78].

Частина харківських більшовиків, *дотримуючись* принципів парламентської демократії, вважала: «Раз уже все Советы Украины признали Центральную Раду, то Харькову приходится только присоединиться» [1, с. 136], однак *більшість* керівників Харківської та керівники обласної Донецько-Криворізької парторганізацій більшовиків, хоча й виступали за режим *парламентської* демократії, проте сповідували *шовіністичні* погляди на влаштування *державного* устрою України. Вони стверджували, що між промисловою Донецько-Криворізькою областю та «селянською Україною» немає і не може бути ніяких спільних інтересів і визнавали *пріоритет* економічного зв'язку Донецько-Криворізької області з Росією, а *національну єдність* України розглядали як *пережиток* старовини, що *зберігся* лише в *умах*

націоналістів. І якщо під *тиском* ЦК партії вони і *погоджувалися*, з великою неохотою, *визнати* Україну *автономною* державою, яка входить до складу РСФРР, проте *без включення* до її території Донецько-Криворізької області, оскільки Україна, на їхнє переконання, це *селянська* Київська область – Правобережжя [1, с. 164].

Аби *підпорядкувати* собі всі більшовицькі парторганізації в Україні та *примусити* їх визнати *план* захоплення державної влади, провід обкому Південно-Західного краю на чолі з Є. Бош, за своєю ініціативою, *оголосив* скликання на 3–5 грудня 1917 р. у Києві всеукраїнського з'їзду більшовиків, на якому мав бути *створений* загальноукраїнський більшовицький партійний *центр* на чолі з керівниками обкому Південно-Західного краю, однак цей з'їзд *не набув* статусу загальноукраїнського, тому що Харківський та обласний Донецько-Криворізький партійні комітети більшовиків *відмовилися* від участі у його роботі та *провели* у Харкові 5–6 грудня 1917 р. *свою* партійну конференцію, а більшовицькі організації *Півдня* України *готували* *свою* установчу Південну партійну конференцію [4, с. 27–28; 3, с. 400]. Незважаючи на це, керівники обкому Південно-Західного краю *оголосили* свій, по суті *обласний*, партійний з'їзд *всеукраїнським* і *організували* вибори Головного комітету більшовиків України, який і *очолили* (голова комітету – Є. Бош), *неправомірно присвоївши*, чи то *узурпувавши*, *владу* над партійними організаціями більшовиків в Україні. Тут же, на цьому *партійному* з'їзді, а не в обласному *виконкомі* Рад Південно-Західного краю, був *розглянутий* порядок денний всеукраїнського з'їзду Рад і *ухвалена* резолюція про організацію Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ЦВК) Рад, що мав *стати* вищим органом державної влади в Україні.

Цей так званий «Всеукраїнський з'їзд Рад» *розпочав* свою роботу у Києві, на базі *обласного виконкому* Рад Південно-Західного краю, майже *паралельно* у часі (5 грудня 1917 р.) із вказаним вище «всеукраїнським» *партійним* з'їздом більшовиків [1, с. 60, 435; 3, с. 400]. Тож не дивно, що його *керівниками* були *члени* Головного комітету більшовиків України, а *делегатами* – переважно *представники* біль-

шовицьких фракцій Рад, причому тільки *Південно-Західного краю*, бо ні Харківський, ні обласний Донецько-Криворізький виконкоми Рад своїх делегатів на з'їзд до Києва *не посилали*. Отож, вочевидь *квазівсеукраїнськими*, а отже, *й нелегітимними*, були і партійний з'їзд більшовиків, і з'їзд Рад у Києві, *організовані* керівниками обласного комітету більшовиків Південно-Західного краю.

Незважаючи на неабиякі *політичні махінації*, їм *не вдалося* створити радянські центральні державні органи. Керівництво УНР, *спираючись* на українські військові ради, селянські спілки й українізовані війська, *не дозволили* їм зробити це, а відомий «Маніфест» петроградського Раднаркому від 5 грудня 1917 р. з *ультимативними* вимогами до Центральної Ради та *погрозою* розпочати війну проти УНР, узагалі *зробив перебування* у Києві організаторів державного перевороту *політично безперспективним і небезпечним*.

Зазнавши *поразки* у Києві, вони подалися до Харкова, сподіваючись на *допомогу* керівництва Харківського й обласного Донецько-Криворізького комітетів більшовиків. Київські більшовики (члени Головного комітету більшовиків України) *розраховували використати* з'їзд Рад Донецько-Криворізької області для *проведення* всеукраїнського з'їзду Рад, проте у *виконкомі* Харківської Ради й у *виконкомі* Рад Донецько-Криворізької області *переважали* меншовики й есери, а *керівники* харківського й обласного донецько-криворізького партійних комітетів *більшовиків* були категорично *проти* намірів киян. Вони *не хотіли* визнавати над собою владу «самозванців», котрі до того ж потерпіли політичне *фіаско* у своєму регіоні.

Тож харківські більшовики *вороже* зустріли приїзд до Харкова своїх київських колег, вважаючи їх «окупантами» та чинячи *перешкоди* щодо проведення всеукраїнського з'їзду Рад. Вони навіть *не надали* їм житло, заявивши, що не зобов'язані цього робити, натомість *запропонували* поселитися у камері харківської тюрми. Член Головного комітету більшовиків України, а пізніше член уряду Радянської України Є.Б. Бош згадувала: «Помещение оказалось крайне нездоровым. Камера была только что отремонтирован-

ная и совершенно сырая – за ночь всё бельё становилось мокрым и спать приходилось не раздеваясь. Испарения свежей штукатурки, грязь в коридоре, отсутствие отливов в уборных отравляли воздух настолько, что к утру все угорали до полусознательного состояния... Это общежитие членов первого Советского правительства, предоставленное им своими же товарищами, вызвало немало злорадных замечаний со стороны враждебных нам элементов» [1, с. 153].

Зрештою під *тиском* петроградського керівництва харків'яни *змушені* були погодитися на проведення всеукраїнського з'їзду Рад, *не поступившись* однак своїм приміщенням і заявивши, що *вдень* у ньому будуть проходити засідання з'їзду Рад Донецько-Криворізької області, а *ввечері* – з'їзду *всеукраїнського*, віддаючи, таким чином, *пріоритет* своєму обласному з'їздові.

13 грудня 1917 р. на першому засіданні обраного квазівсеукраїнським з'їздом Рад Центрального Виконавчого Комітету (ЦВК) його президія надіслала до Петрограда більшовицькому Раднаркому телеграму, у якій *звітувала*: «Избранный вчера Всеукраинским съездом Советов рабочих и солдатских депутатов и части Советов крестьянских депутатов (на з'їзді не було жодного селянського депутата – О. В.) Центральный Исполнительный Комитет Советов принял на себя всю полноту власти на Украине» [1, с. 140], проте, коли почали обговорювати питання про організацію *уряду*, член Головного комітету більшовиків України В. Шахрай, *критично* оцінюючи претензії однопартійців на владу в Україні, заявив: «Создание Советского правительства есть *ошибка*, которую необходимо исправить. Но как исправить, когда уже *избран* ЦИК Советов Украины? Распускать его нельзя, пусть он остаётся и *служит* органом, объединяющим Советы Украины, но только органом *пропаганды* и *агитации*, а не *государственной* власти. Мы сейчас на Украине в *меньшинстве*. И пока это так, никаких *выборов* народных комиссаров *не производит* – мы будем не править, а *просвещать* (виділено мною – О. В.)» [1, с. 141]. В. Шахрай говорив це як *чесний* політик, виходячи з *реальної* соціально-політичної ситуації в Україні

та принципів парламентської демократії, однак екстремістськи налаштовані члени ЦВК категорично йому заперечили.

Під час обрання радянського уряду (Народного секретаріату), а він обирався із членів ЦВК, знову виникло гостре протистояння між киянами – членами Головного комітету більшовиків України, та харків'янами-більшовиками. Останні спочатку утримувалися від участі у виборах уряду, мотивуючи це тим, що персонально не знають обраних до ЦВК киян-більшовиків, а потім в ультимативній формі вимагали від киян, які хотіли створити уряд лише зі своїх людей, надати їм чотири посади. Протистояння тривало близько тижня. Зрештою «прибульці» змушені були піти на поступки «господарям». Привертає увагу цинізм, із яким більшовики збиралися маскувати характер свого політичного режиму в Україні: «Необходимо выдвигать кандидатуры товарищей-украинцев, дабы облегчить работу Советского правительства и не дать Центральной Раде лишнего повода вести травлю против Советов, как чисто великорусских организаций, и председателем Совета Народных Секретарей обязательно избрать «щирого украинца» [1, с. 142]. З таких самих причин вони не наважилися назвати членів радянського уряду на російський зразок «комісарами», а, з огляду на авторитет серед народних мас Центральної Ради, запозичили назву її урядовців – «секретарі», як і назву держави – «УНР», і назву урядового друкованого органу – «Вісник».

Боротьба за посади в уряді була настільки гострою, що київським і харківським «товаришам по партії» не вдалося дійти згоди щодо кандидатури Голови Народного секретаріату. Отож, уряд Радянської України, хоч і був 17 грудня 1917 р. утворений, але він був, образно кажучи, «безголовим» аж до 4 березня 1917 р., коли вже за умов панічної утечі більшовиків з України, у м. Полтаві, був призначений новий склад Народного секретаріату на чолі з М. Скрипником [1, с. 144; 5, с. 199–200]. Відсутність Голови негативно відбилася на політичному авторитеті уряду та перешкоджала роботі, адже Голова повинний був узгоджувати думки членів уряду під час прийняття доленосних рішень, брати на себе відповідальність,

підтримувати дисципліну серед урядовців і, взагалі, організаційно спрямовувати діяльність урядового апарату.

З перших же днів існування ЦВК Рад України та його Народного секретаріату керівники більшовицьких комітетів м. Харкова та Донецько-Криворізької області виявили своє опозиційне ставлення до них. Так, із закінченням роботи квазівсеукраїнського з'їзду Рад зала засідань була одразу ж зайнята харків'янами для своїх нарад, і ЦВК Рад України залишився без приміщення для роботи. Народний секретар внутрішніх справ Є.Б. Бош скаржилася: «В первые дни члены правительства ЦИК и Народного Секретариата всячески изворачивались, намечали заседания по ночам, когда освобождался зал, днём работали в каких-то тёмных комнатах, заваленных всяким хламом, а первый манифест писали на подоконниках (виділено мною – О. В.) в коридоре» [1, с. 154].

ЦВК Рад і Народний секретаріат, як вищі органи державної влади й управління Радянської України, не мали типографії для друку своєї газети, а Харківський комітет партії більшовиків і виконком Харківської Ради категорично відмовилися надати їм у користування свою типографію. Тоді «керівники» радянської держави, використавши збройний загін, захопили редакцію газети «Южный край», мотивуючи це тим, що вона – «буржуазна». Такі екстремістські дії викликали обурення харківського керівництва, яке звинуватило ЦВК Рад і Народний секретаріат у диктаторстві та намаганні дезорганізувати суспільно-політичну ситуацію у Харкові та зажадало від них пояснень. Лише приїзд ленинського емісара з надзвичайними повноваженнями – С. Орджонікідзе – розрядив конфлікт.

Підкорившись вимогам ЦК партії більшовиків, формально визнавши ЦВК Рад і Народний секретаріат за вищі державні органи в Україні, харків'яни натомість проводили щодо них тактику прихованого бойкоту. На партійних зборах і мітингах абсолютно замовчувалися їх створення та робота. По суті ЦВК Рад і Народний секретаріат перебували у стані ізоляції, не маючи потрібних зв'язків із провінцією.

Аби вийти зі стану ізоляції, у кінці грудня 1917 р. київські більшовики,

члени уряду, *запропонували* керівникам партійних комітетів Харкова та Донецько-Криворізької області *об'єднати* редакції та видання харківської обласної газети та «Вісника» ЦВК Рад. Ті на об'єднання *не пішли, погодившись* лише на спільне використання типографії, однак після переїзду редакції «Вісника» ЦВК до будинку, де розміщувалася редакція і типографія обласної газети, харків'яни почали чинити *перешкоди* та вести підспудну *боротьбу* з редакцією «Вісника». Вони *не надавали* її співробітникам *інформаційних* матеріалів, що надходили із місць, *затримували* видання «Вісника», а одного разу навіть *не видали* його, бажаючи мати у Харкові тільки *свою* газету [1, с. 156, 158, 162, 164].

За період перебування у Харкові (11 грудня 1917 – 30 січня 1918 рр.) ЦВК Рад України та Народний секретаріат, *не маючи* ані *кваліфікованих* управлінських кадрів, ані *підтримки* місцевої радянської влади, *не спромоглися* створити *повноцінний* апарат секретаріатів, за винятком секретаріату військових справ [1, с. 147], без чого *управління* ними Україною було *фікцією*. Тому, як тільки-но *російські* військові загони під проводом М. Муравйова *зайняли* Київ, «корманичі» Радянської України 30 січня 1918 р. *подалися* туди, сподіваючись *прибрати* до своїх рук *управлінські* апарати міністерств, *створених* Центральною Радою. Під час їхнього *від'їзду* у Харкові *працював* (27–31 січня 1918 р.) IV обласний з'їзд Рад Донецько-Криворізького басейну, який проголосив окрему від України *Донецько-Криворізьку* республіку. Її уряд – Раду Народних Комісарів – *очолив* Ф. Сергєєв (Артем), котрий *доти займав* в уряді Радянської України *посаду* народного секретаря торгівлі та промисловості [2, с. 282, 627; 1, с. 144].

Однак і у Києві «центральноні» органи радянської влади – ЦВК Рад і Народний секретаріат – виявилися *незваними* гостями. Містом *управляв* його завойовник, командувач *окупаційним* військом – М. Муравйов, колишній офіцер царської армії. Як для завойованого міста *ворожої* держави, він встановив у Києві *окупаційний* режим військової диктатури, котрий характеризувався пограбуванням цивільного населення, незаконними обшуками,

арештами, самосудом і розстрілами, від яких *жахнулися* не тільки мешканці Києва, але і *більшовицьке* керівництво Київської Ради робітничих і солдатських депутатів. Військовий диктатор абсолютно *ігнорував* «радянську владу» Києва, її *резолюцію* з вимогою припинити насильство й *оголошення* про скасування смертної кари на підвладній їй території. Так само він і його підлеглі *не виконували* вимоги та постанови тільки-но *прибулого* до Києва уряду Радянської України, який *нічого* не міг удіяти проти В. Муравйова. Більше того, член Народного секретаріату В. Затонський ледь не був *розстріляний* на вулиці «муравйовцями», коли *пред'явив* посвідчення урядовця, написане *українською* мовою. На щастя, у нього було інше посвідчення – члена Раднаркому РСФРР за підписом В. Леніна, яке його і *врятувало*. Аналогічний випадок стався з іншим членом уряду – М. Скрипником [6, с. 52].

Лише за наказом більшовицького уряду Росії В. Муравйов вивів своє криміналізоване військо з Києва. Злочини, вчинені М. Муравйовим і його підлеглими у Києві взимку 1917–1918 рр., а також спогади членів Народного секретаріату Є. Бош [1, с. 205–206, 210–211] та Г. Лапчинського [6, с. 45] про особовий склад його «революційного» війська, у якому були «явно чужі для робітничої класи суб'єкти офіцерського типу, з нахабними та бандитськими фізіономіями» та «п'яні матроси», переконливо свідчать про те, що *центральне* керівництво більшовицької партії *не гребувало* послугами *криміналізованих* військовиків, а також *кримінальних* елементів у процесі *узурпації* влади, котру більшовики *здійснювали* взимку 1917–1918 рр. в Україні та на теренах Росії, *знищуючи* за допомогою військової сили законно обрані *представницькі* органи вищого та місцевого рівня, бо через *низьку* підтримку населення більшовики *не могли* одержати в них *перевагу* шляхом проведення демократичних *виборів*. Цей процес *руйнації* тільки-но *посталої* парламентської демократії, із *заміною* її на *диктатуру* більшовицької партії з *надзвичайними* органами – ревкомками, комісарами та *насильно* «більшовизованими» Радами – В. Ленін *цинічно* назвав «тріумфальною ходою» [7, с. 4, 5; 8, с. 94–95].

Як і у Харкові, ЦВК Рад і Народний секретаріат *наштовхнулися* у Києві на *опозиційне* ставлення і *протидію* з боку *міського* комітету більшовиків, який *керував* Київською Радою робітничих і солдатських депутатів. До речі, його керівники *не тікали* до Харкова, а продовжували працювати у Києві. Між ними та членами Народного секретаріату постійно відбувалися *суперечки* щодо *форми* політичного режиму і *методів* управління. Керівництво Київського міського комітету більшовиків вважало за необхідне *дотримуватися* принципів *парламентської демократії* у відносинах із представниками всіх *соціалістичних* партій, тож *надало* їм свободу слова, *заборонило* репресії проти тих представників цих партій, які *критикували* політику більшовиків, виступало за *збереження* Міської думи, розуміючи, що за тих екстремальних умов тільки її фахівці могли *налагодити* життєзабезпечення міста. У такому аспекті *київські* більшовики *заперечували* *диктаторські* методи управління й *авантюрні* розпорядження Народного секретаріату. Його *персональний* склад також викликав *невдоволення* киян. Вони, як і харків'яни, *не бачили* серед урядовців *авторитетних* для себе осіб, а окремих із них піддали *нищівній* критиці [1, с. 211–212, 224–225].

Така ситуація *незабаром відбилася* на світогляді та політичній позиції деяких *членів* Народного секретаріату. Вони почали *орієнтуватися* на киян, і у фракції більшовиків, що входили до складу Народного секретаріату і ЦВК, почалися *суперечки*. Питання, які обговорювалися у Народному секретаріаті, вже *не проходили* *одностайно*, і рішення часто приймалися *незначною* більшістю. Засідання ЦВК і Народного секретаріату *безкінечно затягувалися*, витрачався час на *принципові спори*, а проведення у життя рішень уряду *гальмувалося* самими його членами.

Критикувати Народний секретаріат було за що. Прибувши до Києва, його урядовці *захопили* апарати міністерств, *створених* Центральною Радою, однак *управляти* ними ефективно *не змогли*. *Некомпетентні* у справах управління, *екстремістські* налаштовані, вони не тільки *не спромоглися* поновити зруйноване військовою навалою загонів В. Муравйова *життєзабезпечення* міста, а ще більше *погіршили* ситуацію.

Жодне з найважливіших питань – забезпечення правопорядку у місті, постачання населення продовольством, налагодження грошового обігу – *не були* розв'язані. Так, після виведення загонів В. Муравйова із Києва виявилось, що у розпорядженні Радянського уряду *немає* військових загонів для організації *охорони порядку* у Києві. *Караульні* частини, які існували за Центральної ради, *кинули* службу. *Солдати* Київського гарнізону *відмовлялися* служити та *вимагали* демобілізації. *Червоногвардійські* загони *не хотіли* здійснювати охорону Києва. Місто *охопив* розгул бандитизму. Вночі озброєні злочинці грабували горілчані склади, крамниці та квартири, а вдень на вулицях – *перехожих*. Через *заборону* Народного секретаріату *використовувати* в обігу гроші Центральної Ради, за умов *відсутності* фінансування з Петрограду, *товарно-грошові* відносини у місті були *зруйновані*. Це одразу *спричинило* величезні невиврати зарплат робітникам на підприємствах і катастрофічний *дефіцит* продовольства. *Спроби* уряду *налагодити* економічні відносини в місті за допомогою *надзвичайних* заходів (таких як декретний припис капіталістам сплатити зарплату робітникам, здійснення продовольчих ревізій, запровадження прямого продуктообміну між містом і селом) *не дали* позитивних результатів [1, с. 206–210, 214–224].

Таким чином, *утвердження* та *діяльність* політичного режиму більшовиків у Києві призвели до *гуманітарної катастрофи*, яка *дзеркально відтворила* анархо-кримінальну ситуацію та катастрофічне фінансове і продовольче становище у *Петрограді* й у *містах* центрально-промислового району *Росії* після *узурпації* там влади більшовиками та *застосування* ними на практиці *диктаторських* методів управління суспільством. Отож, керівники Генерального секретаріату Центральної Ради *мали* *рацію*, коли за *півтора місяця* до цих трагічних подій писали у своїй *ноті* від 4 грудня 1917 р. до ленинського Раднаркому РСФРР: «Навязываемые Украине формы политического правления дали на территории самих Народных Комиссаров результаты, отнюдь не вызывающие зависти. Пока в Великороссии развиваются анархия, экономический, политический

и хозяйственный развал, пока там царят грубый произвол и попрание всех свобод, завоёванных у царизма революцией, Генеральный секретариат не находит нужным повторять этот печальный опыт на территории украинского народа» [1, с. 130].

Для свого виправдання перед мешканцями Києва та його округи Народний секретариат підступно використав уже випробуваний петроградським Раднаркомом метод *політичної демагогії*, а саме *переклав* вину за організований ним суспільний безлад на «ворогів революції». Отож, керівники Радянської України *звинуватили в організації фінансової та продовольчої кризи у Києві міністрів та агентів Центральної ради, капіталістів, поміщиків і куркулів*, закликавши трудящі маси до нещадної боротьби з ними [1, с. 214, 218].

Протягом періоду свого функціонування ЦВК Рад України та Народний секретариат не змогли розбудувати *централізовану* вертикаль влади, бо не користувалися авторитетом ані у суспільстві, ані у місцевих Радах зокрема. За свідченням більшовика С. Мазлаха: «ЦИК України заседал в Харькове, но его влияния нигде не чувствовалось» [6, с. 44]. Народний секретар військових справ В. Шахрай скаржився: «Що це за уряд український, якщо його члени зовсім не знають і не хочуть знати української мови, що не тільки не користуються жодним впливом серед українського суспільства, але воно навіть ніколи й не чуло раніше їхніх прізвищ? Що я за «військовий міністр», коли всі українізовані частини в Харкові мені доводиться роззброювати, бо вони не хочуть іти за мною на оборону радянської влади? За єдину військову підпору для нашої боротьби проти Центральної ради ми маємо лише військо, що привів на Україну з Росії Антонов (В. Антонов-Овсієнко – О. В.) і що на все українське дивиться, як на вороже, контрреволюційне?» [6, с. 45].

На місцевому рівні в Радах спостерігалися тенденції *децентралізації* влади, прагнення *замкнутися* в рамках однієї губернії, повіту чи навіть міста. В Одесі виникла Радянська республіка на чолі з Радою Народних Комісарів Одеси. У Луганську, Старобільську й інших містах України утворилися місцеві «раднаркоми», а в Сумах – свій «народний секре-

таріат» [2, с. 282]. Про утворення окремої від України Донецько-Криворізької республіки вже йшлося вище. Хоча у сільській місцевості більшовики й насаджували свої Ради для того, щоб протиставити їх селянським спілкам та земельним комітетам, якими керували українські та ліві російські есери, але все одно селянських Рад було небагато. Навіть у березні 1918 р., коли більшовицький загін на чолі з народним секретарем внутрішніх справ Є. Бош, тікаючи від німецько-австрійських військ, проходив Полтавщиною та Харківщиною, на їхньому шляху в жодному селі не було ні Рад, ні навіть ревкомів, які б організували допомогу загонові продовольством і гужовим транспортом. Допомоги більшовики просили у сільських сходів. «Крестьянство в целом встречало нас сдержано», – згадувала Є. Бош [1, с. 301–307]. Отже, у розглядуваний період ЦВК Рад і Народний секретариат, котрі претендували на статус загальноукраїнських органів державної влади, були ними суто формально. Їх компетенція не була визначена законодавчими актами. Як наслідок, не була врегульована нормативними актами процедура розробки та затвердження законів і підзаконних актів.

Завершуючи аналіз проблеми, зазначимо таке. По-перше, у розглядуваний період серед керівників більшовицьких організацій в Україні спостерігалось гостре протистояння щодо форм державного режиму і державного устрою України. Переважна більшість із них відстоювала парламентську демократію і не погоджувалася на узурпацію влади. Керівники Харківської та Донецько-Криворізької обласної організацій сповідували шовіністичні погляди на державний устрій України та виступали за приєднання цих регіонів до Росії. По-друге, переважна більшість Рад і керівників більшовицьких організацій в Україні визнавали Центральну Раду за тимчасовий повноважний парламент і готові були співпрацювати з нею. По-третє, в Україні не було соціально-політичних умов для встановлення чи парламентським шляхом, чи шляхом узурпації влади більшовицького політичного режиму. Лише військова інтервенція більшовицької Росії в Україну взимку 1917–1918 рр. і знищення тільки-но

посталої української національно-демократичної державності створили такі умови, проте більшовицький політичний режим не мав соціально-політичної основи в Україні. Його фундатори не

змігали розбудувати централізовану вертикаль влади та налагодити ефективне державне управління. Країну охопили економічна руїна, терор і гуманітарна катастрофа.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бош Е.Б. Год борьбы. Киев : Политиздат Украины, 1990. 447 с.
2. История Украинской ССР : в 10 т. / под ред. Ю.Ю. Кондуфора. Т. 6: Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская революция на Украине. Киев : Наукова думка, 1984. 719 с.
3. Революция на Украине по мемуарам белых / под ред. Н.Н. Попова. Москва – Ленинград : Госиздат, 1930. 435 с.
4. Варгатюк П.Л., Гошуляк І.Л., Курас І.Ф. На шляху до I з'їзду КП(б)У. *Про минуле – заради майбутнього* / упоряд. Ю.І. Шаповал ; редкол. : І.Ф. Курас та ін. Київ : Вид-во при Київ. ун-ті, 1989. С. 22–34.
5. Варгатюк П.Л. Перший Радянський уряд України: відоме й невідоме. *Про минуле – заради майбутнього...* С. 198–208.
6. Романчук О.К. Ультиматум: Хроніка одного конфлікту між Раднаркомом РСФРР і Центральною Радою. Київ : Т-во «Знання» УРСР, 1990. 64 с.
7. Ленин В. Политический отчет Центрального комитета 7 марта. *Полн. собр. соч.* Москва : Изд-во политической литературы, 1974. Т. 36. С. 3–26.
8. Ленин В. Доклад о ратификации мирного договора 14 марта. *Полн. собр. соч.* Т. 36. С. 92–111.

REFERENCES:

1. Bosh, E.B. (1990). *God bor'by [The Year of Struggle]*. Kyiv: Politisdat Ukrainy [in Ukrainian].
2. Kondufor, Yu.Yu. (1984). *Istoriya Ukrainskoy SSR. [History of the Ukrainian USSR]* (Vols. 1–10). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
3. Popov, N.N. (1930). *Revolutsiua na Ukraine po memuarom b'elykh. [Revolution in Ukraine based on the memoirs of whites]*. Moskva – Leningrad: Gosizdat [in Russian].
4. Vargatyuk, P.L., Goshulyak, I.L., Kuras I.F. (1989). Na shlyakhu do I z'yizdu KP(b)U [On the way to the 1st Congress of the CP(b)U]. *Pro mynule – zarady maybutn'ogo – About the past – for the sake of the future.* (pp. 22–34). Kyiv: Vyd-vo pry Kyiv. un-ti [in Ukrainian].
5. Vargatyuk, P.L., Goshulyak, I.L., Kuras, I.F. (1989). Pershyy Radyanskyi uryad Ukrayiny: vidome y nevidome [The first Soviet government of Ukraine: known and unknown]. *Pro mynule – zarady maybutn'ogo – About the past – for the sake of the future.* (pp. 198–208). Kyiv: Vyd-vo pry Kyiv. un-ti [in Ukrainian].
6. Romanchuk, O.K. (1990). *Ultimatum: Khronika odnogo konflikta mizh Radnarkomom RSFRR i Tsentral'noy Radoyu. [Chronicle of one conflict between the Sovnarcom of the RSFRR and the Central Rada]*. Kyiv: T-vo "Znanya" URSSR [in Ukrainian].
7. Lenin, V. (1974). *Politicheskiy otchyot Tsentral'nogo Komiteta 7 marta [Political report of the Central Committee on March 7]*. (Vols. 36), (pp. 3–26). Moskva: Izd-vo politicheskoy literatury, [in Russian].
8. Lenin, V. (1974). *Doklad o ratifikatsii mirnogo dogovora 14 marta [Report on ratification of the peace treaty on 14 March]*. (Vols. 36), (pp. 92–111). Moskva: Izd-vo politicheskoy literatury [in Russian].

УДК 340.1–340.13

DOI <https://doi.org/10.32782/2409-4544/2021-1/3>

ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОКУРОРА У ГОСПОДАРЬКОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ ТА ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Григорчук Мирослав Васильович,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Університету економіки та права «КРОК»
ORCID ID: 0000-0003-0523-030X

У статті йдеться про особливості процесуального статусу прокурора у господарському судочинстві. На основі результатів авторського теоретико-правового аналізу чинного в Україні законодавства, а також із урахуванням окремих рішень Європейського суду з прав людини визначено елементи правової характеристики прокурора. Подається авторська дефініція поняття «правова характеристика».

Застосування окремих загальнонаукових спеціальних методів (порівняльного, історичного, методів абстрагування, логічного підходу тощо) дало можливість провести авторське дослідження юридичних процесів, які невід'ємно пов'язані з глибинним теоретико-правовим розумінням інструментів реалізації суб'єктивного права на захист із участю прокурора.

Авторський логіко-компаративістський аналіз чинного господарського процесуального законодавства України показав, що нормативно означені межі залучення прокурора до участі у господарському процесі засвідчують доволі суперечливу картину, яка вимагає глибоко як теоретичного, так і практичного дооцінювання. Суттєве звуження повноважень прокурора у напрямі захисту економічних інтересів держави створюють реальні перешкоди для відстоювання порушеного права учасників конфліктних ситуацій у сфері провадження господарської діяльності.

Здійснене теоретико-правове узагальнення наукових поглядів і судової практики щодо підстав залучення прокурора до участі у судовому процесі дозволило виокремити низку факторів, які викликають обґрунтовані дискусії серед представників науки й учасників судового розгляду. Акцентовано увагу на висловлених застереженнях в окремих судових рішеннях Європейського суду з прав людини щодо максимального обмеження випадків залучення до участі у судових процесах прокурора.

З огляду на результати логіко-правового аналізу чинних нормативно-правових актів, які регламентують діяльність суду в найбільш широкому розумінні, нами подається низка супротивних загально прийнятій науковій і правовій позиції фактів щодо нібито надмірного правового тиску за присутності у процесі прокурора, а також гіпотетичного тиску на суд. Ми аргументуємо свою позицію тим, що Україна є правовою державою, в якій належно забезпечуються конституційні гарантії незалежності суду.

Ключові слова: прокурор, господарський суд, правова характеристика, учасник судового розгляду, Європейський суд з прав людини, Конституція України.

Hryhorchuk Myroslav. Legal characteristics of the prosecutor in economic processes of Ukraine and the practice of the European Court of Human Rights

The article deals with the peculiarities of the procedural status of the prosecutor in commercial litigation. Based on the results of the author's theoretical and legal analysis of the legislation in force in Ukraine, as well as taking into account individual decisions of the European Court of Human Rights, the elements of the legal characteristics of the prosecutor are identified. The author's definition of the term "legal characteristics" is given. The use of certain general scientific special methods (comparative, historical, methods of abstraction, logical approach, etc.) made it possible to conduct an author's study of legal processes, which are inextricably linked with a deep theoretical and legal understanding of the tools of subjective protection. The author's logical-comparative analysis of the current economic procedural legislation of Ukraine showed that the normatively defined limits of the prosecutor's involvement in the economic process show a rather contradictory picture, which requires a deep both theoretical and practical assessment. Significant narrowing of the prosecutor's powers to protect the economic inter-

ests of the state create real obstacles to defending the violated right of participants in conflict situations in the field of economic activity. The carried out theoretical and legal generalization of scientific views and judicial practice on the grounds for involving the prosecutor in the trial allowed to identify a number of factors that cause reasonable discussions among representatives of science and participants in the trial. Emphasis is placed on the reservations expressed in certain court decisions of the European Court of Human Rights on the maximum limitation of cases of involvement of the prosecutor in court proceedings. Given the results of the logical and legal analysis of current regulations governing the court in the broadest sense, we present a number of contrary to the generally accepted scientific and legal position of the facts of alleged excessive legal pressure in the presence of the prosecutor, as well as hypothetical pressure on court. We argue our position that Ukraine is a state governed by the rule of law, in which the constitutional guarantees of the independence of the judiciary are properly provided.

Key words: prosecutor, commercial court, legal characteristics, participant in court proceedings, European Court of Human Rights, Constitution of Ukraine.

Відповідно до Закону України «Про прокуратуру» прокуратура України здійснює встановлені Конституцією України функції з метою захисту прав і свобод людини, загальних інтересів суспільства та держави. Функціями прокуратури згідно з положеннями ст. 2, окрім іншого, визначено: підтримання державного обвинувачення у суді; представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених цим Законом [1].

З огляду на викладене, а саме виокремлення повноважень прокурора як учасника процесу, доцільно внести деякі уточнення, які, на нашу думку, матимуть значний вплив на подальше формування і зміст правової характеристики прокурора у господарському процесі. В авторській статті «Правова характеристика як оціночна категорія у підходах до розуміння процесуального статусу суб'єктів захисту прав учасників господарських відносин» було викладено дефініцію поняття «правова характеристика», яке ми розуміємо як комплекс повноважень, що делеговані державою статусному учаснику нормативно врегульованих процесів і містять істотні ознаки, котрі виділяють його з-поміж інших, прирівняних до нього регуляторів суспільних відносин [2].

Переконані, що таке визначення повною мірою може бути накладене на прокурора як учасника господарського процесу з деякими уточненнями з урахуванням специфіки розгляду справ господарськими судами.

Проаналізовані наукові матеріали та нормативна база вселяють переконання, що до правової характеристики прокурора як суб'єкта захисту прав і охоронюваних

законом інтересів суб'єктів господарювання необхідно також віднести гарантії незалежності прокурора, як це визначено ст. 16 (Гарантії незалежності прокурора) Закону України «Про прокуратуру», згідно з положеннями якої незалежність прокурора забезпечується, окрім іншого, порядком здійснення повноважень, визначеним процесуальним та іншими законами та заборону незаконного впливу, тиску чи втручання у здійснення повноважень прокурора.

У ч. 2 цієї статті зазначається, що, здійснюючи функції прокуратури, прокурор є незалежним від будь-якого незаконного впливу, тиску, втручання і керується у своїй діяльності лише Конституцією та законами України [1].

Одним із чинників, які покликані утверджувати авторитет прокурора у суспільстві, є покладання обов'язку на органи державної влади, органи місцевого самоврядування, інші державні органи, їх посадових і службових осіб, а також фізичних і юридичних осіб і їх об'єднання поважати незалежність прокурора й утримуватися від здійснення у будь-якій формі впливу на прокурора з метою перешкодження виконанню службових обов'язків або прийняття ним незаконного рішення. Межі обґрунтованої критики діяльності прокурора визначаються з урахуванням Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод і практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) (ч. 5 ст. 16) [3].

Вважаємо, що основними елементами правової характеристики прокурора як суб'єкта захисту прав і охоронюваних законом інтересів учасників господар-

ських відносин виступають нормативне оформлення його прав та обов'язків (ст. 19), а також передбачена відповідальність (ст. 20 Закону України «Про прокуратуру»).

Окремим і вкрай важливим елементом правової характеристики прокурора, на нашу думку, є зобов'язання неухильно додержуватися присяги прокурора, за порушення якої встановлено відповідальність, передбачену законом. Ця вимога міститься у ч. 3 цієї статті. Згідно з вимогами ч. 4 ст. 20 прокурор зобов'язаний, серед іншого, діяти лише на підставі, в межах та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Аналіз наукових розвідок і судової практики з означеного питання засвідчив, що наука і практика не повністю дійшли консенсусу у підходах до розуміння процесуального статусу прокурора. До такої думки схиляє нормативне обрамлення цієї проблематики рішенням Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Вищого арбітражного суду України та Генеральної прокуратури України щодо офіційного тлумачення положень ст. 2 Арбітражного процесуального кодексу України (справа про представництво прокуратурою України інтересів держави в арбітражному суді). Конституційний Суд України зазначає, що положення абз. 4 ч. 1 ст. 2 Арбітражного процесуального кодексу України у контексті п. 2 ст. 121 Конституції України треба розуміти так, що прокурори та їхні заступники подають до арбітражного суду позови саме в інтересах держави, а не в інтересах підприємств, установ і організацій незалежно від їх підпорядкування та форм власності.

Під представництвом прокуратурою України інтересів держави в арбітражному суді за змістом п. 2 ст. 121 Конституції України та ст. 2 і 29 Арбітражного процесуального кодексу України треба розуміти правовідносини, у яких прокурор, реалізуючи визначені Конституцією України та законами України повноваження, вчиняє у суді процесуальні дії з метою захисту інтересів держави.

Конституційний Суд України також роз'яснює, що «інтереси держави» є оціночним поняттям, прокурор чи його заступник у кожному конкретному

випадку самостійно визначає з посиланням на законодавство, на підставі якого подається позов, у чому саме відбулося чи може відбутися порушення матеріальних або інших інтересів держави, обґрунтовує у позовній заяві необхідність їх захисту та зазначає орган, уповноважений державою здійснювати відповідні функції у спірних відносинах [4].

Проаналізований масив відомостей наукового доробку із зазначеного питання вирізняє декілька основних напрямків, згідно з якими оцінюється представництво прокуратурою України інтересів держави у суді як один із видів представництва у суді, що має відмінності від інших видів представництва рядом специфічних ознак. До них науковці відносять: склад представників і коло суб'єктів, інтереси яких вони представляють, обсяг повноважень, форми їх реалізації.

Прихильники першого напряму, серед яких О. Задніпровський [5] і С. Фурса [6], розглядають представництво прокурором інтересів у суді як процесуальне представництво у справі з притаманними йому ознаками, яке мало чим відрізняється від класичного процесуального представництва. Таке бачення піднятої проблеми підтримують Т. Дунас [7], М. Мичко [8] та В. Валюх [9].

Аналізуючи наведені правові позиції, висловимо своє бачення цього питання. Вважаємо, що ті науковці, які не погоджуються з такою постановкою проблеми та говорять про відмінність між правовим статусом адвоката як повіреного юридичної особи, громадянина та прокурора у тому, що прокурор завжди є представником так званої публічної влади, залишили поза увагою одну дуже важливу обставину. Нею ми вважаємо те, що об'єктом захисту завжди виступає суб'єктивне право особи у найбільш широкому тлумаченні цього питання, оскільки лише суб'єктивний інтерес лежить в основі будь-якого спору, у т. ч. господарського.

Представники іншого напряму розглядають представництво прокурором інтересів у суді як особливий підвид представництва за законом. Одним із аргументів, яким окремі прихильники цієї концепції обґрунтовують своє бачення, є позиція Верховного Суду України, викладена у Поста-

нові від 2 березня 2010 р. за справою № 21-2368во09. Цим документом зазначено, що прокурор в адміністративному судочинстві здійснює законне представництво, особливість якого полягає у тому, що законний представник самостійно (без доручення), на підставі закону здійснює процесуальні права й обов'язки сторони чи третьої особи, яку він представляє, діючи в її інтересах, що, однак, не впливає на загальні правила представництва [10]. Відстоюючи свою наукову позицію, представники такого напрямку наділяють прокурора процесуальними правами сторони у процесі.

І.В. Заболоцька зазначає: основними аргументами прихильників цієї думки є те, що прокурор, який заявив позов або вступив у справу, є насамперед суб'єктом доказування, котрий володіє такими самими процесуальними правами, що і суб'єкти спірних правовідносин, а також обов'язками щодо правильного визначення предмета спору та доказування своєї правової позиції [11].

Ми вважаємо, що прокурор, який вступив у господарський процес, набуває беззастережного статусу сторони спору, тобто на нього повною мірою поширюються положення ст. 42 (Права та обов'язки учасників справи) та 46 (Процесуальні права та обов'язки сторін) ГПК.

На думку М.М. Стефанчука, прийняття Закону України «Про прокуратуру» (2014 р.) та внесення ним змін до процесуального законодавства суттєво реформують механізм реалізації прокуратурою України функції представництва інтересів громадянина або держави в суді, що зумовлює потребу у додаткових дослідженнях загальнометодологічних питань правового статусу прокуратури як суб'єкта реалізації функції представництва інтересів громадянина або держави у суді [12].

Водночас проведене нами дослідження не буде достатньо повним без висвітлення практики міжнародних правозахисних інституцій, насамперед ЄСПЛ, в обраних підходах до оцінки участі прокурора у судовому процесі. Так, вивчення окремих рішень ЄСПЛ, які є джерелами права для України, що прямо встановлено ст. 17 Закону № 3477-IV і ч. 4 ст. 10 ЦПКУ, показує, що позиція ЄСПЛ щодо оцінки участі про-

курора у судовому процесі має низку застережень. Про це свідчить проведений нами логіко-правовий аналіз Постанови ЄСПЛ від 15 січня 2009 р. у справі «Менчинська проти Російської Федерації» (Menchinskaya v. Russia) (скарга № 42454/02), де суд вказав на такі обставини:

32. Європейський суд нагадує, що, оскільки прокурор або інша прирівняна посадова особа, висловлюючи думку про те, що касаційна скарга підлягає задоволенню або відхиленню, тим самим займає одну зі сторін розгляду, його участь може викликати для сторони відчуття нерівності... [13].

Із наведеного випливає, що основним застереженням щодо ролі прокурора у судовому процесі є гіпотетична загроза рівності сторін, оскільки така ситуація може призвести до звуження поняття справедливого судового розгляду у значенні п. 1 ст. 6 Конвенції. Висловлена позиція ЄСПЛ подається через створення для неї (сторони, на якій виступає прокурор чи сам факт участі прокурора як сторони) істотної незручності порівняно з іншою стороною.

Ми переконані, що ситуативна оцінка положень наведеного як приклад рішення ЄСПЛ не може повноцінно й об'єктивно засвідчувати процесуальний статус прокурора у господарському процесі, оскільки йдеться про загальне розуміння самої участі представника держави в судовому розгляді. Якщо для цивільного процесу така позиція видається прийнятною, то для представництва держави у судовому процесі необхідно залучати належно уповноважену особу для відстоювання і захисту саме державних інтересів.

Ми також вважаємо, що визначені Конституцією України принципи правосуддя і відповідні положення процесуальних кодексів України гарантують дотримання справедливої правової рівноваги сторін у судовому процесі. Підставами для такого висновку виступають норми, наприклад, Господарського процесуального кодексу України, зокрема ст. 86 (Оцінка доказів), згідно з якою суд оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному, об'єктивному та безпосередньому дослідженні наявних у справі доказів (ч. 1) [14].

Такий висновок цілком обґрунтований з огляду на те, що для суду не має значення титулованість і посадове становище сторін. Суд оцінює надані учасниками справи докази відповідно до вимог закону.

Водночас чинне законодавство вимагає суттєвого переосмислення і реформування шляхів наукового пошуку через встановлений конституційний порядок у підходах до ролі та статусного становища прокурора у господарському процесі. Так, згідно з положеннями п. 3 ч. 1 ст. 131-1 Конституції України прокуратура здійснює представництво інтересів держави у суді у виключних випадках і в порядку, що визначені законом [15].

Ключовими елементами у підходах до теоретико-практичного розроблення цієї проблеми, на наше переконання, виступають поняття «виключні випадки» та «порядок, визначений законом». Саме ці поняття є тими нормативно-означеними межами фахового «втручання», у яких міститься коректне сутнісне розуміння піднятої проблеми.

Висновки. Обрання Україною європейського курсу розвитку зумовлює глибоку і всебічну трансформацію всієї системи українського правотворення та правозастосування. Саме тому викликають підвищений практичний і науковий інтерес правові інституції, яким законом відведено підсилену державними інструментами примусу роль щодо захисту прав і охоронюваних законом інтересів учасників правовідносин, у т. ч. суб'єктів господарювання.

Отримані як спадщина від радянського режиму уявлення про виключну значимість прокурора у судовому процесі значно дискредитують цей інститут і протиставляють його загальноприйнятим поняттям служіння людям і державі. Все вказане зумовлює необхідність концентрації зусиль суб'єктів законотворення на шляху повномірної правової інтеграції й адаптації інституту прокуратури до потреб суспільства, а також утвердження його ролі як неупередженого учасника у розв'язанні конфліктів різних галузей права.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про прокуратуру : Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1697-VII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1697-18> (дата звернення 08.02.2020).
2. Григорчук М.В. Правова характеристика як оціночна категорія у підходах до розуміння процесуального статусу суб'єктів захисту прав учасників господарських відносин. *Право і суспільство*. 2019. № 6-5. 2019. С. 18–23.
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Рада Європи. Ратифікація, підстава – 475/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_004 (дата звернення 08.02.2020).
4. Рішення Конституційного Суду України від 8 квітня 1999 р. *Офіційний вісник України*. 1999. № 15. 614 с.
5. Задніпровський О. Права прокурора у світлі нової Конституції України. *Право України*. 1997. № 1. С. 72–73.
6. Фурса С. Теоретичні аспекти правового та процесуального становища прокурора в цивільному судочинстві. *Право України*. 1998. № 12. С. 68–70.
7. Дунас Т.О., Руденко М.В. Прокурор в цивільному процесі України: Сутність, завдання, повноваження : навчальний і науково-практичний посібник / за наук. ред. М.В. Руденка. Харків, 2006. 340 с.
8. Мичко М.І. Функції та організаційний устрій прокуратури. *Донецьк : Донеччина*, 2001. 272 с.
9. Валюх В. Актуальні проблеми представництва прокурором інтересів громадянина або держави у господарському суді. *Підприємництво, господарство і право*. 2002. № 4. С. 92–96.
10. Постанова Верховного Суду України від 2 березня 2010 р. у справі № 21-2368. URL: <https://www.reyestr.court.gov.ua> (дата звернення 09.02.2020).
11. Заболоцкая И.В. Доказательная деятельность прокурора. *Закон и право*. 2000. № 1. С. 29–30.
12. Стефанчук М.М. Напрями вдосконалення процесуального статусу прокурора як суб'єкта реалізації функції представництва інтересів громадянина або держави в суді. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. № 2. С. 115–121.

13. «Менчинська проти Російської Федерації» (Menchinskaya v. Russia) (скарга № 42454/02). URL: <http://file:///C:/Users/User/Downloads/001-90620.pdf>. (дата звернення 09.02.2020).
14. Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06 листопада 1991 р. № 1798-XII / *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1798-12> (дата звернення 08.02.2020).
15. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30.

REFERENCES:

1. The Verkhovna Rada of Ukraine (2014), About the prosecutor's office, Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1697-18> [in Ukrainian].
2. Hryhorchuk, M.V. (2019). *Pravova kharakterystyka yak otsinochna katehoriia u pidkhoodakh do rozuminnia protsesualnoho statusu subiektiv zakhystu prav uchasnykiv hospodarskykh vidnosyn*. [Legal characteristics as an evaluative category in approaches to understanding the procedural status of the subjects of protection of the rights of participants in economic relations]. Scientific journal Law and Society. Dnipro, vol. 6. pp. 18–23 [in Ukrainian].
3. Rada Yevropy. *Konventsiiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod*. [Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms.]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_004 [in Ukrainian].
4. *Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 8 kvitnia 1999 r.* [Judgment of the Constitutional Court of Ukraine of April 8, 1999]. Official Gazette of Ukraine. 1999. Vol. 15. [in Ukrainian].
5. Zadniprovskiy, O. (1997). *Prava prokurora u svitli novoi Konstytutsii Ukrainy*. [The rights of the prosecutor in the light of the new Constitution of Ukraine. Law of Ukraine. Vol. 1, 72–73 [in Ukrainian].
6. Fursa, S. (1998). *Teoretychni aspekty pravovoho ta protsesualnoho stanovyshcha prokurora v tsyvilnomu sudochynstvi*. [Theoretical aspects of the legal and procedural position of the prosecutor in civil proceedings]. Law of Ukraine. Vol. 12, 68–70 [in Ukrainian].
7. Dunas, T.O., Rudenko, M.V. (2006). *Prokuror v tsyvilnomu protsesi Ukrainy: Sutnist, zavdannia, povnovazhennia*. [Prosecutor in the civil process of Ukraine: The essence, tasks, powers]. Kharkiv [in Ukrainian].
8. Mychko, M.I. (2001). *Funktsii ta orhanizatsiinyi ustroi prokuratury*. [Functions and organizational structure of the prosecutor's office]. Donetsk: Donetsk region [in Ukrainian].
9. Valiukh V. (2002). *Aktualni problemy predstavnytstva prokurorom interesiv hromadianyna abo derzhavy u hospodarskomu sudi*. [Actual problems of representation by the prosecutor of interests of the citizen or the state in economic court]. Entrepreneurship, economy and law. Vol. 4, 92–96 [in Ukrainian].
10. Postanova Verkhovnoho Sudu Ukrainy vid 2 bereznia 2010 r. u spravi № 21-2368 [Resolution of the Supreme Court of Ukraine of March 2, 2010 in case № 21-2368] Retrieved from <https://www.reyestr.court.gov.ua>. [in Ukrainian].
11. Zabolotskaia, Y.V. (2000). *Dokazatelnaia deiatelnost prokurora*. [Evidential activity of the prosecutor]. Law and law. Vol. 1, 29–30. [in Ukrainian].
12. Stefanchuk, M.M. (2015) *Napriamy vdoskonalennia protsesualnoho statusu prokurora yak subiekta realizatsii funktsii predstavnytstva interesiv hromadianyna abo derzhavy v sudi*. [Directions for improving the procedural status of the prosecutor as a subject of the function of representing the interests of a citizen or the state in court]. Scientific Bulletin of Uzhhorod National University, vol. 2, 115–121 [in Ukrainian].
13. Menchynska proty Rosiiskoi Federatsii [Menchinskaya v. The Russian Federation (Menchinskaya v. Russia) (complaint № 42454/02)] Retrieved from <http://file:///C:/Users/User/Downloads/001-90620.pdf> [in Ukrainian].
14. Hospodarskyi protsesualnyi kodeks Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 06.11.1991 r. № 1798-XII. (The Verkhovna Rada of Ukraine (1991), Commercial Procedural Code of Ukraine). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12/print> [in Ukrainian].
15. Konstytutsiia Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 28 chervnia 1996 r. № 254k/96-VR. (The Constitution of Ukraine: Law of Ukraine of June 28. 1996 № 254k / 96-BP). *Known The Verkhovna Rada of Ukraine*. 1996. № 30. Art. 141. [in Ukrainian].

УДК 341.45

DOI <https://doi.org/10.32782/2409-4544/2021-1/4>

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНІЙ ЗЛОЧИННОСТІ

Леган Ірина Миколаївна,

кандидат економічних наук, доцент,
завідувач кафедри психології та соціального забезпечення
Державного університету «Житомирська політехніка»
ORCID ID: 0000-0003-2933-4971

Стаття присвячена особливостям дослідження проблематики питань міжнародного співробітництва щодо запобігання та протидії транснаціональній злочинності. Доведено, що ця проблематика протягом багатьох років залишається достатньо популярною серед науковців, однак характеризується окресленням ключових складових частин транснаціональної злочинності. У статті охарактеризовано основні ознаки транснаціональної злочинності. Визначено, що міжнародне співробітництво у кримінальних справах є одним із найважливіших передумов для організації протидії та запобігання транснаціональній злочинності. Доведено, що активізація міжнародних зв'язків між країнами світу, міграційних і глобалізаційних процесів сприяли подальшій трансформації, еволюції організованої злочинності та поширенню її діяльності за межі України. Транснаціональна злочинність представлена у світі чітко структурованими й організованими кримінальними синдикатами, які одержані надприбутки спрямовують на розвиток інших ще більш небезпечних видів діяльності. У статті акцентовано увагу на дослідженнях транснаціональної злочинності. Зазначено, що ступінь розробки питань міжнародного співробітництва у боротьбі із транснаціональною злочинністю все ще залишається недостатньо вивченим. Охарактеризовано різні форми міжнародного співробітництва: видачу злочинців, взаємну правову допомогу, перенесення кримінального судочинства в іншу країну, переведення засуджених, співробітництво з метою здійснення конфіскації, взаємодію між правоохоронними органами, включаючи обмін інформацією та співробітництво у проведенні розслідувань, спільне проведення розслідувань, співробітництво у використанні спеціальних слідчих методів.

Ключові слова: транснаціональна злочинність, міжнародне співробітництво, запобігання, протидія злочинності.

Legan Iryna. Investigation of the problems of international cooperation on prevention and control of transnational crime

The article is devoted to the peculiarities of the study of the issues of international cooperation in preventing and combating transnational crime. The article proves that this issue has remained quite popular among scientists for many years, but is characterized by outlining the key components of transnational crime. The article describes the main features of transnational crime. It is determined that international cooperation in criminal matters is one of the most important prerequisites for organizing the fight against and prevention of transnational crime. It is proved that the intensification of international relations between the countries of the world, migration processes and globalization processes have contributed to the further transformation, evolution of organized crime and the spread of its activities outside Ukraine. It is outlined that transnational crime is represented in the world by well-structured and organized criminal syndicates, which direct the profits and proceeds to the development of other even more dangerous activities. The article focuses on a number of studies in the field of transnational crime. Recognizing the above achievements of scientists in the study of this issue, the article notes that the degree of development of international cooperation in the fight against transnational crime is still insufficiently studied. The article describes various forms of international cooperation: extradition of criminals, mutual legal assistance, transfer of criminal proceedings to another country, transfer of convicts, cooperation for confiscation, cooperation between law enforcement agencies, including information exchange and cooperation in investigations, joint investigation in the use of special investigative methods.

Key words: transnational crime, international cooperation, prevention, fight against crime.

Питання транснаціональної злочинності є об'єктом дослідження галузевих юридичних наук (кримінального права, кримінології, міжнародного права, криміналістики тощо). Питання міжнародного співробітництва у боротьбі із транснаціональною злочинністю тривалий час залишалися недостатньо вивченими, увага до них посилилася наприкінці ХХ ст. Це насамперед пов'язано з активізацією міжнародних зв'язків між країнами світу, активізацією міграційних і глобалізаційних процесів, що сприяли подальшій трансформації, еволюції організованої злочинності, поширенням її діяльності за межі України.

Аналіз бібліографії із проблематики транснаціональної злочинності вказує на зацікавленість учених, проте істотного наукового опрацювання проблеми міжнародного співробітництва у боротьбі із транснаціональною злочинністю здійснено не було. Усі наукові публікації за цією тематикою можна згрупувати за такими ознаками:

- роботи, присвячені питанням загальнотеоретичного характеру, тобто поняттям «злочинність» та «організована злочинність»;
- роботи, присвячені поняттю етнічної злочинності;
- роботи, присвячені питанням міжнародного співробітництва у сфері правоохоронної діяльності та протидії транснаціональній злочинності.

Проаналізувавши роботи вітчизняних і зарубіжних науковців, варто відзначити неабияку увагу до окреслених категорій цієї проблематики.

Питанням загальнотеоретичного характеру, пов'язаним із вивченням сутності понять «злочинність» та «організована злочинність», присвячені праці таких вітчизняних науковців, як: Л.І. Аркуша «Основи виявлення та розслідування легалізації доходів, одержаних у результаті організованої злочинної діяльності» (2011), В.С. Батиргареєва «Кримінологічні засади запобігання рецидивній злочинності в Україні» (2010), А.М. Бабенко «Регіональна злочинність в Україні: закономірності, детермінація та запобігання» (2015), О.Г. Кальман «Злочинність у сфері економіки України: теоретичні та прикладні проблеми попередження» (2004),

Н.С. Карпов «Криміналістичні засади вивчення злочинної діяльності» (2008), П.Л. Фріс «Кримінально-правова політика України» (2005), О.Ю. Шостко «Теоретичні та прикладні проблеми протидії організованій злочинності в європейських країнах» (2011), М.М. Коцур «Правове регулювання протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів (історико-правове дослідження)» (2020).

Найбільш вагомий науковий доробок в опрацювання певних аспектів міжнародного співробітництва у боротьбі зі злочинністю здійснили такі науковці, як: О.І. Моїсеєв («Кримінально-правова юрисдикція України щодо злочинів, вчинених за її межами», 2007), М.П. Свистуленко («Екстрадиція в правовій системі України: основні кримінально-правові аспекти», 2005), К.В. Юртаєва («Місце скоєння злочинів міжнародного характеру», 2010), Ф. Хайнекер Хаген Петер Фрідріх («Правове співробітництво держав-членів Євросоюзу у боротьбі з організованою злочинністю», 2013).

Дослідження особливостей протидії транснаціональній злочинності особливо актуальні у країнах пострадянського простору. Так, у Російській Федерації нею займалися такі науковці: Д.С. Хижняк («Методологические основы расследования транснациональных преступлений: модельный подход», 2018), А.Х.-А. Пихов («Теоретические основы противодействия транснациональной преступности», 2018), Д.М. Валеев («Международно-правовые основы сотрудничества по борьбе с транснациональной организованной преступностью», 2016).

Заслугує на увагу думка Д.С. Хижняка, що «категорія транснаціональних злочинів також мала значний вплив на зміни у парадигмі криміналістичної науки. Заклопотаність, пов'язана із проблемою транснаціональних злочинів, почала даватися взнаки на початку 70-х рр. ХХ ст., коли міжнародне співтовариство усвідомило значну небезпеку таких злочинних діянь. Саме тоді ці злочини стали називатися "транснаціональними"» [10, с. 40].

Питанням міжнародного співробітництва у сфері правоохоронної діяльності присвячені наукові доробки таких вче-

них країн пострадянського простору, як А.В. Губанов («Основы организации и функционирования полиции зарубежных государств и использование их опыта для совершенствования деятельности органов внутренних дел России», 1997), В.В. Головатюк («Организация международного полицейского сотрудничества в сфере профессиональной подготовки кадров», 2002), Н.Н. Грибовская («Международно-правовые основы организации и деятельности Европейской полицейской организации (Европол) и ее сотрудничество с правоохранительными органами Российской Федерации», 2007), Р.В. Нигматуллин («Сотрудничество государств в борьбе с преступлениями международного характера в XX – начале XXI столетия: историко-правовой аспект», 2007).

А.В. Губанов, аналізуючи у своїй праці функціонування правоохоронних органів на території РФ, зазначав, що «країна переживає воістину один із найскладніших періодів своєї історії. Побудова нової, постсоціалістичної державності супроводжується, на жаль, цілою низкою суперечливих тенденцій і глибокими кризовими явищами в економічній, соціальній і політичній сферах, у т. ч. різким ускладненням криміногенної обстановки. Світовий досвід показує, що такий стан аж ніяк не специфічний: перехід від авторитаризму і тоталітаризму до демократії – процес дуже складний і болючий, неминуче пов'язаний із маргіналізацією частини суспільства, значним поширенням правового нігілізму, активізацією криміналітету, зростанням злочинності й, одночасно, зниженням ефективності правоохоронних систем. Так було, наприклад, у післявоєнній Німеччині, Італії, Японії, відбувається і зараз у колишніх соціалістичних країнах – Болгарії, Угорщині, Польщі, Румунії та ін. Аналогічну картину можна спостерігати й у республіках ближнього зарубіжжя, що виникли після розпаду СРСР» [4, с. 37].

Р.В. Нігматулін у своїй докторській дисертації «Сотрудничество государств в борьбе с преступлениями международного характера в XX – начале XXI столетия: историко-правовой аспект» зазначав, що «стратегія і тактика боротьби зі злочинністю, у т. ч. і міжнародної, зміню-

валися в міру розвитку людського суспільства. Так, політичні процеси у світі здійснили найбезпосередніший вплив на співпрацю держав. Природно, що за умов протистояння двох військово-політичних блоків співпраця правоохоронних органів здійснювалася переважно по блокової системі, однак зростання злочинності, зростання її загрози основам життєдіяльності держави та суспільства змушували забувати про ідеологічну несумісність. Сполучною ланкою стала ООН, яка регулярно проводила конгреси з попередження злочинності та поводження із правопорушниками. Загальна міждержавна політика боротьби зі злочинністю, стандарти її здійснення визначалися саме на цих форумах» [9, с. 24].

Монографія, опублікована у 2017 р. В.А. Жбанковим та А.В. Табаковим у Москві («Транснациональная организованная наркопреступность и наркоконтрабанда как ее составляющая: современное состояние и основные тренды»), присвячена кримінологічному та криміналістичному аналізу наркоконтрабандної діяльності організованих транснаціональних злочинних формувань і вдосконаленню заходів по боротьбі з нею. У системі цієї діяльності, на думку авторів, наркоконтрабанда займає особливе місце і розглядається як своєрідний синтез загальнокримінальної й економічної складових частин у рамках багатофункціонального кримінального наркопідприємництва міжнародного масштабу, яка становить підвищену соціальну небезпеку для країни. У зв'язку з цим у роботі розглядається історія розвитку транснаціональної контрабанди та фактори, що впливають на її становлення та розвиток. Крім того, у роботі запропоновано комплекс заходів щодо вдосконалення боротьби із транснаціональною організованою контрабандою [6, с. 153].

Значна увага останніми роками приділяється цій проблематиці і в Україні. Варто відзначити дисертаційні дослідження таких учених, як М.Г. Вербенський («Транснаціональна злочинність: кримінологічна характеристика та шляхи запобігання», 2010), В.С. Буркаль («Протидія транснаціональній організованій злочинності у сфері економіки», 2019), Г.П. Жаровська («Теорія та практика про-

тидії транснаціональній організованій злочинності в Україні», 2019).

Заслуговує на увагу вітчизняне монографічне дослідження П.Д. Біленчука, А.В. Кофанова, О.Л. Кобилянського, Є.К. Паніотова «Транснаціональна злочинність: криміналістичний аналіз», опубліковане у 2011 р. [2]. Також теоретичним основам протидії транснаціональній організованій злочинності присвячено в Україні роботи О.М. Бандурки, В.В. Голіни, О.М. Джужи, А.Д. Дорошенка, В.М. Дрьоміна, А.П. Закалюка, Н.А. Зелінської, О.В. Козаченко, В.А. Мисливого, Г.П. Пожидаєва, О.С. Проневича, І.В. Пшеничного, Е.В. Расюка, О.Б. Сахарової, Є.Д. Скулиша, Ю.Ю. Сорочика, В.В. Топчія, О.Ю. Шостко та інших дослідників.

М.Г. Вербенський транснаціональну організовану злочинність визначає як окремий вид організованої злочинності, який характеризується структурною системою високоорганізованих і ретельно законспірованих злочинних угруповань, що займаються міжрегіональною або, в ряді випадків, міжнародною злочинною діяльністю у вигляді промислу, спрямованого на систематичне отримання максимально високих прибутків і надприбутків, нерідко використовуючи у своїх інтересах як державні структури, так і інститути громадянського суспільства [1, с. 83–88].

На окрему увагу заслуговує докторська дисертація Г.П. Жаровської «Теорія та практика протидії транснаціональній організованій злочинності в Україні», де автор наголошує, що «міжнародне співробітництво як необхідний елемент системного контролю над транснаціональною організованою злочинністю може бути реалізовано як у неофіційний спосіб (обмін інформацією, технічна допомога), так і офіційним шляхом у формах сприяння екстрадиції злочинців і взаємної правової допомоги на різних етапах розслідування. Комплексне використання неформальних методів взаємодії у сукупності з офіційними має важливе значення для подолання труднощів і непорозумінь, а також недопущення зволікань у процесі контролю над транснаціональною організованою злочинністю» [5, с. 52].

Крім того, автор зазначає: «Сучасні реалії розвитку транснаціональної орга-

нізованої злочинності свідчать про те, що вона набула принципово нової якості, трансформується не лише у злочинні організації різного ступеня складності, чисельності та масштабів впливу, а й здатна утворювати квазі-державні об'єднання кримінальної спрямованості (в окремих регіонах українського Сходу). Міжнародна спільнота та національні суб'єкти забезпечення державної безпеки недооцінили геополітичний, економічний, політичний, організаційний і мілітарний потенціал транснаціональної злочинності, що призвело до загибелі людей та інших тяжких наслідків глобального масштабу» [5, с. 56].

Деякі з учених окремо виділяють поняття етнічної злочинності, наголошують на її існуванні й активно вивчають. Серед них: І.В. Анжиров, Ю.М. Антонян, Б.С. Артиков, О.М. Бандурка, А.В. Борисов, П.О. Вагін, М.Г. Вербенський, Н.О. Горюнова, А.І. Долгова, Г.П. Жаровська, А.М. Зюков, І.Х. Касаєв, М.П. Клейменов, В.В. Коленков, В.О. Корольов, Н.В. Кузьміна, М.Л. Ларченко, Б.В. Лизогуб, М.В. Матійко, О.В. Медведєв, А.П. Писаренко, В.А. Пономаренков, Е.К. Рабданова, В.В. Ремський, А.Ю. Сипачев, Т.М. Тіміна, Є.В. Ткач, О.В. Тягло, Р.Г. Чевходзе, І.Л. Хромов, В.І. Шиян, О.М. Щукін.

Так, Б.В. Лизогуб під етнічним злочинним угрупованням пропонує розуміти багаточисельне об'єднання, до якого входять десятки, а то й сотні осіб за певною етнічною належністю, котрі активно займаються злочинною діяльністю [8, с. 178].

О.О. Леляк зазначає, що «у науці не існує сталої термінології щодо цього феномену, тому можна зустріти різні терміни: «злочинні етнічні формування» (Г. Геворгян), «етнічні угруповання» (Є. Топільська), «етнічні організовані злочинні групи» (Г. Дашков, Д. Коломитц), «організовані групи та злочинні організації, сформовані на етнічній основі (статистична звітність МВС)» [7].

Визнаючи вищевикреслені здобутки науковців у вивченні цієї проблематики, варто зазначити, що ступінь розробки питань міжнародного співробітництва у боротьбі із транснаціональною злочинністю все ще залишається недостатньо

вивченим. Об'єктом вивчення більшості робіт є питання протидії конкретним формам транснаціональної та транскордонної злочинності, а саме питанням протидії контрабанді мігрантів і торгівлі людьми, незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин, зброї та підробці грошових знаків, тероризму тощо, проте комплексних досліджень у сфері міжнародного співробітництва у боротьбі із трансна-

ціональною злочинністю досі здійснено не було. Розробка дієвого механізму міжнародного співробітництва на шляху боротьби та запобігання транснаціональній злочинності в Україні ускладнюється відносною новизною та недостатньою вивченістю цього суспільно небезпечного явища, що створює низку перешкод на шляху впровадження апробованого досвіду у діяльність державних інституцій країни.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Legan I.M., Bondarenko K.S. Features of the free legal aid system in Ukraine and the European Union countries. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2020. № 3 (69). С. 148–151.
2. Біленчук П.Д., Кофанов А.В., Кобилянський О.Л., Паніотов Є.К. Транснаціональна злочинність: криміналістичний аналіз : монографія / за ред. П.Д. Біленчука. Київ : КИЙ, 2011. 52 с.
3. Вербенський М.Г. Транснаціональна злочинність: кримінологічна характеристика та шляхи запобігання : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.08. Дніпропетровськ, 2010. 474 с.
4. Губанов А.В. Основы организации и функционирования полиции зарубежных государств и использование их опыта для совершенствования деятельности органов внутренних дел России : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.02. Москва, 1997. 45 с.
5. Жаровська Г.П. Основні моделі транснаціональних злочинних організацій. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 1. С. 49–60. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aymvs_2018_1_6.
6. Жбанков В.А., Табаков А.В. Транснациональная организованная наркопреступность и наркоконтрабанда как ее составляющая: современное состояние и основные тренды. Москва : РИО Российской таможенной академии, 2017. 180 с.
7. Леляк О.О. Етнічні злочинні угруповання в Україні: проблема протидії. URL: file:///C:/Users/USER/Downloads/boz_2011_24_24.pdf
8. Лизогуб Б.В. Організовані злочинні угруповання: класифікація та заходи протидії : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 ; Національний університет внутрішніх справ. Харків, 2004. 259 с.
9. Нигматуллин Р.В. Сотрудничество государств в борьбе с преступлениями международного характера в XX – начале XXI столетия: историко-правовой аспект : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.01. Москва, 2007. 47 с.
10. Хижняк Д.С. Методологические основы расследования транснациональных преступлений: модельный подход : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.12. Москва, 2018. 45 с.

REFERENCES:

1. Legan, I.M., Bondarenko, K.S. (2020). Features of the free legal aid system in Ukraine and the European Union countries / *Derzhava ta regioni. Seriya: Pravo*. № 3 (69). P. 148–151 [in English].
2. Bilenchuk, P.D., Kofanov, A.V., Kobilyans'kij, O.L., Paniotov, Є.K. (2011). Transnacional'na zlochinnist': kriminalistichnij analiz. [Transnational crime: forensic analysis]. Za red. P.D. Bilenchuka. Kyiv: KIJ,. 52 s. [in Ukrainian].
3. Verbens'kij, M.G. (2010). Transnacional'na zlochinnist': kriminologichna harakteristika ta shlyahi zapobigannya : dis. ... d-ra yurid. nauk : 12.00.08 [Transnational crime: criminological characteristics and ways of prevention]. Dnipropetrovs'k. 474 s. [in Ukrainian].
4. Gubanov, A.V. (1997). Osnovy organizacii i funkcionirovaniya policii zarubezhnyh gosudarstv i ispol'zovanie ih opyta dlya sovershenstvovaniya deyatelnosti organov vnutrennih del Rossii : avtoref. dis. ... dokt. yur. nauk: 12.00.02 [Fundamentals of the organization and func-

tioning of the police of foreign countries and the use of their experience to improve the activities of the internal affairs bodies of Russia]. Moskva. 45 s. [in Russian].

5. Zharovs'ka, G.P. (2018). Osnovni modeli transnacional'nih zlochinnih organizacij [Basic models of transnational criminal organizations] *Yuridichnij chasopis Nacional'noi akademii vnutrishnih sprav*. № 1. P. 49–60. Rezhim dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aymvs_2018_1_6 [in Ukrainian].

6. Zhbakov, V.A. (2017). Transnacional'naya organizovannaya narkoprestupnost' i narkokontrabanda kak ee sostavlyayushchaya: sovremennoe sostoyanie i osnovnye trendy [Transnational organized drug crime and drug smuggling as its component: current state and main trends] Moskva: RIO Rossijskoj tamozhennoj akademii. 180 s. [in Russian].

7. Lelyak, O.O. Etnichni zlochinni ugrupuvannya v Ukraïni: problema protidii. [Ethnic criminal groups in Ukraine: the problem of counteraction] Rezhim dostupu file:///C:/Users/USER/Downloads/boz_2011_24_24.pdf [in Ukrainian].

8. Lizogub, B.V. (2004). Organizovani zlochinni ugrupovannya: klasifikaciya ta zahodi protidii [Organized criminal groups: classification and countermeasures]: dis. ... kand. yurid. nauk: 12.00.08; Nacional'nij universitet vnutrishnih sprav. Kharkiv. 259 s. [in Ukrainian].

9. Nigmatullin, R.V. (2007). Sotrudnichestvo gosudarstv v bor'be s prestupleniyami mezh-dunarodnogo haraktera v XX – nachale XXI stoletiya: istoriko-pravovoj aspekt : avtoref. dis. ... dokt. yur. nauk : 12.00.01 [Cooperation of states in the fight against international crimes in the XX – early XXI century: the historical and legal aspect]. Moscow [in Russian].

10. Hizhnyak, D.S. (2018). Metodologicheskie osnovy rassledovaniya transnacional'nyh prestuplenij: model'nyj podhod : avtoref. dis. ... dokt. yurid. nauk : 12.00.12 [Methodological bases of investigation of transnational crimes: model approach]. Moscow [in Russian].

УДК 343.163(470)(091)"18/19"

DOI <https://doi.org/10.32782/2409-4544/2021-1/5>

ПРОКУРАТУРА У ДЕРЖАВНОМУ МЕХАНІЗМІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (СЕРЕДИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Яцишин Михайло Михайлович,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри теорії та історії держави і права,
завідувач кафедри теорії та історії держави і права
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0003-4502-9563
Researcher ID: E-1252-2019

У статті розглянуто особливості створення, функціонування та розвитку органів прокуратури у судовій системі у Російській імперії в середині ХІХ – початку ХХ ст. Зокрема, проаналізовано законодавчу та нормативну базу судової реформи 1864 р., окреслено правові засади діяльності органів прокуратури у складі Міністерства юстиції царської Росії, висвітлено особливості здійснення реформ органів державної влади та судових установ. Здійснено комплексний історико-правовий аналіз організаційно-правових основ і напрямків функціонування органів прокуратури у загальноімперському державному механізмі, розкрито повноваження органів прокурорського нагляду та принципи їх взаємодії з іншими суб'єктами судової влади у Російській імперії у середині ХІХ – на початку ХХ ст. Розглянуто питання реорганізації прокуратури, внаслідок чого суттєво розширилася роль і повноваження органів прокурорського нагляду у судовому процесі. Детально окреслено обов'язки прокурора, роль прокурора при розгляді судовою палатою цивільних справ, а також повноваження прокурора при розгляді судовою палатою кримінальних справ. Розкрито механізм впливу на членів судів через інститут призначення і переміщення на посади, вивчено ієрархію підпорядкування, яка була характерна для тогочасних органів прокуратури у Російській імперії. Висвітлено питання про взаємини прокурора і слідчого, деталізовано один із найважливіших принципів судової реформи 1864 р. – принцип незалежності судів. Розглянуто та проаналізовано кадрові вимоги, що висувалися до кандидатів на посади прокурорського нагляду. Автором зроблено висновок про важливість органів прокурорського нагляду у діяльності судової палати, а також підсумовано, що судова реформа 1864 р. принесла багато позитивного, новаторського та демократичного, однак на практиці один із основних її принципів – незалежність судів – порушувався й ігнорувався.

Ключові слова: *судова реформа 1864 р., прокурорський нагляд, прокуратура, Російська імперія.*

Yatsyshyn Mykhailo. The prosecutor's office in the state mechanism of the Russian Empire (middle of the XIX – beginning of the XX century)

The article deals with the peculiarities of creation, functioning and development of prosecutorial bodies in the judicial system in the Russian Empire in the middle of the XIX – beginning of the XX century. In particular, the legislative and normative base of judicial reform of 1864 is analyzed, the legal bases of activity of prosecutor's offices as a part of the Ministry of Justice of tsarist Russia are outlined, features of realization of reforms of public authorities and judicial institutions are covered. Complex historical and legal analysis of organizational and legal bases of the prosecutor's office bodies functioning in the general imperial state mechanism is considered, the powers of the bodies of prosecutorial supervision and the principles of their interaction with other subjects of judicial power in the Russian Empire in the middle of the XIX – the beginning of the XX century are revealed. The issue of reorganization of the prosecutor's office was considered, as a result of which the role and powers of prosecutorial supervision bodies in the judicial process were significantly expanded. The duties of the prosecutor, the role of the prosecutor in the trial of civil cases, as well as the powers of the prosecutor in the trial of criminal cases are outlined in detail. The mechanism of influencing the members of the courts through the institution of appointment and transfer to positions is revealed, the hierarchy of subordination, which was characteristic of the prosecutor's offices in the Russian Empire at that time, is studied. The

issue of the relationship between the prosecutor and the investigator is covered, one of the most important principles of the judicial reform of 1864 is detailed – the principle of independence of the courts. Personnel requirements for candidates for prosecutorial supervision positions are considered and analyzed. The author concludes on the importance of prosecutorial oversight in the work of the judiciary, and concludes that the judicial reform of 1864 undoubtedly brought much positive, innovative and democratic, but in practice one of its main principles – the independence of the judiciary – was violated and ignored.

Key words: *judicial reform of 1864, prosecutorial supervision, prosecutor's office, Russian Empire.*

Судова влада завжди була об'єктом зацікавленості широкого кола громадськості, оскільки визначала не тільки функціонування державного механізму загалом, а й життєві орієнтири для кожного громадянина. За сучасних умов реформування вітчизняної судової системи значущим і актуальним є вивчення історичного досвіду судоустрою і судочинства.

Вивчення законодавчої та нормативної бази судової реформи 1864 р. сприяє виробленню рекомендацій щодо вдосконалення чинних законів. Принцип незалежності суддів є одним із найважливіших у сучасній судовій системі. З метою покращення практики його застосування, а також уникнення можливих помилок корисно та цікаво буде звернутися до історичного досвіду Російської імперії середини ХІХ ст. у цьому питанні.

Правові засади діяльності органів прокуратури у складі Міністерства юстиції царської Росії вивчалися С.М. Казанцевим. Функціональні аспекти діяльності установ нотаріату Російської імперії були предметом аналізу М.І. Комарова, Л.Е. Ясінської. Одним із найбільш повних досліджень, що відображають діяльність Міністерства юстиції, є монографія І.Н. Ефремової «Міністерство юстиції Російської імперії 1802–1917 рр. (Історико-правове дослідження)», де показана роль Міністерства юстиції у системі судових органів із моменту його створення і до 1917 р.

У сучасній юридичній історіографії теоретичні проблеми здійснення реформ органів державної влади та судових установ висвітлено у дисертаційних дослідженнях В.М. Грицака, В.М. Петровського, А.А. Сапункова, Ю.М. Левчук, О.М. Таварткіладзе, монографіях А.З. Звягінцева та Ю. Орлова, М.В. Немитіной, Є.В. Анісімова й А.Б. Каменського, Л.М. Лисенко, В.Р. Жвалюка, О.Н. Ярмиша, окремих нау-

кових розвідках Т.Л. Курас, В. Ридчика та В. Сухоноса.

Метою статті є здійснення комплексного історико-правового аналізу організаційно-правових основ і напрямків функціонування органів прокуратури у загальноімперському державному механізмі, розкриття її повноважень і принципів взаємодії з іншими суб'єктами судової влади Російської імперії.

Судова реформа стала наслідком так званої кризи верхів, результатом усвідомлення правлячою верхівкою необхідності створення ефективного механізму захисту особи та власності.

На основі Основних положень перетворення судової частини в Росії були підготовлені Судові статuti, до яких увійшли чотири закони, затверджені імператором 20 листопада 1864 р.: «Заснування судових установлень», «Статут цивільного судочинства», «Статут кримінального судочинства», «Статут про покарання, які накладаються мировими суддями», які, здолавши хаотичність станових судів, ввели чітку систему судових органів зі строго окресленою компетенцією. Очолював систему судових органів Сенат – єдина в імперії касаційна інстанція.

У Статутах закріплено основні принципи судової системи Російської імперії: незалежність суду від адміністрації, створення всестанового суду, рівність всіх перед судом, незмінюваність суддів, гласність, змагальність, право обвинуваченого на захист, презумпцію невинуватості, виборність мирових суддів і присяжних засідателів. Засновувалися інститут судових слідчих, адвокатура, суд присяжних, реорганізовувалася прокуратура. Була створена більш чітка система судових інстанцій.

У ході судової реформи значна увага приділялася реорганізації прокуратури, що суттєво розширило її роль і повно-

важення у судовому процесі. Суть такої реорганізації полягала у звільненні прокуратури від функції загального нагляду, хоча нагляд за місцями позбавлення волі залишався в силі. До компетенції прокуратури належало підтримання державного обвинувачення у суді у кримінальних справах і нагляд за проведенням слідства, окружними судами та судовою діяльністю всіх ланок судової системи. Функція участі прокурора у цивільному процесі обмежувалася наданням висновків у справі. У «Заснуванні судових установлень» вказувалося, що прокурорський нагляд доручається обер-прокурорам, прокурорам і їхнім товаришам під вищим наглядом міністра юстиції як генерал-прокурора (ст. 124). Прокурори та їхні товариші прикріплюються до певних судових установ: при окружному суді та судовій палаті передбачався особливий прокурор і визначена штатним розписом кількість товаришів прокурора (ст. 125). При касаційних департаментах Сенату утворюються посади обер-прокурора і товаришів (ст. 127) [1].

Серед іншого, статuti вперше в російській історії закріпили принцип незалежності суддів і його гарантії, порядок призначення на посади суддів і їх незмінюваність. Відповідно до ст. 124–136 Статутів очолював прокуратуру генерал-прокурор, який займав і посаду міністра юстиції – органу вищого судового управління. Прокуратура підпорядковувалася йому з усіх питань, у т. ч. й процесуальної діяльності. Прокурорський нагляд перебував при судах – судових палатах і окружних судах. Положенням суду визначалася ієрархія чинів прокуратури: прокуратура окружних судів підпорядковувалася прокуратурі судової палати. Незважаючи на спільні завдання та функції, прокуратура становила окрему організацію і від суду не залежала. Нагляд за діяльністю прокурорського нагляду здійснювали вищі чини прокурорської влади [2].

Розглянемо більш детально ієрархію підпорядкування, яка була такою: товариші прокурорів і обер-прокурорів діють під керівництвом тих прокурорів і обер-прокурорів, при яких вони утворюються. Прокурори окружних судів підпорядковані прокурорам судових палат,

а останні, так само як і обер-прокурори, перебували у безпосередній залежності від міністра юстиції. Вищі органи прокуратури мали право давати підлеглим доручення і вимагати їх виконання. Певною гарантією прав нижчестоячих органів був дозвіл «при заявленні судовим установам своїх висновків особам прокурорського нагляду, їм дозволялося діяти лише на підставі власного переконання та чинних законів» (ст. 130). Окружні прокурори та їхні товариші призначалися на посаду міністром юстиції за поданням прокурора судової палати. Державна рада вирішила підвищити авторитет осіб прокурорського нагляду в державі та встановила принцип їх призначення імператором за поданням міністра юстиції. Це повинно було служити підтвердженням того, що прокуратура, як у центрі, так і на місцях, є органом нагляду. Нагляд за всіма прокурорами й обер-прокурорами здійснював міністр юстиції [3].

Суддям і прокурорам заборонялося займатися комерційними справами. У разі заняття цією діяльністю на шкоду своїм прямим обов'язкам уряд мав негайно звільнити їх із посад. Порядок відповідальності був єдиним для всіх посадових осіб судового відомства, але щодо прокурорів мав певну специфіку. Згідно зі ст. 266 «Заснування судових установлень» особи прокурорського нагляду підлягали покаранню за безпосереднім розсудом міністра юстиції. Для обер-прокурорів могли бути застосовані заходи попередження, для товаришів обер-прокурорів, прокурорів судових палат і їхніх товаришів, для прокурорів окружних судів – попередження, зауваження, догана без занесення в послужний список. Для товаришів прокурора окружного суду, крім інших стягнень, ще передбачалося вирахування з платні, арешт до семи діб, переміщення на нижчу посаду. Як бачимо, документом «Заснування судових установлень» визначено сферу діяльності прокурорів. Також у ньому наголошувалося на тому, що порядок дій судових установлень і осіб прокурорського нагляду визначалися у статутах кримінального і цивільного судочинства [4].

Таким чином, прокуратура мала чітко виражений судовий характер, проте обов'язки прокурора не обмежувалися виключно участю в суді. Прокурорам

окружних судів наказано доповідати через прокурорів судових палат міністру юстиції про прогалини в законодавстві, виявлені у ході судового процесу. Пізніше до судових повноважень прокурора додалися адміністративні функції. Відповідно до закону від 7 березня 1866 р. представник прокуратури вводився до складу губернського присутствія із селянських справ. Тим самим законом на прокурора покладалося не тільки спостереження за в'язницями, але і безпосередня участь в управлінні ними. Прокурорам судових палат присвоювалося звання віцепрезидентів усіх губернських комітетів піклувального товариства про тюрми, що входять до округу судової палати, нижчестоячим прокурорам – директорів цих комітетів і їх відділень. Згодом прокурори увійшли до складу майже усіх губернських присутствій, які були адміністративними колегіальними установами та склалися з губернських начальників різних відомств. Вони вирішували найбільш важливі та спірні справи виконавчо-розпорядчого характеру у відповідних галузях управління. Прокурор засідав приблизно у 30-ти присутствіях, комітетах і комісіях. Крім того, прокуратура відповідно до законів від 12 червня 1884 р. і 28 квітня 1887 р. була залучена до участі у складанні списків присяжних засідателів [5].

Що стосується кадрових вимог, які висувалися до кандидатів на посади прокурорського нагляду, то вони були такими: на прокурорські посади призначалися особи, котрі мали вищу юридичну освіту, стаж судової діяльності: для посади товариша прокурора окружного суду – не менше 4 років; для посади прокурора окружного суду та товариша прокурора судової палати – не менше 6 років; для прокурора судової палати та товариша обер-прокурора – не менше 8 років; для посади обер-прокурора – не менше 12 років. Прокурорів судових палат та окружних судів за поданням міністра юстиції призначав імператор. Окрім стажу роботи, законодавство встановлювало суворі вимоги щодо політичної благонадійності кандидатам на заміщення посад прокурорів [6].

У контексті нашого дослідження розглянемо роль прокурора у розгляді судовою палатою цивільних справ. Статут цивіль-

ного судочинства передбачав необхідність заключення прокурора за такими категоріями справ: у справах казенного управління, у справах земських установ, міських і сільських громад. Також на з'їздах мирових суддів прокурор повинен був виступати з висновками зі справ, у яких позивачами або відповідачами були залізничці.

Прокурор давав висновки про відсторонення членів мирового суду. Передбачалася участь прокурора у справах про безвісну відсутність, про легалізацію й усиновлення дітей, про виправлення в актах громадянського стану. Прокурор брав участь як сторона із правом оскарження судових рішень у шлюбних справах і про законність у тих випадках, коли не було відповідача, а також про визнання осіб божевільними. У цивільних справах про визнання осіб безвісно відсутніми, божевільними та марнотратними, а також про виправлення актів цивільного стану прокурор не тільки виступав із висновками, але і мав право порушувати справи [7].

Водночас Судові статuti 1864 р. значно обмежили сферу прокурорського нагляду у цивільному процесі, а також змінили методи його здійснення, що поряд із посиленням ролі прокурора у кримінальному процесі на практиці призвело до перетворення цього напряму прокурорського нагляду на другорядний. Прокурор ставився до своїх обов'язків у цивільному судочинстві здебільшого формально. Фактично роль прокурора у цивільному суді обмежувалася тільки висновками, потреба у яких досить скоро відпала.

Згодом у Державну думу було внесено законодавчу пропозицію «Про звільнення членів прокурорського нагляду від дачі висновків у цивільних справах», яка 9 травня 1911 р., після обговорення протягом декількох років отримала силу закону. Закон призвів лише до часткового скасування висновків прокурора у деяких категоріях справ: у шлюбних справах і про законність народження, у разі відсутності відповідача; у справах про стягнення збитків, заподіяних розпорядженнями посадових осіб органів управління і судів, із питань суперечностей між судовими й урядовими правовими актами; при спорах про підробку документів і в інших

випадках виявлення у справі ознак злочину. Характерно, що у цивільному процесі у пореформений період роль прокурора зводилася до становища юрисконсульта судової колегії, і його думка не мала істотного значення [8].

При розгляді судовою палатою кримінальних справ роль прокурора полягала в такому: прокурор судової палати здійснював попереднє слідство за державні злочини. Про будь-який злий умисел, що містив у собі ознаки державного злочину, повідомлялося прокурору судової палати у випадку, якщо такий умисел виявлено в окрузі того окружного суду, який належав до округу судової палати. В іншому разі інформація передавалася місцевому прокурору або його товаришу, або ж поліції з метою негайного донесення інформації прокурору судової палати. Прокурор судової палати залежно від ступеня достовірності й ознак злочинного наміру звертався до старшого голови палати щодо відповідного розпорядження про призначення слідчого, або ж доручав здійснити відповідне попереднє дізнання місцевому прокурору чи його товаришеві або поліції. Попереднє слідство регламентувалося Статутом кримінального судочинства і не могло бути розпочате без законного приводу і достатніх підстав. Законними приводами до провадження попереднього слідства вважалися: 1) скарги приватних осіб; 2) повідомлення поліції та посадових осіб; 3) явка з повинною; 4) порушення справи прокурором; 5) порушення справи безпосередньо за ініціативою судового слідчого (ст. 297 Статуту). Анонімні повідомлення не були законним приводом до початку попереднього слідства [9].

Спочатку Міністерство юстиції проводило нагляд за здійсненням слідчих дій, оскільки, як відзначалося у листі Міністерства юстиції до прокурора Одеської судової палати від 8 червня 1869 р., слідча частина, незважаючи на загалом добросовісне виконання нею покладених законом обов'язків, ще не відповідала вимогам правильного і швидкого здійснення кримінального правосуддя. З цією метою було створено спеціальну комісію, яка займалася виявленням недоліків слідчої частини з наданням відповідних рекомендацій щодо їх усунення [10]. Відпо-

відно до Статуту кримінального судочинства прокурор із формального наглядача перетворився на активного обвинувача – центральну фігуру в боротьбі зі злочинністю. Діяльність прокурора у кримінальних справах була найбільш важливою і значимою. Укладачі Судових статутів від 20 листопада 1864 р. вказували, що прокурор повинен бути публічним обвинувачем у всіх кримінальних справах і вести їх у всіх судових інстанціях як представник уряду та закону [9].

Покладаючи на прокурора обов'язок публічного обвинувача у всіх кримінальних справах, Статут кримінального судочинства зберіг право й обов'язок здійснення нагляду за законністю слідства. Особливо яскраво це проявлялося на стадії попереднього слідства, коли прокурор одночасно був і обвинувальною стороною у процесі, і наглядачем за роботою слідства. Фактично таке поєднання обвинувальної та наглядової функцій перетворювало прокурора на господаря судового процесу, особливо на стадії попереднього слідства. Статут не забороняв здійснення дізнання особисто прокурором. Поліцейські чини були поставлені у безпосередню залежність не від поліцейського начальства, а саме від прокурорів. В архівних матеріалах неодноразово зустрічаються матеріали щодо забезпечення контролю з боку прокурора місцевих поліцейських органів [11]. У процесі підготовки Судових статутів обговорювалося питання про надання прокурорам права не тільки розглядати матеріали слідства на місці, але і вимагати їх для ознайомлення.

Низка статей Статуту кримінального судочинства розглядала відносини прокурора та слідчого. Керівна роль прокурора у провадженні попереднього слідства закріплювалася у ст. 281 Статуту, яка зобов'язувала слідчого виконувати його вимоги. У судових слідчих зберігалася право звертатися до окружного суду, якщо вимоги прокурора видавалися їм сумнівними [9].

Найбільш чітко питання про взаємини прокурора та слідчого було вирішене стосовно взяття обвинуваченого під варту. Про арешт обвинуваченого слідчий зобов'язаний негайно повідомляти прокурора, який міг вимагати від слідчого

обмежитися менш суворим запобіжним заходом, якщо вважав, що обвинувачений не потребує взяття під варту. Статут надавав прокурору право вимагати додаткових слідчих дій у справі, що визнавалася слідчим закінченою. Залежність слідчого від прокурора закріплювалася у статтях, згідно з якими слідчі призначалися на посади за поданням прокурора. На прокурорів не поширювалося право відводу, передбачене для суддів. Таким чином, прокурор у пореформеному суді приймав рішення у формі обвинувального акта, брав участь у засіданнях суду, виступав як обвинувач у процесі [12].

Важливе місце відводилося прокурору в заключній стадії судочинства – виконання вироку. У його обов'язки входив нагляд за виконанням вироків. За ним, як і раніше, зберігалася функція нагляду за тюрмами та іншими місцями ув'язнення. Таким чином, прокурор був єдиним представником державної влади, котрий відігравав провідну роль на всіх стадіях процесу, за винятком судового розгляду, де виступав як одна зі сторін. Однак домогтися у кримінальному процесі ідеального поєднання обвинувальної та наглядової функції в одному органі не вдалося. Завдання нагляду дедалі більше зумовлювалися інтересами звинувачення. Потрібно звернути увагу на те, що особиста присутність прокурора палати чи його товариша була необхідна при здійсненні попереднього слідства з державних злочинів [13].

Після завершення слідства обвинувальний акт, складений прокурором палати, вносився на розгляд судової палати. Департаменту пропонувався висновок прокурора про закриття справи або про віддання обвинуваченого до суду. Після того, коли департамент палати визнає, що обвинувачений повинен бути відданий суду за державним злочином, він або затверджує обвинувальний акт, або готує ухвалу таким чином, щоб вона могла слугувати обвинувальним актом.

У період дії старого законодавства Міністерство юстиції не мало важелів впливу на формування особового складу судів. Статути ж надали міністру можливість укомплектовувати склад нових судів: за законом він призначав членів загальних судів і чини прокурорського нагляду. На

посади призначалися судді, котрі відповідали встановленим вимогам, перевага надавалася кандидатам, які позитивно зарекомендували себе на службі, а також зробили вагомий внесок у становлення та функціонування нових судів [14]. Варто відзначити, що у суддівському співтоваристві було чимало представників, які працювали незалежно та з дотриманням демократичних принципів, проте через деякий час після початку функціонування нових судів влада дійшла висновку про необхідність призначення керованих членів судів, у зв'язку з чим із 1870-х рр. всіляко намагалася обмежити принцип самостійності та незмінюваності суддів [15].

Ефективним механізмом впливу на членів судів став інститут призначення і переміщення на посади. При проведенні реформи та відкритті нових судів виникла необхідність заміщення великого числа суддів, внаслідок цього по судовому відомству можна було швидко зробити службову кар'єру. Зник принцип поступовості підвищення у судовій ієрархії, за допомогою призначень влада заохочувала або карала посадових осіб судів. Суддю могли підвищити або перевести на нижчу посаду, змінити судовий округ з околиці на центр імперії або навпаки.

Зауважимо, що внаслідок частих переміщень чинів судових палат ускладнювалася їх робота, дещо знижувалася ефективність діяльності, оскільки потрібен час, щоб освоїтися з умовами роботи в новому суді, однак такі переміщення були зумовлені об'єктивною необхідністю заміщення і зміцнення штату самої палати, заохочення осіб, які довго та професійно працювали у пореформених судах, підвищення якості роботи інших судів. Наявність же суддів, котрі працювали в судовій палаті впродовж тривалого часу, забезпечувало спадкоємність кадрів, даючи їм можливість швидко і правильно розглядати справи.

Таким чином, до 80-х рр. XIX ст. підвищення по службі здійснювалося не відповідно до службових досягнень і рівня правових знань, а за поданням конкретних посадових осіб, що сприяло виникненню кар'єризму, ставлення до службових обов'язків стало формальним і, головне, знизило самостійність і незалежність суддів. Особливо негативні моменти були

пов'язані зі взаємовідносинами із прокуратурою. Міністерство юстиції використовувало прокуратуру для збору неофіційних відомостей про суддів, у т. ч. для вирішення питання про їх переміщення та призначення. Це створило фактичну залежність суддів і ставило прокурорів у привілейоване становище порівняно зі складом судів, при яких вони перебували [14].

У дореволюційній юридичній пресі зазначалося, що частішими стають дії прокуратури, які є проявами неповаги й опосередкованого впливу на рішення суддів. Так, часто головуючі в судових засіданнях всупереч принципу неупередженості та рівноправності сторін допомагали прокуратурі у процесі судового слідства, а їхні промови часто мали характер обвинувальних. Складалася ситуація, що судді, щоб уникнути непорозумінь із прокуратурою, відкрито займали позицію обвинувачення. Перераховані вище чинники перешкождали реалізації права підсудних на захист і вкрай негативно позначалося на авторитеті судів. Положення захисту стало дуже важким і неоднозначним. Часто прокуратура вступала у відкрите протистояння із суддею, намагаючись таким чином зайняти головуюче місце у судовому засіданні. Найгірше те, що вищезазначені випадки лишалися безкарними та сприяли встановленню за прокуратурою головного значення на суді. Більше того, такий стан прокуратури у відносинах із судом фактично заохочувався владою в особі міністра юстиції. Міністерство юстиції давало посадовим особам прокуратури обов'язкові до застосування обвинувальні установки, підтримуючи таким чином головну роль прокуратури у взаємовідносинах із судом. У випадках непослуху прокурори викликалися міністром юстиції для проведення «роз'яснюючої» бесіди, а з неугодними, як нам відомо, розмова була короткою. У публічних виступах міністр юстиції лицемірно підкреслював, що судовий процес заснований на принципах змагальності та рівноправності.

Як бачимо, принцип незалежності судів поступово ставав фікцією. Протягом перших десяти років діяльності нових судів накопичилося багато фактів, які демонстрували, що прокуратура діє не завжди в рамках закону, у зв'язку з чим у 1875 р. Міністерство юстиції вирішило приступити

до створення інструкції, яка би регламентувала порядок відносин органів прокурорського нагляду з органами судової влади. І тільки через 20 років, у 1896 р., було видано «Наказ чинам прокурорського нагляду судових палат і окружних судів», у якому роз'яснювалася необхідність дотримання поваги до суду та достойної поведінки [16].

У 1894 р. при Міністерстві юстиції було створено комісію для перегляду законоположень у судовій сфері, у розпорядженні якої знаходився значний фактологічний матеріал, що накопичився протягом 30-ліття судової практики нових судів. Прикметно, що, перевіряючи особовий склад судів і прокуратури, члени комісії вказували лише на позитивні моменти, ігноруючи протистояння та проблемні питання у їхній спільній діяльності.

Урахування сучасними правниками правового досвіду судових перетворень, які суттєво вплинули на формування нової громадської свідомості та становлення суспільних відносин, безперечно, є однією з важливих умов здійснення подальшого конструктивного реформування правової системи. Однією з найважливіших змін, зумовлених реформою суду, стало зростання поваги до закону, що, у свою чергу, сприяло гуманізації суспільних відносин.

На підставі викладеного вище можемо зробити висновок про те, що прокурор займав важливе місце у діяльності судової палати. До кола його обов'язків належало порушення кримінального переслідування, підготовка обвинувального висновку, контроль за винесенням судових вироків і рішень, нагляд за ходом слідства із кримінальних справ і за правильністю проведення дізнань через прокурорів окружних судів, нагляд за утриманням в'язнів у в'язницях, перевірка листів і книг, які вони отримують, участь в особливих нарадах при генерал-губернаторі, розгляд скарг і прохань, призначення, переведення, звільнення зі служби, представлення до нагороди працівників судів і прокуратури.

Судова реформа 1864 р. принесла багато позитивного, новаторського та демократичного, однак на практиці один із основних її принципів – незалежність судів – порушувався й ігнорувався.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Учреждение судебных установлений. Свод законов, правил, распоряжений и разъяснений, относящихся до учреждения судебных установлений и судебного управления / сост. С.Г. Громачевский. Санкт-Петербург, 1897. 496 с.
2. Казанцев С.М. Прокурорский надзор за органами дознания и следствия по политическим делам в России во второй половине XIX в. *Государственный строй и политико-правовые идеи России второй половины XIX столетия*. Воронеж, 1987. С. 114–123.
3. Савуляк Р.В. Реорганізація органів прокуратури за судовою реформою 1864 року в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2010. 237 с.
4. Сухонос В.В. Прокуратура у державному механізмі Російської імперії після судової реформи 1864 р. : монографія. Суми, 2012. 104 с.
5. Казанцев С.М. История царской прокуратуры. Санкт-Петербург, 1993. 216 с.
6. Шандра В.С. Долання кадрового дефіциту під час ліберальних реформ 1860–1870-х рр.: особливості українських губерній Російської імперії. *Український історичний журнал*. 2013. № 6. С. 92–111.
7. Казанцев С.М. Роль прокурора в гражданском процессе дореволюционной России. *Буржуазные реформы в России второй половины XIX века*. Воронеж, 1988. С. 81–93.
8. Ерёмин А.В. История отечественной прокуратуры. Санкт-Петербург, 2018. 136 с.
9. Уставуголовногосудопроизводстваот20ноября1864г. URL: <http://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/3137/>.
10. Таварткіладзе О.М. Участь прокурора в роботі Одеської судової палати. *Актуальні проблеми реформування системи законодавства України* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 25–26 січня 2019 р. Запоріжжя, 2019. С. 91–94.
11. Таварткіладзе О.М. Одеська судова палата в державному механізмі Російської імперії (1868–1917 рр.): історико-правове дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2020. 210 с.
12. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / за ред. І.Б. Усенка. Київ, 2014. 502 с.
13. Тарасова Л.А. Министерство юстиции в системе государственных органов и учреждений Российской империи (1802–1881 гг.) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Москва, 2003. 197 с.
14. Курас Т.Л. Проблемы взаимодействия судебных палат и прокуратуры во второй половине XIX – начале XX в. в свете реализации принципа независимости судей. *Власть*. 2019. № 2. С. 224–229.
15. Курас Т.Л. Кадровая политика самодержавия в судебных палатах Российской империи. *Гуманитарный вектор*. 2011. № 3 (27). С. 57–61.
16. Шаравара Т.О. Реформи і контрреформи другої половини XIX – початку XX століття в Російській імперії: історіографія. Київ, 2011. 487 с.

REFERENCES:

1. Uchrezhdeniye sudebnykh ustanovleniy. Svod zakonov, pravil, rasporyazheniy i razyasneniy, otnosyashchikhsya do uchrezhdeniya sudebnykh ustanovleniy i sudebnogo upravleniya [Establishment of judicial rulings. Code of laws, rules, orders and explanations relating to the establishment of judicial regulations and judicial administration] / comp. S.G. Gromachevsky. Saint Petersburg [in Russian].
2. Kazantsev, S.M. (1987) Prokurorskiy nadzor za organami doznaniya i sledstviya po politicheskim delam v Rossii vo vtoroy polovine XIX v. [Prosecutor's supervision over bodies of inquiry and investigation in political cases in Russia in the second half of the 19th century] *Gosudarstvennyy stroy i politiko-pravovyye idei Rossii vtoroy poloviny XIX stoletiya*. (pp. 114–123). Voronezh [in Russian].
3. Savulyak, R.V. (2010). Reorhanizatsiya orhaniv prokuratury za sudovoyu reformoyu 1864 roku v Ukrayini [Reorganization of prosecutor's offices according to judicial reform of 1864 in Ukraine]. *Candidate's thesis*. Lviv [in Ukrainian].

4. Sukhonos, V.V. (2012) *Prokuratura u derzhavnomu mekhanizmi Rosiyskoyi imperiyi pislya sudovoyi reformy 1864 r.* [Prosecutor's Office in the state mechanism of the Russian Empire after the judicial reform of 1864]. Sumy [in Ukrainian].
5. Kazantsev, S.M. (1993). *Istoriya tsarskoy prokuratury* [History of the Tsarist Prosecutor's Office]. Saint-Peterburg [in Russian].
6. Shandra, V.S. (2013) Dolannya kadrovoho defitsytu pid chas liberalnykh reform 1860–1870-kh rr.: osoblyvosti ukrayinskykh huberniy Rosiyskoyi imperiyi [Overcoming the staff deficit during the liberal reforms of 1860–1870 : features of the Ukrainian provinces of the Russian Empire] *Ukrayinskyy istorychnyy zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 6, 92–111 [in Ukrainian].
7. Kazantsev S.M. Rol prokurora v grazhdanskom protsesse dorevolutsionnoy Rossii [The role of the prosecutor in the civil process of pre-revolutionary Russia]. *Burzhuznyye reformy v Rossii vtoroy poloviny XIX veka – Bourgeois reforms in Russia in the second half of the XIX century*. Voronezh [in Russian].
8. Yeromin, A.V. (2018). *Istoriya otechestvennoy prokuratury* [History of the domestic prosecutor's office]. Saint-Peterburg [in Russian].
9. *Ustav ugovornogo sudoproizvodstva ot 20 noyabrya 1864 g.* [Statute of Criminal Procedure of November 20, 1864.] Retrieved from <http://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/3137/> [in Russian].
10. Tavartkiladze, O.M. (2019). Uchast' prokurora v roboti Odes'koyi sudovoyi palaty [Participation of the prosecutor in the work of the Odessa Judicial Chamber]. *Aktual'ni problemy reformuvannya systemy zakonodavstva Ukrayiny: materialy mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi, m. Zaporizhzhya, 25–26 sichnya 2019 roku.* [Actual problems of reforming the system of legislation of Ukraine: materials of the international scientific-practical conference]. (pp. 91-94). Zaporizhia [in Ukrainian].
11. Tavartkiladze, O.M. (2020). Odes'ka sudova palata v derzhavnomu mekhanizmi Rosiys'koyi imperiyi (1868–1917 rr.): istoryko-pravove doslidzhennya [Odessa Judicial Chamber in the State Mechanism of the Russian Empire (1868–1917): historical and legal research]. *Candidate's thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
12. Usenko, I.B. (2014) *Sudova vlada v Ukrayini: istorychni vytoky, zakonomirnosti, osoblyvosti rozvytku* [Judicial power in Ukraine: historical origins, patterns, features of development]. Kyiv [in Ukrainian].
13. Tarasova, L.A. (2003). Ministerstvo yustitsii v sisteme gosudarstvennykh organov i uchrezhdeniy Rossiyskoy imperii (1802–1881 gg.) [Ministry of Justice in the system of state bodies and institutions of the Russian Empire (1802-1881)]. *Candidate's thesis*. Moskov [in Russian].
14. Kuras, T.L. (2019). Problemy vzaimodeystviya sudebnykh palat i prokuratury vo vtoroy polovine XIX – nachale XX v. v svete realizatsii printsipa nezavisimosti sudey. [Problems of interaction between the judicial chambers and the prosecutor's office in the second half of the XIX – early XX century in the light of the implementation of the principle of independence of judges]. *Vlast - Power*, 2, 224–229. [in Russian].
15. Kuras, T.L. (2011). Kadrovaya politika samodержaviya v sudebnykh palatakh Rossiyskoy imperii. [Personnel policy of autocracy in the judicial chambers of the Russian Empire]. *Gumanitarnyy vektor – Humanitarian vector*, 3 (27), 57–61 [in Russian].
16. Sharavara, T.O. (2011). *Reformy i kontrreformy druhoyi polovyny 19 – pochatku 20 stolittya v Rosiys'kiy imperiyi: istoriohrafiya* [Reforms and counter-reforms of the second half of the XIX – early XX century in the Russian Empire: historiography]. Kyiv [in Ukrainian].

КОНСТИТУЦІЙНЕ, АДМІНІСТРАТИВНЕ, ІНФОРМАЦІЙНЕ ТА ФІНАНСОВЕ ПРАВО

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2409-4544/2021-1/6>

ПОПЕРЕДЖЕННЯ ПРО НАМІР ЗАСТОСУВАННЯ ЗАХОДІВ ПРИМУСУ: ВЕРБАЛЬНИЙ І КОГНІТИВНИЙ СПОСОБИ

Пайда Юрій Юрійович,

доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри права
Мелітопольського державного педагогічного університету
імені Богдана Хмельницького
ORCID ID: 0000-0002-6424-6419

Національне законодавство України передбачає обов'язок попередження про намір застосувати зброю чи фізичну силу за умови прийняття рішення правоохоронцем щодо застосування примусових заходів. У статті проаналізовано такі способи попередження про намір застосування заходів примусу, як вербальний і когнітивний.

Проаналізовано форми попередження, зокрема попереджувальний вигук і звернення (ультиматум), застосування яких залежить від різних чинників. Працівник правоохоронних органів, котрий діє індивідуально і приймає рішення самостійно, зазвичай безпосередньо контактує із правопорушником або групою правопорушників, тому у нього або неї мало часу для прийняття рішення про застосування примусових заходів, отже, попередження має бути якомога коротшим і водночас зрозумілим особам, яким воно адресовано, й оточуючим громадянам. Особливо у статті висвітлено запобіжну, репрезентативну й інформативну функцію попередження та розглянуто питання про спосіб використання попереджень.

Розглянуто ключові дії як способи попередження. Неявні дії працівника міліції як способи попередження розглядаються окремо, а саме: взяття зброї у руки, приведення її в готовність, попереджувальний постріл вгору. Неявні дії як засіб профілактики також можуть бути використані при застосуванні інших примусових заходів. Наприклад, у разі використання засобів примусової зупинки транспортного засобу з метою зупинки може бути попередження за допомогою встановлення відповідних засобів контролю дорожнього руху.

У статті була зроблена спроба винайти найбільш придатні для застосування форми попередження. Зазначається, що спектр методів і форм попередження про намір застосувати вогнепальну зброю, спеціальні засоби та заходи фізичного впливу може бути досить різноманітним, але він, на думку автора, повинен бути закріплений у нормативних актах.

Ключові слова: застосування заходу примусу, способи попередження, вербальний і когнітивний спосіб, попереджувальний вигук, звернення (ультиматум).

Paida Yurii. Warning of intention to use coercive measures: verbal and cognitive methods

National legislation of Ukraine provides for duty of warning of the intention to use weapons or physical force, subject to a law enforcement officer's decision to apply coercive measures. The article analyzes such methods of warning about the intention to use coercive measures as verbal and cognitive.

The verbal method of warning of the intention to use force is the most commonly used in the vast majority of all cases of warning. The verbal method of warning can be made in the form of a warning exclamation or appeal, depending on various factors.

A law enforcement officer who acts individually and makes decisions independently is usually in direct contact with the offender or a group of offenders, so he or she has less time to decide on the use of coercive measures, so the warning should be as short as possible and at the same time to the persons to whom it is addressed and to the surrounding citizens. The issue of the way of using the warnings is covered.

The implicit actions of a police officer as a way of warning are considered separately, namely: taking a weapon in hand, bringing it to readiness, a warning shot upwards. Implicit actions as a means of prevention can also be used in the application of other coercive measures. For example, when using means of forcible stopping of a vehicle for the purpose of stopping, a warning may be given by means of the installation of appropriate means of traffic control.

It is noted that the range of methods and forms of warning about the intention to use firearms, special means and measures of physical influence can be quite diverse, but it, in our opinion, should be enshrined in regulations.

Key words: application of coercive measures, methods of prevention, verbal and cognitive methods, warning exclamation, appeal (ultimatum).

Вступ. Національне законодавство України передбачає обов'язкове попередження про намір застосування зброї, спеціальних засобів або фізичної сили за умови прийняття рішення посадовою особою правоохоронного органу про застосування заходу примусу.

Щодо наявних способів попередження про намір застосування заходів примусу, то, ми підтримуємо думку О.С. Фролова [1, с. 123], що їх можна виділити три. Перший спосіб – попередження голосом (вербальний спосіб). Другий спосіб – попередження у вигляді конклюдентних дій. Третій спосіб – попередження з використанням інших засобів. Розглянемо детально перші два, третій спосіб стане предметом окремої наукової розвідки.

1. Попередження голосом про намір застосування заходів примусу (вербальний спосіб).

Найбільш вживаним способом попередження про намір застосування сили є вербальний, який застосовується у більшості всіх випадків використання попередження. У вербальний спосіб попередження може бути зроблено у вигляді попереджувального вигуку або звернення, що залежить від низки чинників.

Зокрема, п. 5 Правил застосування спеціальних засобів військовослужбовцями Національної гвардії під час виконання службових завдань встановлює, що рішення про застосування спеціальних засобів приймає визначена в установленому порядку службова особа, відповідальна за забезпечення громадського порядку, або керівник операції чи командир відповідної військової частини (підрозділу, групи) Національної гвардії. Якщо військовослужбовці Національної гвардії індивідуально виконують службові завдання, то приймають такі рішення самостійно. Також ч. 5 ст. 18 Закону «Про

попереднє ув'язнення» обумовлює, що дозвіл на проведення спеціальних операцій із використанням світлозвукових пристроїв відволікаючої дії, водометів, бронемашин та інших технічних засобів, застосування яких пов'язане з ризиком заподіяння шкоди здоров'ю оточуючих, дають начальники управлінь (відділів) центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Київській області, начальник Центрального управління Військової служби правопорядку у Збройних Силах України по місту Києву і Київській області, начальники територіальних управлінь Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, Міністр оборони України, начальник Військової служби правопорядку у Збройних Силах України або його перший заступник. Натомість рішення про використання заходів фізичного впливу, застосування спеціальних засобів, їх вид та інтенсивність використання прикордонниками приймаються самостійно, виходячи із ситуації, що склалася (Інструкція про застосування зброї, бойової техніки, озброєння кораблів (катерів), літаків і вертольотів Державної прикордонної служби України, спеціальних засобів і заходів фізичного впливу під час охорони державного кордону та виключної (морської) економічної зони України) [2].

Таким чином, випадки застосування заходів примусу можна класифікувати залежно від того, хто приймає рішення про їх застосування, на дві категорії, а саме: перша – випадки застосування заходів примусу, коли рішення щодо їх застосування приймає посадова особа, відповідальна за забезпечення громадського порядку, або керівник операції; друга – випадки застосування заходів примусу,

коли рішення про їх застосування працівник правоохоронного органу або військовослужбовець приймає самостійно.

Працівник правоохоронного органу, котрий діє індивідуально та приймає рішення самостійно, зазвичай перебуває у безпосередньому контакті із правопорушником або групою правопорушників, тому він має менший термін для прийняття рішення про застосування заходу примусу, отже, і попередження повинно бути, за можливості, якомога коротшим і водночас зрозумілим особам, яким його адресовано, й оточуючим громадянам. Найдоцільніша форма такого попередження – попереджувальний вигук. Таким чином, перша форма попередження, що робиться голосом, – це попереджувальний вигук.

Натомість у керівника операції і перелік засобів, які застосовуються, ширший, і термін на прийняття рішення та ведення переговорів більший, тож, як наслідок, попередження, яке передує наміру застосування цих примусових засобів, за формою більш розлоге і багатослівне. Отже, це попередження може бути зроблене у вигляді звернення або ультиматуму, яке найчастіше робиться голосом (іноді звернення може бути письмовим). Причому голосом звернення або ультиматум може бути зроблено: а) власне голосом; б) через засоби підсилювання мови; в) за допомогою засобів зв'язку і комунікації (телефона, радіозв'язку і т. ін.). Отже, друга форма попередження голосом – звернення або ультиматум.

Попередження про намір застосування заходів примусу виконує три функції (запобіжну, репрезентативну, інформативну), тому для зручності у подальшому дослідженні і звернення, і попереджувальний вигук розіб'ємо на три частини, які умовно назвемо так само: запобіжна, репрезентативна та інформативна.

Розглянемо запобіжну частину попереджувального вигуку. Як було визначено, почувши попереджувальний вигук, правопорушник повинен припинити протиправні дії. Окремі нормативні акти навіть вказують на те, що попередження може бути зроблено голосом, із наданням часу, достатнього для припинення правопорушення та виконання вимоги правоохоронця (ч. 1. ст. 44 Закону України

«Про Національну поліцію» [3], п. 4 Правил застосування спеціальних засобів військовослужбовцями Військової служби правопорядку у Збройних Силах України під час здійснення службових обов'язків [4]). Для цього запобіжна частина попереджувального вигуку повинна бути владною. Зокрема, владність попереджувального вигуку полягає у використанні дієслів наказового способу «Стій!» чи «Стояти!» або «Припинити!» (бійку, чинити протидію, чинити опір і т. ін.).

Використання тієї чи іншої форми запобіжної частини попереджувального вигуку залежить зазвичай від наявності часу. Коли його обмаль, працівник правоохоронного органу використовує коротку і власну форму запобіжної частини попереджувального вигуку: «Стій!» або «Стояти!» Коли часу достатньо та необхідність негайної нейтралізації правопорушника гостро не стоїть, правоохоронець може використовувати такі форми, як «Припиніть непокору!»; «Припиніть хуліганські дії!» або «Якщо ви не виконаєте мої вимоги, ...»

Думається, що використання саме такого попереджувального вигуку, як «Стій!» або «Стояти!» є доцільним ще з одного приводу. Зокрема, після подачі команди «Стій!» або «Стояти!», у працівника правоохоронного органу, котрий має намір застосувати вогнепальну зброю та привів її у готовність, у випадку, якщо правопорушник наблизиться до нього, скоротивши визначену поліцейським відстань, чи доторкнеться до зброї, є підстава для застосування вогнепальної зброї поліцейським (п. 11 ст. 46 Закону України «Про Національну поліцію») [3].

Водночас варто відзначити, що при вчиненні правопорушення команда припинити правопорушення подається безвідносно до того, будуть чи не будуть застосовуватися заходи примусу. Хоча саме затримання (фізичне) припускає використання заходів фізичного спонукання [5, с. 79; 6, с. 84–85] і вже є заходом примусу [7, с. 149].

Більш поглиблений аналіз перших двох частин попереджувального вигуку показує, що дещо окремо стоять випадки застосування кайданок. Це пов'язано з тим, що саме правопорушення припи-

нялося іншими заходами примусу, зі своїми формами попередження, а кайданки застосовувалися вже потім, щоб припинити подальший опір або запобігти втечі правопорушника. Наприклад, п. 3–4 розділу VIII Закону України «Про Національну гвардію» визначає, що під час конвоювання осіб, узятих під варту, а також під час забезпечення охорони осіб, які тримаються під вартою, під час судових засідань військовослужбовці Національної гвардії України до цих осіб застосовують кайданки у випадках учинення фізичного опору адміністрації установи виконання покарань та/або військовослужбовцю Національної гвардії України; відмови йти під охороною – на час конвоювання; спроби самогубства або заподіяння собі каліцтва, у разі нападу на засуджених та інших осіб – до заспокоєння особи; винесення судом вироку про довічне позбавлення волі – коли оголошується вирок і здійснюється конвоювання цих засуджених; конвоювання в літаку та конвоювання особи, котра вчинила втечу з-під варти (охорони), після затримання [8]. Тому у разі застосування кайданок запобіжна частина попереджувального вигуку, на нашу думку, може вживатися як «Припинити!» а репрезентативна частина взагалі може бути відсутньою, оскільки вона була наявна у попереджувальному вигуку при застосуванні того заходу примусу, яким, власне, припинялося правопорушення.

Якщо перші дві частини попереджувального вигуку – запобіжна та репрезентативна – універсальні, оскільки використовуються під час застосування і вогнепальної зброї, і різноманітних спеціальних засобів, і заходів фізичного впливу, то третя складова частина попереджувального вигуку – його інформативна частина – індивідуальна для кожного випадку застосування конкретного заходу примусу. Вона є найважливішою та доносить повідомлення про те, що зараз проти порушника, якщо він не виконає вимог працівника правоохоронного органу про припинення правопорушення, буде застосований якийсь конкретний примусовий захід або декілька заходів.

Саме у зв'язку із цим найбільш вдалим є такі форми інформативної частини попереджувального вигуку:

1) у випадках застосування вогнепальної зброї – «Стріляти буду!». Водночас п. 197 Статуту гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України [9] пропонуються такі форми інформативної частини попереджувального вигуку: «Стій, стрілятиму!» або «Стій, буде застосована зброя», якщо чатовий озброєний багнетом. У цій формі змістове навантаження несе дієслово «стріляти», яке повинно довести до правопорушника, що зараз по ньому стрілятимуть, причому з вогнепальної зброї;

2) у випадках застосування службового собаки – «Застосовую собаку!» або «Пускаю собаку!». Як на нашу думку, за інформативну частину попереджувального вигуку словосполучення з іменником «собака» використовувати доцільно, оскільки саме іменник «собака» несе змістове навантаження;

3) у випадках застосування газових пістолетів і балончиків – «Застосовую газ!». Відповідно до Правил застосування спеціальних засобів військовослужбовцями Військової служби правопорядку у Збройних Силах України під час здійснення службових обов'язків Спеціальними засобами, які мають право застосовувати військовослужбовці Служби правопорядку під час здійснення службових обов'язків, є аерозольні балончики, ручні газові гранати та патрони з газовими гранатами («Терен-4М», «Терен-6», «Терен-6Д»), балончики, патрони, гранати та інші спеціальні засоби з препаратами сльозоточивої та дратівної дії на основі природних капсаїциноїдів, морфоліду пералгонової кислоти (МПК), ортохлорбензальмалонітрилу (CS) і речовини АЛГОГЕН [10]. У разі застосування цих спеціальних засобів, думається, малоефективними будуть такі форми інформативної частини попереджувального вигуку: «Застосовую Терен-6Д!», «Застосовую препарат сльозоточивої та дратівної дії!» або «Застосовую АЛГОГЕН!». Доцільніше, звичайно, використовувати іменник «газ», оскільки використання інших іменників «морфолід», «ортохлорбензальмалонітрил» і «спецзасіб» передбачає наявність спеціальних знань у населення. Форма попередження «Застосовую газ!», на нашу думку, придатна і для газових балончиків;

4) у випадках застосування гумового кийка – «Застосовую кийок!» або «Застосовую палку!». Знову ж, на наш погляд, доцільніше використовувати іменник «кийок» чи «палка», оскільки правопорушник не завжди обізнаний із тим, що таке «спецзасіб»;

5) у випадках застосування фізичної сили найбільш вдала така форма, як «Застосовую силу!». У цьому разі використання форми типу «Застосовую спеціальні прийоми рукопашного бою!» є незграбним і малоефективним;

6) у випадках застосування кайданок – «Застосую кайданки!» або таке, що має жаргонний смисл, – «Застосовую браслети!». Крім того, під час застосування кайданок може бути подана обов'язкова для виконання додаткова команда «Руки вперед!» або «Руки назад!», залежно від того, у якій позиції застосовуються кайданки. Наприклад, відповідно до положень ч. 2 розділу XV Положення з організації конвоювання військовими частинами (підрозділами) Національної гвардії України особи, які вчинили напад, поміщаються в окремі камери для тимчасового тримання судових установ, спецвагонів (спецавтомобілів) і утримуються під посиленою охороною в кайданках (наручниках) у положенні «руки за спину» [11].

Тут принагідно варто торкнутися мови, якою подається попередження. Згідно з положеннями ч. 2 ст. 4 Правил застосування спеціальних засобів при охороні громадського порядку в Українській РСР робити попередження було «бажано рідною мовою осіб, проти яких ці засоби будуть застосовуватися, українською і російською мовами». Наприклад, «Стій! Міліція! Буду стріляти!». Чинний нормативний акт, який врегульовує відповідні правовідносини нині, визначає, що попередження про намір використання заходів фізичного впливу, спеціальних засобів, вогнепальної зброї, озброєння та бойової техніки може бути зроблено голосом, а у разі значної відстані або звернення до великої групи людей – через гучномовні установки, і в кожному випадку бажано мовою, зрозумілою для осіб, проти яких ці засоби застосовуватимуться, а також українською мовою не менш як два рази з наданням часу, достатнього для припи-

нення правопорушення (п. 3 ст. 15 Закону України «Про Національну гвардію»). Також п. 2.4.5. Інструкції про застосування зброї, бойової техніки, озброєння кораблів (катерів), літаків і вертольотів Державної прикордонної служби України, спеціальних засобів і заходів фізичного впливу під час охорони державного кордону та виключної (морської) економічної зони України визначає, що попередження про використання спеціальних засобів і службових собак може бути здійснено голосом, а при значній відстані або зверненні до великої групи людей – через гучномовні установки та підсилювачі українською мовою не менше двох разів із наданням часу, достатнього для припинення правопорушення.

Якщо працівники правоохоронних органів екіпіровані різними видами спецзасобів, а діють разом або поряд зі спеціальними засобами застосовують і заходи фізичного впливу, то доцільно використовувати за інформативну частину вигуку словосполучення «Застосовую силу!». Взагалі така форма інформативної частини попереджувального вигуку є універсальною і придатна при застосуванні всіх заходів адміністративного припинення спеціального призначення, крім вогнепальної зброї.

Розглянемо наступну форму попередження голосом, а саме – звернення, або ультиматум. Ультиматум (лат. ultimatium, від ultimus – останній) – рішуча категорична вимога, яка супроводжується погрозами [12, с. 688]. Це попередження від свого імені промовляє посадова особа, перед якою постала необхідність застосування заходу примусу, або керівник конкретної операції. До переліку операцій, при проведенні яких призначається керівник, можуть бути віднесені такі, як: напад на екіпаж літака, масові безпорядки, затримання озброєного злочинця, котрий чинить збройний опір, а також операції щодо звільнення заручників, припинення масових безпорядків у місцях позбавлення волі, припинення непокори ув'язнених і т. ін.

Оскільки керівник конкретної операції, як ми вже казали, має у своєму розпорядженні більше часу для прийняття рішення на початок її проведення і застосування певних заходів адміністративного припи-

нення спеціального призначення, то і його попередження у формі звернення (ультиматуму) більше за обсягом і, звичайно, містить більше докладної інформації.

Звернення зазвичай має форму ультиматуму, оскільки керівник операції у категоричній формі пропонує правопорушникам здійснити певні дії або виконати певні умови, при їх невиконанні до правопорушників можуть бути застосовані певні дії (санкції), а також при виконанні умов, поставлених керівником, ці дії (санкції) можливо не будуть застосовані.

Якщо попереджувальний вигук було рекомендовано починати з вимоги припинити протиправні дії (із запобіжної частини), а потім працівник правоохоронного органу повинен був назвати себе, то, як на нашу думку, у зверненні (ультиматумі) керівник операції, як посадова особа з підтримання правопорядку, спочатку повинен назвати себе, тобто звернення відразу повинно виконати репрезентативну функцію, причому назвати як своє прізвище, спеціальне звання, так і свою посаду. Наприклад: «Я, начальник Шевченківського управління поліції Головного управління Національної поліції у м. Києві полковник Петріченко».

Далі у зверненні мають бути вимоги припинення протиправних дій, тобто запобіжна частина звернення (ультиматуму). Наприклад: «Вимагаю припинити збройний опір і скласти зброю!», «Вимагаю негайно звільнити заручників і здатися!», «Вимагаю негайно припинити безпорядки і розійтися!» і т. ін.

Після цього керівник операції може, за умов виконання його вимог, надати певні гарантії. Наприклад, непритягнення до відповідальності осіб, котрі брали пасивну участь у масових безпорядках, або гарантії особистої безпеки особам від дій оточуючих громадян.

Закінчуватися звернення, на нашу думку, повинне інформативною частиною. Тобто до свідомості правопорушників необхідно довести, що у разі невиконання вимог керівника операції проти них будуть застосовані заходи примусу. Наприклад: «У разі невиконання моїх вимог проти вас буде застосована сила!» або «У разі невиконання моїх вимог проти вас буде застосована зброя!».

У цьому випадку доречно не розкривати поняття «сила», оскільки під час проведення операції застосовується цілий комплекс примусових заходів, хоча іноді, з метою уникнення небажаних наслідків для оточуючих громадян, можна довести до них можливість застосування окремих спеціальних засобів, наприклад, газу або струменів води.

Отже, у повному обсязі звернення (ультиматум), на нашу думку, може мати, наприклад, таку форму: «Я, начальник Шевченківського управління поліції Головного управління Національної поліції у місті Києві полковник Петріченко вимагаю негайно припинити безпорядки і розійтися! Громадяни, які виконують вимоги, до відповідальності притягаться не будуть! У разі невиконання вимог проти вас буде застосована сила!».

Оскільки ситуацій, де можуть працівники правоохоронних органів застосовувати силу, може бути безліч, нормативні акти, зазвичай не містять конкретних фраз, словосполучень і вигуків, однак подеколи вони все таки встановлені. Це стосується службовців збройних сил, для яких п. 197 Статуту гарнізонної та вартової служб встановив, що усіх осіб, які наближаються до поста або до забороненої зони, позначеної покажчиками, крім начальника варти, помічника начальника варти, свого розвідного й осіб, котрих вони супроводжують, чатовий зупиняє вигуком «Стій, назад!» або «Стій, обійти справа (зліва)!».

Отже, перший спосіб попередження – вербальний (попередження голосом) – має дві форми: попереджувальний вигук або звернення (ультиматум). Другий спосіб попередження – це певні конклюдентні дії. Конклюдентні дії – це дії особи, які виявляють її волю до встановлення правовідношення, але не у формі усного або письмового волевиявлення, а поведінкою, з якої можна зробити висновок про такий намір [13, с. 78].

2. Попередження про намір застосування заходів примусу у вигляді конклюдентних дій

Згідно зі ст. 46 Закону України «Про національну поліцію»: «Поліцейський може взяти до рук вогнепальну зброю і привести її у готовність, якщо вважає, що в обстановці, що склалася, можуть виник-

нути підстави для її застосування». У цьому випадку при застосуванні вогнепальної зброї способом попередження є конклюдентні дії працівника поліції, тобто дії, які свідчать про його намір застосувати вогнепальну зброю, а саме у такій формі: по-перше, це взяття до рук [14, с. 22], по-друге, це приведення її у готовність. Поняття взяття до рук зброї, на нашу думку, стосується пістолетів або револьверів, які стоять на озброєнні особового складу правоохоронних органів і повинні носитися у кобурі, тому пов'язані з їх оголенням. Тобто дії по доставанню вогнепальної зброї з кобури і є взяттям до рук.

До третьої форми конклюдентних дій, які свідчать про намір застосувати вогнепальну зброю, можна віднести таку форму попередження, як попереджувальний постріл угору. На це вказують положення Інструкції про застосування зброї, бойової техніки, озброєння кораблів (катерів), літаків і вертольотів Державної прикордонної служби України, спеціальних засобів і заходів фізичного впливу під час охорони державного кордону та виключної (морської) економічної зони України, зокрема «попередження може бути здійснено голосом або попереджувальним пострілом (черги) угору» (п. 2.5.3.) або «Попереджувальні постріли (черги) вгору, якщо слідом за ними не було застосовано зброю щодо осіб або транспортних засобів, а також постріли прикордонників угору без націлювання зброї в бік правопорушника не вважається застосуванням зброї» (2.5.4.). Також у цьому контексті варто навести положення п. 6 Статуту гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України, який визначає, що «у разі, якщо дозволяють обставини, начальник патруля перед застосуванням заходів фізичного впливу, спеціальних засобів або зброї повинен голосом чи пострілом угору попередити про це особу, проти якої мають бути застосовані ці заходи». У такому ж ключі відносини врегульовує Інструкція про порядок придбання, перевезення, зберігання, обліку та використання вогнепальної зброї та боєприпасів до неї, спеціальних засобів самооборони, а також

пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами несмертельної дії, зазначених патронів підрозділами відомчої воєнізованої та сторожової охорони, що здійснюють охорону об'єктів електроенергетики. Зокрема, її п. 6.2. визначає, що зброя застосовується після попередження окриком: «Стій! Буду стріляти!» і пострілу вгору, крім випадків реального нападу, коли не залишилося часу на попередження [15].

Конклюдентні дії як спосіб попередження можуть використовуватися і при застосуванні інших заходів примусу. Наприклад, вогнепальна зброя може застосовуватися для зупинки транспортного засобу шляхом його пошкодження, якщо водій своїми діями створює загрозу життю чи здоров'ю людей та/або поліцейського (ст. 46 Закону «Про Національну поліцію»). Існують й інші способи попередження про намір застосування деяких заходів примусу, але порядок їх застосування пов'язаний із низкою проблем. Наприклад, при застосуванні засобів примусової зупинки транспорту з метою зупинки можуть використовуватися наявні тимчасові знаки «В'їзд заборонено», шлагбауми, світлофори, патрульний транспорт із ввімкнутими спеціальними світловими сигналами. Отже, попередження може подаватися способом встановлення відповідних засобів регулювання руху [16, с. 44–46].

Як нами вже вказувалося вище, звернення або ультиматум може подаватися й у письмовій формі, наприклад, при проведенні операцій зі звільнення заручників, що є також способом попередження, але в нормативних актах обумовлено подання попередження лише голосом.

Висновки. У статті була зроблена спроба винайти найбільш придатні для застосування форми попередження. Отже, спектр способів і форм попередження про намір застосування вогнепальної зброї, спеціальних засобів і заходів фізичного впливу може бути досить різноманітним, але його, на нашу думку, необхідно закріпити в нормативних документах.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Фролов О.С. Способи та форми попередження про намір застосування сили. *Актуальні проблеми розвитку суспільної думки і практики управління*. Вип. 3. 1997. С. 123–125.
2. Про затвердження Інструкції про застосування зброї, бойової техніки, озброєння кораблів (катерів), літаків і вертольотів Державної прикордонної служби України, спеціальних засобів та заходів фізичного впливу під час охорони державного кордону та виключної (морської) економічної зони України: Наказ Адміністрації державної прикордонної служби України від 21 жовтня 2003 р. № 200. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0963-03>.
3. Про Національну поліцію : Закон України від 02 липня 2015 р. № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.
4. Про затвердження Правил застосування спеціальних засобів військовослужбовцями військової служби правопорядку у Збройних Силах України під час здійснення службових обов'язків : постанова Кабінету міністрів України від 18 січня 2003 р. № 83. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/83-2003-%D0%BF>.
5. Гончарук С.Т. Правовая регламентация мер административного пресечения в свете нового законодательства. *Общетеоретические проблемы административно-правового обеспечения общественного порядка*. Киев, 1982. С. 67–81.
6. Сазонов М.Я. Доставка административного правонарушителя в орган внутренних дел, как самостоятельная мера административного принуждения. *Производство по делам об административных правонарушениях в органах внутренних дел*. Киев, 1983. С. 84–85.
7. Ляшук Р.А. Методи переконання та примусу в адміністративній діяльності правоохоронних органів. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 3. С. 148–150.
8. Про Національну гвардію : Закон України від 13 березня 2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/876-18>.
9. Про Статут гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України : Закон України від 24 березня 1999 р. № 550-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/550-14>.
10. Про затвердження Правил застосування спеціальних засобів військовослужбовцями Військової служби правопорядку у Збройних Силах України під час здійснення службових обов'язків : Постанова Кабінету Міністрів України від 18 січня 2003 р. № 83. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/83-2003-%D0%BF>.
11. Про затвердження Положення з організації конвоювання військовими частинами (підрозділами) Національної гвардії України : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 24 грудня 2019 р. № 1090. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/RE34512.html.
12. Словник іншомовних слів / за ред. О.С. Мельничука. Київ : Головна редакція «Українська радянська енциклопедія», 1985. 966 с.
13. Лідовець Р.А. Мовчання та конклюдентні дії: спільні та відмінні риси. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. Вип. XV. 2005. С. 77–81.
14. Науково-практичний коментар Закону України «Про Національну поліцію» / кер. авт. кол. Т.П. Мінка. Дніпро : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2017. 480 с.
15. Про затвердження Інструкції про порядок придбання, перевезення, зберігання, обліку та використання вогнепальної зброї і боєприпасів до неї, спеціальних засобів самооборони, а також пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії, та зазначених патронів підрозділами відомчої воєнізованої та сторожової охорони, що здійснюють охорону об'єктів електроенергетики : Наказ Мінпаливенерго України від 12 травня 2004 р. № 250. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0760-04>.
16. Фролов О.С., Лисач Ю.Г. Підстави та порядок застосування вогнепальної зброї та деяких спеціальних засобів для забезпечення безпеки дорожнього руху. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених*. Вип. 1. 1996. С. 44–46.

REFERENCES:

1. Frolov, O.S. (1997). Sposity ta formy poperedzhennia pro namir zastosuvannia syly [Methods and forms of warning about the intention to use force]. *Aktualni problemy rozvytku suspilnoi*

dumky i praktyky upravlinnia (Actual problems of development of public opinion and management practice), 3, 123–125. [in Ukrainian].

2. Pro zatverdzhennia Instruksii pro zastosuvannia zbroi, boiovoi tekhniky, xiozbroiennia korabliv (kateriv), litakiv i vertolotiv Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy, spetsialnykh zasobiv ta zakhodiv fizychnoho vplyvu pid chas okhorony derzhavnogo kordonu ta vykliuchnoi (morskoi) ekonomichnoi zony Ukrainy: Nakaz Administratsii derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy [On approval of the Instruction on the use of weapons, military equipment, armament of ships (boats), aircraft and helicopters of the State Border Guard Service of Ukraine, special means and measures of physical influence during the protection of the state border and exclusive (maritime) economic zone of Ukraine: Order of the State Border Guard Service of Ukraine] vid 21.10.2003. № 200. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0963-03> [in Ukrainian].

3. Pro Natsionalnu politsiiu: Zakon Ukrainy [About National Police: Law of Ukraine] vid 02.07.2015. № 580-VIII. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> [in Ukrainian].

4. Pro zatverdzhennia Pravyl zastosuvannia spetsialnykh zasobiv viiskovosluzhbovtsiamy viiskovoi sluzhby pravoporiadku u Zbroinykh Sylakh Ukrainy pid chas zdiisnennia sluzhbovykh oboviazkiv: postanova Kabinetu ministriv Ukrainy [About the statement of Rules of application of special means by servicemen of military service of a law and order in Armed forces of Ukraine during performance of official duties: the resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine] vid 18 sichnia 2003 r. № 83. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/83-2003-%D0%BF> [in Ukrainian].

5. Honcharuk, S.T. (1982). Pravovaia rehlamentatsiia mer admynystratyvnoho presecheniia v svete novoho zakonodatelstva [Legal regulation of administrative restraint measures in the light of new legislation]. *Obshcheteoreticheskye problemy admynystratyvno-pravovoho obespecheniia obshchestvennogo poriadka – General theoretical problems of administrative and legal support of public order*, 67–81. [in Russian].

6. Sazonov, M.Ia. (1983). Dostavleniye admynystratyvnoho pravonarushytelia v orhan vnutrennykh del, kak samostoiatelnaia mera admynystratyvnoho prynuzhdeniia [Delivery of an administrative offender to the body of internal affairs as an independent measure of administrative coercion]. *Proyzvodstvo po delam ob admynystratyvnykh pravonarusheniakh v orhanakh vnutrennykh del – Proceedings in cases of administrative offenses in the bodies of internal affairs*, 84–85. [in Russian].

7. Liashuk, R.A. (2016). Metody perekonannia ta prymusu v administratyvni diialnosti pravookhoronnykh orhaniv [Methods of persuasion and coercion in the administrative activities of law enforcement agencies]. *Porirvniialno-analitychne pravo – Comparative analytical law*, 3, 148–150 [in Ukrainian].

8. Pro Natsionalnu hvardiiu: Zakon Ukrainy [On the National Guard: Law of Ukraine] vid 13.03.2014. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/876-18> [in Ukrainian].

9. Pro Statut harnizonnoi ta vartovoi sluzhb Zbroinykh Syl Ukrainy: Zakon Ukrainy [On the Charter of Garrison and Guard Services of the Armed Forces of Ukraine: Law of Ukraine] vid 24.03.1999. № 550-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/550-14> [in Ukrainian].

10. Pro zatverdzhennia Pravyl zastosuvannia spetsialnykh zasobiv viiskovosluzhbovtsiamy Viiskovoi sluzhby pravoporiadku u Zbroinykh Sylakh Ukrainy pid chas zdiisnennia sluzhbovykh oboviazkiv : Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy [On approval of the Rules for the use of special means by servicemen of the Military Law Enforcement Service in the Armed Forces of Ukraine in the performance of official duties: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine] vid 18.01.2003 № 83. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/83-2003-%D0%BF> [in Ukrainian].

11. Pro zatverdzhennia Polozhennia z orhanizatsii konvoiuvannia viiskovymy chastynamy (pidrozdilamy) Natsionalnoi hvardii Ukrainy: nakaz Ministerstva vnutrishnikh sprav Ukrainy [About the statement of the Situation on the organization of conveying by military units (divisions) of National guard of Ukraine: the order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine] vid 24.12.2019. № 1090. Retrieved from http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/RE34512.html [in Ukrainian].

12. Melnychuk, O.S. (1985). Slovnyk inshomovnykh sliv [Dictionary of foreign words] Kyiv: Holovna redaktsiia "Ukrainska radianska entsyklopediia" [in Ukrainian].
13. Lidovets, R.A. (2005). Movchannia ta konkliudentni dii: spilni ta vidminni rysy [Silence and implicit actions: common and distinctive features]. *Aktualni problemy vdoskonalennia chynnoho zakonodavstva Ukrainy. Zbirnyk naukovykh statei – Current problems of improving the current legislation of Ukraine. Collection of scientific articles*, 77–81. Vyp. XV. [in Ukrainian].
14. Naukovo-praktychnyi komentar Zakonu Ukrainy "Pro Natsionalnu politsiu" [Scientific and practical commentary on the Law of Ukraine "On the National Police"]. (2017). ker. avt. kol. T.P. Minka. Dnipro: Dnipropetr. derzh. un-t vnutr. sprav. [in Ukrainian].
15. Pro zatverdzhennia Instruksii pro poriadok prydbання, perevezennia, zberihannia, obliku ta vykorystannia vohnepalnoi zbroi i boieprypasiv do nei, spetsialnykh zasobiv samooborony, a takozh prystroiv vitchyznianoho vyrobnytstva dlia vidstrilu patroniv, sporiadzhennykh humovymy chy analohichnymy za svoimy vlastyvostiamy metalnymy snariadamy nesmertelnoi dii, ta zaznachenykh patroniv pidrozdilamy vidomchoi voienizovanoi ta storozhovoї okhorony, shcho zdisniuiut okhoronu ob'ektiv elektroenerhetyky: Nakaz Minpalyvenerho Ukrainy [About the statement of the Instruction on the order of acquisition, transportation, storage, the account and use of firearms and ammunition to it, special means of self-defense, and also devices of domestic production for firing of the cartridges equipped with rubber or similar on the properties non-lethal metal shells, and the specified cartridges of departmental paramilitary and guard protection of electric power facilities: Order of the Ministry of Fuel and Energy of Ukraine] vid 12.05.2004. № 250. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0760-04> [in Ukrainian].
16. Frolov, O.S., Lysach, Yu.H. (1996). Pidstavy ta poriadok zastosuvannia vohnepalnoi zbroi ta deiakykh spetsialnykh zasobiv dlia zabezpechennia bezpeky dorozhnoho rukhu [Grounds and procedure for the use of firearms and some special means to ensure road safety]. *Aktualni problemy suchasnoi nauky v doslidzhenniakh molodykh uchenykh – Current problems of modern science in the research of young scientists*, 1, 44–46. [in Ukrainian].

УДК 342.56 (477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2409-4544/2021-1/7>

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОСУДДЯ

Хлистік Мирослава Андріївна,
старший викладач кафедри права
Академії рекреаційних технологій і права
ORCID ID: 0000-0002-7154-2320

Озеруга Олександр Володимирович,
викладач кафедри права
Академії рекреаційних технологій і права
ORCID ID: 0000-0002-1090-9811

У статті порушено питання ефективності проведення судових реформ в Україні, які практично постійно відбуваються в нашій державі ще з 1991 р. – із часу здобуття Україною незалежності. Згадано про Концепцію судово-правової реформи 1992 р., Конституцію України 1996 р., Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів 2006 р., Закон України «Про судоустрій і статус суддів» 2010 р., Закон України «Про судоустрій і статус суддів» 2016 р., Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 рр., основною метою яких насамперед було створення прозорої й ефективної судової системи в Україні та забезпечення права кожного на розгляд його справи компетентним, незалежним і неупередженим судом. У статті звернено увагу на те, що більшість фахівців вважають реформи у сфері українського правосуддя точковими та безсистемними, оскільки немає чіткого плану дій, присутнє подекуди формальне копіювання зарубіжного досвіду без врахування особливостей національної судової системи, а ті кроки, що вже зроблені, малоефективні та суперечливі. Проведено аналіз поданої Президентом Володимиром Зеленським нової Стратегії розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 рр. Розкрито питання щодо можливості реалізації окремих напрямів і заходів вказаної Стратегії за сучасних реалій. Наведено низку зауважень, на які вказують фахівці. Зокрема, найперше, що привертає увагу, – текст Стратегії перенасичений загальними недеталізованими формулюваннями та не містить конкретного механізму реалізації мети та завдань запропонованих заходів. Ставиться під сумнів реальність виконання Плану дій щодо реалізації Стратегії, який має бути розроблений і запроваджений найближчим часом, оскільки для реалізації Стратегії фактично залишилося менше трьох років. Піднімається питання ефективності проведення таких передбачених Стратегією заходів, як подальша оптимізація системи місцевих судів шляхом укрупнення судів, удосконалення методики визначення ставок судового збору для окремих категорій справ та ін. Водночас зазначено, що Стратегія пропонує і кілька справді необхідних і позитивних змін у судовій системі України, серед яких є положення щодо запровадження інституту мирового судді, удосконалення порядку утворення та діяльності третейських судів, запровадження та розвиток інституту медіації та ін.

Ключові слова: *судова реформа, Стратегія розвитку системи правосуддя, зміни у судовій системі України.*

Khlystik Myroslava, Ozeruha Oleksandr. Problem issues of reforming of the Ukrainian justice system

The article raises the issue of the effectiveness of judicial reforms in Ukraine, which have been happening almost constantly in our country since 1991 – since Ukraine's independence. The Concept of judicial and legal reform of 1992, the Constitution of Ukraine of 1996, the Concept of improving the judiciary to establish a fair court in Ukraine in accordance with European standards of 2006, the Law of Ukraine on the judiciary and the status of judges of 2010, the Law of Ukraine on the judiciary and status of judge of 2016, Strategy for reforming the judicial system, judiciary and related legal institutions for 2015–2020 are mentioned. The main purpose

of these documents was, first of all, to create a transparent and efficient judicial system in Ukraine and ensure the right of everyone to a competent, independent and impartial court. The article draws attention to the fact that most experts believe that reforms of Ukrainian justice take place pointlessly and unsystematically, as there is no clear action plan, there is sometimes a formal copying of foreign experience without taking into account the national judicial system, and the steps already taken are ineffective and contradictory. An analysis of the new Strategy for the development of the justice and constitutional judiciary system for 2021–2023 submitted by President Volodymyr Zelensky was conducted. The issue of the possibility of implementing certain directions and measures of this Strategy in the current realities is revealed. A number of comments to the Strategy are made, which are pointed out by experts. The first thing that attracts attention – the text of the Strategy is oversaturated with general non-detailed formulations and does not contain a specific mechanism for implementing the goals and objectives of the proposed measures. The reality of the implementation of the Action Plan for the implementation of the Strategy, which should be developed and implemented in the near future, is questioned, as in fact there are less than three years left for the implementation of the Strategy. Question of the effectiveness of such measures envisaged by the Strategy as further optimization of the system of local courts by consolidation of courts, improvement of the methodology for determining court fee rates are raised. Simultaneously, it is noted that the Strategy offers several really necessary and positive changes in the judicial system of Ukraine, including provisions on the introduction of the institute of justice of the peace, improving the procedure for the formation and operation of arbitration courts, introduction and development of institute of mediation, etc.

Key words: *judicial reform, Strategy of justice system development, changes in the judicial system of Ukraine.*

За останні роки система правосуддя в Україні зазнала значних змін. Прагнучи наблизити наш суд до європейських і міжнародних стандартів, керівництво держави затверджує дедалі нові і нові стратегії, проводить судові реформи, кардинально змінює підходи до добору суддів, проте чи отримали ми незалежний і справедливий суд – залишається питанням відкритим.

Реформи системи українського правосуддя викликають зацікавленість і стурбованість як у представників суддівського корпусу, юристів, адвокатів, інших фахівців у галузі права, так і у звичайних громадян, не пов'язаних із юридичною сферою, але які жваво цікавляться тим, що відбувається в нашій державі, та можуть чи не щодня спостерігати, як у засобах масової інформації, соціальних мережах обговорюються вказані процеси, та долучатися до них.

Більшість фахівців вважають, що реформи у сфері українського правосуддя відбуваються точково та безсистемно, оскільки немає чіткого плану дій, присутнє подекуди формальне копіювання зарубіжного досвіду без врахування особливостей національної судової системи, а ті кроки, що вже зроблені, малоефективні та суперечливі.

У березні 2021 р. під час зустрічі із президенткою Європейського банку рекон-

струкції і розвитку Одиль Рено-Бассо Президент Володимир Зеленський заявив, що протягом трьох років повністю завершить судову реформу та створить прозору, ефективну судову систему в Україні [1]. Про створення дієвої системи правосуддя від керівників держави ми чуємо не вперше і вкотре сподіваємося на «чудо», внаслідок якого отримаємо незалежний і справедливий суд.

Конкретних якісних змін очікує правова спільнота від реалізації Стратегії розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 рр., затвердженої Указом Президента України від 11 червня 2021 р. № 231/2021 (далі – Указ-231), але у професійних юридичних колах і науковому середовищі думки із приводу розуміння, якої саме реформи потребує судова система України, різняться. Окремі фахівці зауважують, що «певні зміни у законодавстві, що ухвалювалися протягом останніх років, є точковими, а не системними, тому не можна сказати, що відбулися хоча б перші кроки до реформування судової системи» [1]. Існує думка, що представлену Стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 рр. (далі – Стратегія-2021) навряд чи можна вважати власне стратегією, тобто глобальним баченням необхідних систем-

них змін, оскільки реформа українського правосуддя не готова до початку навіть на стратегічному рівні, оскільки бачення такої стратегії, попри заяви, чинна влада не має. Голова правління Фондації DEJURE Михайло Жернаков вважає, що «певні позитивні моменти у цьому документі є, але їхня реалізація до системних змін не призведе» [1], і з цим не можна не погодитися.

Вітчизняна судова система практично постійно перебуває у стані реформування ще з 1991 р. – із часу здобуття Україною незалежності. Усі ці роки ми чекаємо змін на краще та реального втілення в життя кожного реформаторського кроку на шляху до справедливого дієвого правосуддя, адже усі реформи у нас проходять під гаслом забезпечення незалежності судової влади та наближення національної системи судочинства до міжнародних норм і стандартів. Зокрема, Концепцією судово-правової реформи 1992 р. (далі – Концепція-1992) передбачалося насамперед «реалізувати демократичні ідеї правосуддя, вироблені світовою практикою і наукою» та «гарантувати право громадянина на розгляд його справи компетентним, незалежним і неупередженим судом» [2]. Після прийняття Конституції України 1996 р. окремі положення Концепції-1992 ще тривалий час зберігали свою актуальність, хоча фактично вона втратила значення програмного документа. У Конституції України систему правосуддя окреслено у загальному вигляді та визначено засади її організації та діяльності у розділі VIII «Правосуддя», а також виокремлено питання діяльності Конституційного Суду України у розділі XII «Конституційний Суд України» [3].

У 2006 р. Указом Президента України було схвалено Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів (далі – Концепція-2006). Основна мета Концепції-2006 – забезпечення становлення в Україні судівництва як єдиної системи судового устрою та судочинства, що функціонує на засадах верховенства права відповідно до європейських стандартів і гарантує право особи на справедливий суд [4].

У 2010 р. з метою організації судової влади та здійснення правосуддя в Україні, що функціонує на засадах верховенства

права відповідно до європейських стандартів і забезпечує право кожного на справедливий суд, було прийнято Закон України «Про судоустрій і статус суддів» (далі – Закон-2010), який став базовим у судовій реформі 2010 р. [5]. У 2016 р. Закон-2010 втратив чинність (за винятком окремих положень) у зв'язку з набранням законної сили новим Законом України «Про судоустрій і статус судді» (далі – Закон-2016), у якому теж визначається організація судової влади та здійснення правосуддя на засадах верховенства права та відповідно до європейських стандартів [6]. Внаслідок судової реформи, яка стартувала після прийняття Закону-2016, був створений новий Верховний Суд, два вищі спеціалізовані суди – Вищий суд із питань інтелектуальної власності та Вищий антикорупційний суд, суди загальної юрисдикції замінені окружними загальними судами із прив'язкою до адміністративно-територіального поділу України на округи. Також ліквідовані обласні апеляційні суди та створені апеляційні суди в округах.

Незважаючи на те, що сьогодні Закон-2016 зазнав більше 30 правок, пропозиції щодо внесення змін до окремих його положень продовжують надходити як від Президента України, так і від народних депутатів.

Значна частина запроваджених новацій у сфері судоустрою та правосуддя зазнали обґрунтованої критики як із боку суддівського корпусу, науковців і практикуючих юристів, так і від вітчизняних і зарубіжних правозахисних організацій.

15 червня 2021 р. набув чинності указ Президента України «Про Стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 рр.» [7]. Аналіз змісту цього документа дозволяє зробити певні висновки.

Найперше, що привертає увагу, – текст Стратегії-2021 перенасичений загальними недеталізованими формулюваннями на зразок «удосконалення», «покращення», «посилення», «підвищення», «розширення», «гармонізація» та іншими й абсолютно не містить конкретного механізму реалізації мети та завдань запропонованих заходів.

Стратегія, як у ній вказано, визначає пріоритети удосконалення положень

законодавства у сфері судоустрою, статусу суддів, судочинства та інших інститутів правосуддя, а також впровадження невідкладних заходів для забезпечення позитивних зрушень у функціонуванні відповідних правових інститутів. Деталізований перелік завдань, заходів, очікуваних результатів і показників подальшої реалізації реформи судоустрою, судочинства та інших правових інститутів відповідно до змісту Стратегії-2021 повинен відображатися у Плані дій щодо реалізації Стратегії (далі – План дій), розроблення та схвалення якого за участю представників державних органів, органів місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства, провідних фахівців різних галузей права і міжнародних експертів згідно із п. 2 Указу-231 Президент доручив Комісії з питань правової реформи. Причому розробка та запровадження Плану дій має супроводжуватися комплексними обговореннями із залученням громадського й експертного середовища. Виникає запитання: коли буде розроблено вказаний План дій і чи залишиться час для його виконання, враховуючи, що для реалізації Стратегії-2021 фактично залишилося менше трьох років?

На нашу думку, доцільно було би разом зі Стратегією-2021 подати детальний аналіз досягнень і невдач попередньої Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 рр. (далі – Стратегія-2015), схваленої Указом Президента України від 20 травня 2015 р. № 276/2015 [8], адже можливі її недоліки мали би бути враховані у розробці заходів Стратегії-2021 (як вбачається, окремі завдання плавно перейшли зі Стратегії-2015 до Стратегії-2021, що наводить на невтішну думку про те, що впродовж 2015–2020 рр. нічого у цьому напрямку так і не було зроблено).

Так, одними з основних проблем, які зумовлюють необхідність подальшого удосконалення організації функціонування судової влади та здійснення правосуддя, відповідно до Стратегії-2021 є: «недоборочесність окремих суддів, працівників органів та установ судової влади, випадки толерування корупційних проявів; недосконалість системи органів судової влади, організації їх діяльності, у т. ч. щодо фінан-

сового, матеріально-технічного та іншого забезпечення судів усіх рівнів; нестача суддів у місцевих та апеляційних судах, надмірне навантаження на суддів у судах усіх рівнів; відсутність дієвих механізмів альтернативного (позасудового) та досудового врегулювання спорів; недостатній рівень упровадження цифрових технологій у здійсненні правосуддя; неналежне виконання судових рішень, неефективність механізмів судового контролю за виконанням судових рішень» [7]. Практично ці самі проблеми заважали системі правосуддя виконувати поставлені перед нею завдання на належному рівні і раніше та були основними чинниками розробки Стратегії-2015. Як бачимо, реформи проходять, а проблеми залишаються.

З метою покращення доступу до правосуддя Стратегією-2021 передбачена можливість подальшої оптимізації системи місцевих судів шляхом укрупнення судів. Судді жваво обговорюють це вкрай важливе і болюче для них питання. Одні переконують, що «такі заходи, серед інших нововведень, призведуть до обмеження допуску пересічних громадян до правосуддя і, швидше за все, додадуть проблем і суддям, і населенню, роблячи правосуддя дорожчим і менш доступним для людей. Дійсно, учасникам процесу, аби дістатися до суду зі свого населеного пункту у разі, якщо справу віддадуть на розгляд судді з іншого населеного пункту, доведеться долати чималі відстані, десятки кілометрів, аби потрапити на судові засідання» [9]. Прихильники укрупнення судів не поділяють занепокоєння з цього приводу і не бачать небезпеки в об'єднанні судів, посилаючись на запровадження електронного судочинства, яке передбачає й онлайн-процес, на який відстані та кілометри не впливають.

Одним із заходів Стратегії-2021 є удосконалення методики визначення ставок судового збору для окремих категорій справ із метою усунення перешкод для доступу до правосуддя. Не зрозуміло, що мається на увазі під «удосконаленням» і чи не передбачає воно зростання судового збору настільки, що це не усуне, а навпаки, стане перешкодою для доступу до правосуддя пересічних громадян?

Є й інші зауваження до Стратегії-2021, на які вказують фахівці:

– положення стратегії щодо формування Вищої кваліфікаційної комісії суддів сформульовані надто загально і не забезпечать нової якості органу навіть за умови формального їх виконання;

– стратегія визначає, що «в перспективі» Вища кваліфікаційна комісія суддів має бути підпорядкована Вищій раді правосуддя. Це суперечить положенню про незалежність Вищої кваліфікаційної комісії суддів. Також не зазначено, за яких умов має статися таке підпорядкування;

– документ пропонує вдосконалити процедуру заміщення вакантних посад у місцевих судах «окремими» конкурсними процедурами з урахуванням критеріїв доброчесності та професійності. Впровадження таких «окремих правил» може бути використане для посилення впливу недоброчесної Вищої ради правосуддя на цей процес;

– повноваження Вищої ради правосуддя відкликати суддів із відставки (які пройшли кваліфікаційне оцінювання та відповідають доброчесності) раніше аналогічним положенням хотіли повернути на посади всіх недоброчесних суддів, які пішли у відставку, бо не хотіли проходити кваліфікаційне оцінювання [1].

Слід справедливо зазначити, що президентська Стратегія-2021 пропонує і кілька справді необхідних змін у судовій системі України. Так, позитивними, на наш погляд, є положення щодо запровадження кримінальної відповідальності суддів за свавільне зловживання своїми повноваженнями під час здійснення правосуддя; встановлення додаткових підстав для припинення відставки судді, зокрема у разі допущення ним поведінки, що порочить звання судді або підриває авторитет правосуддя; вирішення питання про тимчасове відсторонення судді від адміністративної посади одночасно з вирішенням питання про тимчасове відсторонення його від здійснення правосуддя.

Останнім часом представниками правової спільноти активно обговорюється можливість законодавчого впровадження процесу медіації у систему правосуддя, тому не дивно, що Стратегією-2021 передбачено напрями та заходи щодо розвитку альтернативного (позасудового) та досудового врегулювання спорів, зокрема:

– встановлення для окремих, категорій справ обов'язкового досудового порядку врегулювання спорів із використанням медіації та інших практик;

– опрацювання питання щодо запровадження інституту мирового судді;

– удосконалення порядку утворення та діяльності третейських судів,

– запровадження та розвиток інституту медіації та ін.

Розвиток медіації й альтернативних (позасудових) методів врегулювання спорів, на нашу думку, є найбільш перспективним і нагальним за сьогоднішніх реалій. Враховуючи перенавантаження судової системи та тривалість розгляду справ у судах, позасудове вирішення окремих категорій спорів є більш ефективним, безболісним і меншшовартісним.

Цікавою у Стратегії-2021 є думка щодо можливості запровадження подальшого поступового переходу до моделі: одна область – один апеляційний суд, у складі якого будуть утворюватися палати із розгляду кримінальних, цивільних, адміністративних і господарських справ, але це питання потребує більш тривалого професійного обговорення та прорахування усіх необхідних юридичних і технічних моментів.

Отже, реформа українського правосуддя формально триває, чергова Стратегія розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства затверджена, і лише час покаже, наскільки результативною вона виявиться.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Судова реформа Зеленського. Як зміниться правосуддя України? *Радіо Свобода*: вебсайт. URL: <https://www.radiosvoboda.org> (дата звернення: 17.06.2021).
2. Про Концепцію судово-правової реформи в Україні: Постанова Верховної Ради України від 28 квітня 1992 р. № 2296-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2296-12> (дата звернення: 17.06.2021).
3. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 17.06.2021).

4. Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів : Указ Президента України від 10 травня 2006р. № 361/2006. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361/2006> (дата звернення 17.06.2021).

5. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 07 липня 2010р. № 2453-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2453-17> (дата звернення 17.06.2021).

6. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02 червня 2016 р. № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19> (дата звернення 17.06.2021).

7. Про Стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки : Указ Президента від 11 червня 2021 р. № 231/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/231/2021> (дата звернення 17.06.2021).

8. Про Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки : Указ Президента України від 20 травня 2015р. № 276/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/276/2015> (дата звернення: 17.06.2021).

9. Кривенький О. Укрупнення судів: проблеми і перспективи. *Громадська думка про правотворення*: інформаційно-аналітичний бюлетень на базі оперативних матеріалів. 2018. № 1 (145). С. 18–22. URL: <http://www.nbuviar.gov.ua/images/dumka/2018/1.pdf> (дата звернення 17.06.2021).

REFERENCES:

1. Sudova reforma Zelenskoho. Yak zminytsia pravosuddia Ukrainy? [Judicial reform of Zelensky. How will the justice of Ukraine change?]. Radio Svoboda: veb-sait. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org> [in Ukrainian].

2. Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine on the Concept of judicial and legal reform in Ukraine № 2296-XII. (1992, April 28) Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2296-12> [in Ukrainian].

3. Constitution of Ukraine. (1996, June 28) Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> [in Ukrainian].

4. Decree of the President of Ukraine on the Concept of improving the judiciary for the establishment of a fair court in Ukraine in accordance with European standards № 361/2006. (2006, May 10). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361/2006> [in Ukrainian].

5. Law of Ukraine on the judiciary and the status of judges № 2453-VI. (2010, July 7). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2453-17> [in Ukrainian].

6. Law of Ukraine on the judiciary and the status of judges № 1402-VIII. (2016, June 2). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19> [in Ukrainian].

7. Decree of the President of Ukraine on the Strategy for the development of the justice system and constitutional judiciary for 2021–2023 № 231/2021. (2021, June 11). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/231/2021> [in Ukrainian].

8. Decree of the President of Ukraine on the Strategy for reforming the judicial system, judiciary and related legal institutions for 2015–2020 № 276/2015. (2015, May 20). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/276/2015> [in Ukrainian].

9. Kryvenkyi, O. (2018). Ukрупnennia sudiv: problemy i perspektyvy. [Consolidation of courts: problems and prospects]. *Hromadska dumka pro pravotvorennia: informatsiino-analitychnyi biuleten na bazi operatyvnykh materialiv*. № 1 (145). P. 18–22. Retrieved from: <http://www.nbuviar.gov.ua/images/dumka/2018/1.pdf> [in Ukrainian].

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЦИВІЛІСТИКИ

УДК 347.122:347.214.2(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2409-4544/2021-1/8>

ЗАХИСТ РЕЧОВИХ ПРАВ НА НЕРУХОМЕ МАЙНО ЗОБОВ'ЯЗАЛЬНО-ПРАВОВИМИ СПОСОБАМИ (НА ПРИКЛАДІ КОНСТРУКЦІЇ ПРАВОВІДНОСИН НАЙМУ (ОРЕНДИ))

Спесівцев Денис Сергійович,

кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри цивільно-правових дисциплін
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0001-7337-7907
Scopus Author ID: 57218913451

Стаття містить результати дослідження особливостей захисту речових прав учасників правовідносин найму (оренди) нерухомого майна за допомогою зобов'язально-правових способів. У контексті розмежування зобов'язально-правових і речово-правових способів захисту автор піднімає проблему можливості використання перших для захисту речових прав.

На прикладі моделі правовідносин найму (оренди) нерухомого майна демонструється співвідношення речово-правових і зобов'язально-правових елементів у її структурі. Встановлюється, що при укладенні договору найму нерухомого майна власник речі (наймодавець) передає частину своїх правових можливостей (володіння та користування) наймачу. Таким чином вони включаються у структуру зобов'язального правовідношення як об'єкти, які підлягають передачі, а тому зберігають свою речово-правову природу. Внаслідок цього утворюється специфічний юридичний конструкт у рамках якого особа, котра набуває похідне речове право, отримує правоможності, що мають яскраво виражений речово-правовий характер. Перетворення речового права у зобов'язальне не відбувається. Крім того, в рамках таких правовідносин відповідний суб'єкт також наділяється суб'єктивними цивільними правами вимоги, які є частиною змісту правовідношення, у зв'язку з чим стає носієм одночасно речових і зобов'язальних прав. Іншими словами, утворюється зобов'язальне за характером цивільне правовідношення з речово-правовими елементами.

Тісний зв'язок відповідних правових можливостей у рамках правовідношення сприяє виникненню в окремих способів захисту, що зазвичай мають яскраво виражений речово-правовий або зобов'язально-правовий характер, здатності виступати універсальним охоронним інструментом. У зв'язку з цим при використанні відповідного способу можуть одночасно захищатися і зобов'язальні, і речові суб'єктивні цивільні права, а тому й утворюватися конструкції захисту речових прав зобов'язально-правовими способами або зобов'язальних прав речово-правовими способами.

Ключові слова: захист, речові права, права вимоги, способи захисту, речово-правовий захист, зобов'язально-правовий захист.

Spiesivtsev Denys. Protection of corporeal right to immovable property in obligatory way (on the example of rental relationships)

The article contains the results of the research of specificity of protection of corporeal rights of participants of lease relationships in obligation ways. Differentiating the obligatory and proprietary protection ways the author raises the problem of possibility of corporeal rights to be protected in obligatory ways.

Attending to the model of relationships of real estate rent the author demonstrates relationships between obligatory and proprietary elements within its structure. It is defined that by concluding rent contract the lessor transfers the part of its juridical possibilities (possession and usage) to the lessee. In such way they are included to the structure of obligatory relationship as an object of transfer and save their proprietary nature. This creates a special construct

within which the person who acquires derivative corporeal right obtains the juridical possibilities with clear proprietary character. At the same time there is no transformation of corporeal right to obligatory.

Moreover in such relationships appropriate person also empowered with subjective civil rights to demand that are the elements of relationship content. In this way such a person becomes simultaneously the holder of corporeal and obligatory rights. Thus the obligatory relationship with corporeal elements is formed.

Such close connection of appropriate juridical possibilities within relationship leads to obtaining by some clearly corporeal or obligatory protective ways the multipurpose character. They become complex protective instruments. Thus as corporeal as obligatory subjective civil rights can be protected in such ways and because of these it can be admitted that corporeal rights can be protected in obligatory way and vice versa the obligatory rights can be protected in proprietary way.

Key words: *protection, corporeal rights, right to demand, ways of protection, proprietary protection, obligatory protection.*

Постановка проблеми. У сучасній цивілістиці поширився поділ способів захисту суб'єктивних цивільних прав на речово-правові та зобов'язально-правові. У контексті розмежування речових і зобов'язальних суб'єктивних цивільних прав можна було би припустити, що в основу такої диференціації покладається критерій об'єкта захисту, у зв'язку з чим речово-правові способи використовуються для захисту речових суб'єктивних цивільних прав, тоді як зобов'язально-правові – для захисту зобов'язальних, проте в такому разі не можна не звернути увагу на те, що деякі вчені прямо вказують на здатність зобов'язально-правових способів бути використаними для захисту речових суб'єктивних цивільних прав, зокрема права власності [1, с. 311; 2, с. 170]. Крім того, у своєму листі від 28 січня 2013 р. № 24-150/0/4-13 «Про практику застосування судами законодавства під час розгляду цивільних справ про захист права власності та інших речових прав» Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ прямо зазначав, що, крім речових, існують також зобов'язальні способи захисту права власності [3].

З наведеного випливає, що зобов'язально-правові способи можуть бути використані для захисту як зобов'язальних, так і речових суб'єктивних цивільних прав. У зв'язку з цим закономірно постає проблема юридичного механізму такого захисту і доцільності зазначеної диференціації правових способів захисту суб'єктивних цивільних прав у прикладному аспекті.

Піднята проблема набуває ще більшої актуальності у контексті цивільного обороту нерухомого майна, що за сучасних умов характеризується відносно високими ризиками виникнення юридичних спорів і в межах якого способи захисту суб'єктивних цивільних прав повністю розкривають свій потенціал.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика захисту суб'єктивних цивільних прав на нерухоме майно досліджувалася такими вченими-правниками, як С.С. Алексєєв, І.В. Андронов, І.В. Венедіктова, О.М. Гуліда, С.Д. Домусчі, І.В. Жилінкова, О.С. Іоффе, Т.С. Ківалова, В.С. Ковальська, А.В. Коструба, О.О. Кот, Н.С. Кузнецова, О.Д. Кутателадзе, Р.А. Майданик, В.В. Надьон, О.О. Отраднава, Д.В. Роженко, М.О. Рожкова, Я.М. Романюк, І.В. Спасибо-Фатєєва, Л.Г. Талан, Р.О. Халфіна, Г.Г. Харченко, С.М. Хорунжий, Я.М. Шевченко, Р.Б. Шишка, О.Я. Явор, В.Л. Яроцький та ін.

Постановка завдання. Мета статті полягає у визначенні особливостей використання зобов'язально-правових способів для захисту речових прав учасників правовідносин найму (оренди) нерухомості.

Основний матеріал дослідження. При укладенні договору найму (оренди) нерухомого майна власник речі (наймодавець) передає частину своїх правових можливостей (володіння та користування) наймачу. Таким чином вони включаються у структуру зобов'язального правовідношення як об'єкти, які підлягають передачі, а тому зберігають свою речово-пра-

вову природу. До змісту зобов'язання найму (оренди), у свою чергу, входять, зокрема, обов'язок наймодавця передати відповідну річ із правами на неї наймачу та право наймодавця на одержання орендних платежів, а також право наймача вимагати одержання відповідної речі та прав на неї (якщо договір має консенсуальний характер), а також обов'язок сплачувати орендні платежі. Права володіти та користуватися нерухомістю виникають у наймача внаслідок їх одержання за договором від наймодавця. Наймодавець залишається власником відповідного майна, і йому продовжують належати правові можливості володіння, користування та розпорядження нерухомістю в частині, не обмеженій договором [4, с. 121–122].

З наведеного випливає, що за власником зберігається можливість захищати свої суб'єктивні цивільні права на нерухомість речово-правовими способами як від третіх осіб, так і від наймача, зокрема у разі порушення останнім меж одержаних похідних речових прав. Водночас наймач, будучи суб'єктом речового права, також наділений правовими можливостями захищати свої суб'єктивні цивільні права на нерухомість речово-правовими способами як від третіх осіб, так і від власника речі (ст. 396 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України)) [5, ст. 396].

Поряд із цим у такому випадку не можна заперечувати зв'язок між речовою і зобов'язальною частинами орендного правовідношення. Незважаючи на те, що як власнику, так і наймачу належать речові права на нерухомість, передану у найм (оренду), між ними також існує і відносний правовий зв'язок у силу характеру зобов'язання, що виникло на підставі договору найму (оренди). І саме у цій частині проявляється універсальність окремих способів захисту суб'єктивних цивільних прав, які традиційно розглядаються у цивілістичній літературі як виключно зобов'язально-правові або речово-правові.

Зокрема, необхідно поставити питання: які права власника речі (наймодавця), тобто речові або права вимоги, порушує наймач, коли починає використовувати нерухомість не за призначенням, визначеним договором найму, приводячи її у непри-

датність або знижуючи її функціональні властивості чи економічну вартість?

Дотримуючись зобов'язально-правової концепції відносного правовідношення, можна побачити, що має місце порушення такого факультативного обов'язку, як забезпечення схоронності речі, адже очевидно, що перебування речі у наймача покладає на нього обов'язок забезпечення її схоронності. Також можна побачити і вихід наймача у своїх діях за межі обсягу наданих йому правових можливостей, якщо право найму (оренди) у відповідному конкретному випадку не передбачає відповідний вплив на об'єкт нерухомого майна. І саме у цій частині має місце не лише порушення права вимоги власника, але і власне належного йому права власності. Останнє, будучи правом, що забезпечує найбільш повне і виключне панування особи над річчю [6, с. 52], надає власнику найбільш повну юридичну владу над відповідним майном. У зв'язку із цим при виході наймачем у своїй поведінці за межі наданого йому права найму (оренди) він автоматично «втручається в юридичну сферу власника», порушує його правові можливості стосовно відповідного об'єкта, адже всі правові можливості, що не належать у рамках права найму (оренди) наймачу, належать власнику речі» [4, с. 122].

У зв'язку з цим постає питання: яким чином власник може захистити свої суб'єктивні цивільні права і який спосіб захисту буде ефективним у такому випадку? Вбачається, що у такому разі власник може обрати один або одразу декілька способів захисту, наприклад, використати такі універсальні способи, як зобов'язання порушника припинити дію, що порушує суб'єктивні цивільні права власника, та/або вимагати відшкодування завданої шкоди.

Якщо ж звернутися до зобов'язально-правового інструментарію, то одним із найбільш ефективних способів є розірвання договору найму (оренди) [7, с. 98; 8, с. 141]. За своєю телеологічною спрямованістю цей юридичний інструмент передбачає припинення порушення, а також виключення можливості його подальшого вчинення в рамках відповідних правовідносин у зв'язку із припиненням останніх.

Віднесення цього цивільно-правового способу захисту до зобов'язально-правової групи охоронних інструментів зумовлюється декількома обставинами. По-перше, цей спосіб захисту використовується у разі існування договірних цивільних правовідносин між особами. У зв'язку з цим від договору відмовляється одна з його сторін. По-друге, відмова від договору зазвичай є реакцією на порушення його умов, тобто порушення суб'єктивних цивільних прав вимоги учасника договірної цивільної правовідносини. Це впливає із базових нормативних положень, якими у світлі аналізованого способу захисту виступають ст. 615 та 651 ЦК України. Необхідно зважати на те, що у контексті ч. 3 ст. 622 ЦК України при вживанні у ст. 615 ЦК України термінологічного словосполучення «відмова від зобов'язання» йдеться також про відмову від договору, однак у контексті правовідносин найму (оренди) нерухомості ми можемо побачити більш розроблений варіант відповідного способу захисту суб'єктивних цивільних прав. На відміну від правила, встановленого у ст. 651 ЦК України, яке пов'язує відмову від договору з істотним порушенням його умов другою стороною, для правовідносин найму (оренди) положеннями чинного цивільного законодавства України встановлено більш низький «юридичний бар'єр» для використання відповідного способу захисту суб'єктивних цивільних прав. Зокрема, ч. 2 ст. 773 ЦК України надає право наймодавцю вимагати розірвання договору та відшкодування збитків у випадку, якщо наймач користується річчю, переданою йому у найм, не за її призначенням або з порушенням умов договору найму [5, ст. 773]. Крім того, п. 1 та 3 ч. 1 ст. 783 ЦК України встановлюється, що наймодавець також має право вимагати розірвання договору найму, якщо наймач користується річчю всупереч договору або призначенню речі, а також у випадку, якщо наймач своєю недбалою поведінкою створює загрозу пошкодження речі [5, ст. 783].

Тобто, на відміну від правила, закріпленого у ст. 651 ЦК України, немає значення, чи є порушення умов договору істотним, чи ні. Для виникнення права вимагати розірвання договору достатньо самого

лише факту користування речі всупереч договору або призначенню чи створення загрози для її пошкодження.

Поряд із цим зазначені нормативні положення свідчать про те, що у правовідносинах найму нерухомості відповідний правовий спосіб використовується не лише для захисту прав вимоги наймодавця, а і для захисту його права власності на відповідну річ.

Розірвання договору явно спрямовується на припинення порушення права вимоги наймодавця і недопущення його вчинення у майбутньому в рамках правовідносин найму (оренди). Це вбачається, зокрема, з таких підстав виникнення права вимагати розірвання договору, як використання речі не за призначення або з порушенням умов договору найму, адже, очевидно, що не кожна форма такого використання здатна негативно впливати на об'єкт нерухомого майна, тобто знижувати його вартість або руйнувати.

Зокрема, як відомо, із формального погляду у нерухомого майна може бути одне із двох цільових призначень, а саме: житлове (за якого передбачається використання нерухомості переважно для постійного або тимчасового проживання фізичної особи), а також нежитлове (яке не передбачає постійне або тимчасове проживання особи в ній і за якого нерухомість використовується переважно для провадження господарської діяльності, виробництва товарів та/або надання послуг, зберігання речей тощо), однак у будь-якому разі цільове призначення нерухомого майна зазвичай передбачає постійне або тимчасове перебування у ньому людини [9, с. 234], якщо не йдеться, наприклад, про інженерні споруди, конструкція яких унеможлиблює таке перебування.

У зв'язку з цим як одна із форм використання нерухомості не за її призначенням виступає, зокрема, зберігання отруйних речовин у житловому будинку, наприклад, коли наймач житлового будинку використовує його як склад. Таке використання не обов'язково пов'язане з негативним впливом речовин на конструкцію нерухомого майна, проте все ж таки становить використання нерухомості не за призначенням.

Прикладом використання нерухомого майна – об'єкта договору найму (оренди)

з порушенням умов договору (всупереч договору) виступає ухилення наймача від здійснення ремонту фасадної частини будівлі, що визначено договором як умова її використання.

Зазначені випадки показують, що закон наділяє наймодавця правом відмовитися від договору найму (оренди), у т. ч. у випадку, якщо конструкції об'єкта нерухомості та його облаштуванню нічого не загрожує і має місце порушення зобов'язальних прав наймодавця.

Водночас, як вбачається із п. 3 ч. 1 ст. 783 ЦК України, наймодавець також має право вимагати розірвання договору найму, якщо наймач своєю недбалою поведінкою створює загрозу пошкодження речі [5, ст. 783]. Прикладом цьому може виступати випадок, коли наймач, здійснюючи перепланування, створює загрозу пошкодження несучих конструкцій об'єкта нерухомого майна, що пов'язується з ризиками здійснення додаткових витрат на відновлення його функціональних властивостей. Також наймач може створювати відповідну загрозу, якщо здійснює у нежитловому об'єкті нерухомого майна господарську діяльність, що становить джерело підвищеної небезпеки, та не дотримується встановлених правил безпеки, чим підвищує звичайні для відповідного виду діяльності ризики.

З наведеного випливає, що при створенні відповідних загроз наймач не лише порушує зобов'язальні суб'єктивні цивільні права наймодавця (адже якщо б такі загрози були зумовлені умовами договору, тоді вони б охоплювалися та «нейтралізувалися» суб'єктивним цивільним правом вимоги наймача), проте також створює загрози для права власності наймодавця на відповідний об'єкт нерухомого майна.

У зв'язку із зазначеним розірвання договору найму нерухомості в такому разі захищає не лише права вимоги наймодавця, а і його право власності за умов реальної загрози порушення такого права.

Вважаємо, що в такому разі правильніше стверджувати про комплексний характер аналізованого способу захисту суб'єктивних цивільних прав, ніж про його універсальність, адже категорія «універсальність» покликана підкреслити здатність відповідного способу захисту

захищати різні за характером суб'єктивні цивільні права або здійснювати це щодо одного виду прав, проте в різних правових ситуаціях. Водночас категорія «комплексність» у контексті способу захисту підкреслює його здатність одночасно захищати декілька однакових або різних за характером суб'єктивних цивільних прав. Загалом зазначене є можливим через міцний зв'язок зобов'язально-правового і речово-правового елементів у правовідносині найму.

Більше того, в окресленій нами ситуації розірвання договору є чи не найефективнішим способом захисту права власності наймодавця, адже у зв'язку з наявністю договірних відносин між ним і наймачем для захисту права власності не можуть бути використані такі способи захисту, як негативний або виндикаційний позови [2, с. 170; 10, с. 29]. Застосування такого універсального способу захисту, як відшкодування шкоди може зіштовхнутися із проблемами, пов'язаними зі встановлення факту її завдання, адже саме лише створення реальної загрози порушення права власності ще не означає, що мало місце завдання реальних збитків, тому альтернативою для розірвання договору може бути лише зобов'язання наймача припинити дії, які порушують права наймодавця. З урахуванням викладеного вище такий спосіб захисту також матиме комплексний характер.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підводячи підсумок, необхідно визнати, що проведений аналіз жодним чином не демонструє недоцільність теоретичного поділу способів захисту на речово-правові та зобов'язально-правові. Більше того, саме у світлі цієї диференціації, а також поділу суб'єктивних цивільних прав на речові та зобов'язальні розкривається весь потенціал відповідного юридичного інструментарію й обґрунтованість пропонованого цивілістикою розмежування.

Варто погодитися із Г.Г. Харченко, що відмінність між речовими та зобов'язальними правовідносинами полягає, зокрема, в тому, що в рамках перших їх мета досягається власними діями суб'єкта права, тоді як в рамках других – діями зобов'язаної особи [11, с. 41]. Поряд із цим вклю-

чення у структуру зобов'язального правовідношення речового суб'єктивного цивільного права як об'єкта утворює специфічний юридичний конструкт, у рамках якого особа, котра набуває похідне речове право, отримує правоможності, що мають яскраво виражений речово-правовий характер. Стверджувати про певне «перетворення» речового права у зобов'язальне у такому випадку досить складно. Крім того, у рамках таких правовідносин відповідний суб'єкт також наділяється суб'єктивними цивільними правами вимоги, які є частиною змісту відносного цивільного правовідношення, у зв'язку з чим стає носієм одночасно речових і зобов'язальних суб'єктивних цивільних прав. Іншими словами, утворюється зобов'язальне за характером цивільне правовідношення з речово-правовими елементами.

Тісний зв'язок відповідних правових можливостей у рамках правовідношення сприяє виникненню окремих

способів захисту, які зазвичай мають яскраво виражений речово-правовий або зобов'язально-правовий характер, здатності виступати комплексним охоронним інструментом. У зв'язку з цим при використанні відповідного способу можуть одночасно захищатися і зобов'язальні та речові суб'єктивні цивільні права, а тому й утворюватися конструкції захисту речових прав зобов'язально-правовими способами.

Цей феномен слід розглядати як специфіку конструкції зобов'язально-правових відносин, об'єктом у яких виступає речове право, зокрема на нерухоме майно, адже його неможливо спостерігати у суто речових правовідносинах, не пов'язаних із зобов'язаннями, наприклад, у відносинах власності на нерухомість, а також у суто зобов'язальних правовідносинах, наприклад, правовідносинах із надання послуг, об'єкт яких не пов'язаний із предметами матеріального світу або об'єктами, на які поширено правовий режим речей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Домусчі С.Д. Класифікація способів захисту права власності від порушень, не пов'язаних з позбавленням володіння. *Форум права*. 2011. № 1. С. 310–314. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2011_1_52 (дата звернення: 20.06.2020).
2. Гуліда О.М. Способи захисту права власності: поняття та класифікація. *Науковий вісник Херсон. держ. ун-ту. Серія : Юрид. науки*. 2014. Вип. 2, т. 1. С. 168–173.
3. Про практику застосування судами законодавства під час розгляду цивільних справ про захист права власності та інших речових прав : лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 28 січня 2013 р. № 24-150/0/4-13. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/VRR00095> (дата звернення: 20.06.2020).
4. Спесівцев Д.С. Проблеми використання зобов'язально-правових способів захисту права власності на нерухоме майно (на прикладі розірвання договору оренди). *Шляхи розвитку правової науки в умовах сьогодення* : матеріали XI міжнар. наук-практ. конф. (м. Київ, 22–23 трав. 2021 р.). Київ : Держ. ун-т інфраструктури та технологій, 2021. С. 120–124.
5. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356 (із змінами).
6. Соловійов А.М. До проблеми визначення об'єкта правовідношення власності. *Проблеми законності*. 2018. Вип. 143. С. 51–62.
7. Болокан І.В. Зобов'язально-правові засоби захисту прав сторін у договірних відносинах. *Вісник Запорізьк. нац. ун-ту. Юрид. науки*. 2010. № 1. С. 96–103.
8. Філонова Ю.М. Загальна характеристика правових засобів захисту речових прав на чуже майно в Україні. *Науковий вісник Ужгород. нац. ун-ту. Серія «Право»*. 2016. Вип. 41, т. 1. С. 140–143.
9. Спесівцев Д.С. Нотаріус як спеціальний суб'єкт державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень (нормативно-правова база та лекційні записи). Київ : Українська нотаріальна палата, Ін-т підвищення кваліфікації працівників органів юстиції, 2013. 304 с.

10. Романюк Я.М., Майстренко Л.О. Реституція, віндикація, кондикція, відшкодування шкоди: окремі аспекти співвідношення та розмежування. *Вісник Верховного Суду України*. 2014. № 10 (170). С. 22–31.

11. Харченко Г.Г. Речові права : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2015. 432 с.

REFERENCES:

1. Domuschi, S.D. (2011). Klasyfikatsiia sposobiv zakhystu prava vlasnosti vid porushen, ne poviazanykh z pozbavleniam volodinnia [The Classification of Protection Devices of Ownership from Breaching that Is Not Connected with Deprivation of Possession]. *Forum prava – Forum prava*. № 1, S. 310–314. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2011_1_52 [in Ukrainian]

2. Hulida, O.M. (2014). Sposoby zakhystu prava vlasnosti: poniattia ta klasyfikatsiia [Ways to protect property rights: definition and classification]. *Nauk. visn. Kherson. derzh. un-tu. Serii: Yuryd. Nauky – Kherson State University Herald. Series "Legal Sciences"*. Vyp. 2, t. 1. 168–173. [in Ukrainian]

3. Pro praktyku zastosuvannya sudamy zakonodavstva pid chas rozghliadu tsyvilnykh sprav pro zakhyst prava vlasnosti ta inshykh rechovykh prav [On the practice of application of legislation by courts during the consideration of civil cases on protection of property rights and other property rights]: lyst Vyshchoho spetsializovanoho sudu Ukrainy z rozghliadu tsyvilnykh i kryminalnykh sprav – letter of the Supreme Specialized Court of Ukraine for civil and criminal cases, vid 28.01.2013 r. № 24-150/0/4-13. Retrieved from: <https://ips.ligazakon.net/document/VRR00095>. [in Ukrainian]

4. Spiesivtsev, D.S. (2021). Problemy vykorystannia zoboviazalno-pravovykh sposobiv zakhystu prava vlasnosti na nerukhome maino (na prykladi rozirvannia dohovoru orendy) [Problems of use of obligatory ways of protection of the property right to real estate (on an example of cancelation of the lease agreement)]. *Shliakhy rozvytku pravovoi nauky v umovakh sohodennia – Ways of development of legal science in modern conditions: materialy XI mizhnar. nauk-prakt. konf.* (m. Kyiv, 22–23 trav. 2021 r.). Kyiv: Derzh. un-t infrastruktury ta tekhnolohii, 2021. S. 120–124. [in Ukrainian]

5. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy [Civil Code of Ukraine]: Zakon Ukrainy [Law of Ukraine] vid 16.01.2003 r. № 435-IV. Vidom. Verkhov. Rady Ukrainy. 2003. №№ 40–44. St. 356 (iz zminyamy). [in Ukrainian]

6. Soloviov, A.M. (2018). Do problemy vyznachennia obiekta pravovidnoshennia vlasnosti [To the problem of determining the object of property legal relationship]. *Probl. Zakonnosti – Problems of legality*. Vyp. 143. S. 51–62. [in Ukrainian]

7. Bolokan, I.V. (2010). Zoboviazalno-pravovi zasoby zakhystu prav storin u dohovirnykh vidnosynakh [Obligations and remedies of the parties rights in contractual relations]. *Visn. Zaporizk. nats. un-tu. Yuryd. Nauky – Bulletin of Zaporizhzhia National University*. № 1. S. 96–103. [in Ukrainian]

8. Filonova, Yu.M. (2016). Zahalna kharakterystyka pravovykh zasobiv zakhystu rechovykh prav na chuzhe maino v Ukraini [Common characteristic of legal remedies of the real right of property of another in Ukraine]. *Nauk. visn. Uzhhorod. nats. un-tu. Serii "Pravo" – Uzhhorod National University Herald. Series: Law*. Vyp. 41, t. 1. S. 140–143. [in Ukrainian]

9. Spiesivtsev, D.S. (2013). Notarius yak spetsialnyi subiekt derzhavnoi reiestratsii rechovykh prav na nerukhome maino ta yikh obtiazhen (normatyvno-pravova baza ta lektsiini zapysy) [Notary as a special subject of the state registration of corporeal rights to immovable property and its encumbrances (legislative framework and lecture notes)]. Kyiv: Ukrainaska notarialna palata, In-t pidvyshchennia kvalifikatsii pratsivnykiv orhaniv yustyttsii, 304 s. [in Ukrainian]

10. Romaniuk, Ya.M., Maistrenko, L.O. (2014). Restytutsiia, vindykatsiia, kondyktsiia, vidshkoduvannia shkody: okremi aspekty spivvidnoshennia ta rozmezhuvannia [Restitution, vindication, condiction, compensation of damages: the defined aspects of relationship and understanding]. *Visn. Verkh. Sudu Ukrainy – Herald of the Supreme Court of Ukraine*. № 10 (170). S. 22–31. [in Ukrainian]

11. Kharchenko, H.H. (2015). Rechovi prava [Corporeal rights]: monohrafiia. Kyiv: Yurinkom Inter, 432 s. [in Ukrainian]

УДК 347.61/.64

DOI <https://doi.org/10.32782/2409-4544/2021-1/9>

ДОГОВІРНЕ РЕГУЛЮВАННЯ РЕЖИМУ ОКРЕМОГО ПРОЖИВАННЯ ПОДРУЖЖЯ

Старчук Оксана Володимирівна,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0003-2816-9951
Researcher ID: AAR-6710-2021

Стаття присвячена визначенню правової природи договору про встановлення режиму окремого проживання подружжя, оскільки Сімейним кодексом України передбачена можливість подружжю укладати як поіменовані, так і непоіменовані договори за умови, що вони не суперечитимуть нормам сімейного законодавства України та моральним засадам суспільства.

Проаналізовано підходи науковців до встановлення режиму окремого проживання подружжя не лише судом, а й договором, і на цій основі вироблено пропозиції, спрямовані на вдосконалення правового регулювання особистих немайнових і майнових правовідносин подружжя, їхніх прав та обов'язків як батьків у разі неможливості чи небажання проживати спільно.

У зв'язку із суперечливістю сімейно-правових норм щодо встановлення та припинення режиму окремого проживання подружжя необхідним є врегулювання їхніх особистих немайнових і майнових відносин у судовому або договірному порядку.

З цією метою доцільно внести зміни та доповнення до Сімейного кодексу України, якими передбачити можливість у разі неможливості чи небажання подружжя проживати спільно встановити режим окремого проживання судом, якщо інше не передбачене договором між ними.

Припинення режиму окремого проживання подружжя буде можливим лише або за рішенням суду на підставі заяви одного з подружжя, або шляхом припинення договору з підстав, передбачених у ньому.

При укладенні договору про встановлення режиму окремого проживання подружжя доцільно передбачити його складну письмову форму шляхом нотаріального посвідчення з метою надання його положенням юридичної вірогідності нотаріусом.

Ключові слова: договір, режим окремого проживання подружжя, сепарація, особисті немайнові відносини подружжя, майнові відносини подружжя. нотаріальна форма.

Starchuk Oksana. Contractual regulation of establishing the regime of spouses separation

The article is devoted to the definition of the legal nature of the agreement on establishing the regime of spouses separation, accordingly to the Family Code of Ukraine spouses are able to conclude agreements, provided or unprovided by norms as this is not inconsistent with the provisions of the present Code, other laws and moral society do not contradict the rules of family law and Ukraine.

The approaches of scientists as to establishing the regime of spouses separation not only by court but also by agreement are analyzed, and on this basis proposals are defined to improve the legal regulation of personal non-property and property relations of spouses if the wife and/or the husband cannot or does not want to live together.

Due to the inconsistency of family law, unification of judicial and notarial practice regarding the termination of the regime of spouses separation, it is necessary to settle their personal non-property and property relations by court or by agreement.

In my opinion, it is reasonable to make changes and additions to the Family Code of Ukraine, that provide the possibility if the wife and/or the husband cannot or does not want to live together, to establish the regime of spouses separation by the court, unless otherwise provided by agreement between them.

Consequently, the termination of the regime of spouses separation will be possible only either by a court decision on the basis of an application of one of the spouses or by termination of the agreement on the grounds provided in it.

When concluding an agreement on the establishment of the regime of spouses separation, it is advisable to read its complex written form by notarization in order to provide its provisions of legal certainty by a notary.

Key words: *agreement, regime of spouses separation, separation, personal non-property relations of spouses, property relations of spouses, notarial form.*

Постановка проблеми. Договірне регулювання сімейних правовідносин є відповіддю на реалії сьогодення. Згідно із Сімейним кодексом України (далі – СК України) сімейні відносини можуть бути врегульовані за домовленістю (договором) між їх учасниками.

Сімейним законодавством передбачена можливість подружжю укласти як поіменовані, так і непоіменовані договори, за умови, що вони не суперечитимуть нормам сімейного законодавства України та моральним засадам суспільства.

Договір як регулятор майнових та особистих немайнових правовідносин подружжя, в т. ч. і при встановленні режиму їхнього окремого проживання, не лише є предметом теоретичних наукових дискусій, а й викликає інтерес на практиці серед юристів-практиків.

Договірне регулювання сімейних правовідносин при встановленні режиму окремого проживання розширює диспозитивні можливості подружжя, а тому постає необхідність розробки теоретичної концепції сімейного договору, оскільки відсутність напрацювань їхнього укладення є перешкодою для практичного застосування.

Актуальність теми дослідження виражається й у тому, що договірне регулювання режиму окремого проживання подружжя вимагає теоретико-правового аналізу правової природи сепараційного договору подружжя та надання науково обґрунтованих рекомендацій щодо застосування норм сімейного законодавства при регулюванні майнових та особистих немайнових правовідносин подружжя у разі неможливості чи небажання проживати спільно.

Метою статті є аналіз різних підходів науковців до здійснення договірного регулювання режиму окремого проживання подружжя та на цій основі вироблення пропозицій, спрямованих на вдосконалення правового регулювання сімей-

них відносин у випадку неможливості чи небажання подружжя проживати спільно з метою збереження сім'ї.

Для реалізації поставленої мети необхідно вирішити такі **завдання:**

- визначити правову природу договору у сімейному праві України;

- проаналізувати концептуальні наукові підходи до сутності договірного регулювання режиму окремого проживання подружжя;

- визначити місце договору про встановлення режиму окремого проживання подружжя серед інших сімейних договорів;

- здійснити характеристику договору про встановлення режиму окремого проживання подружжя;

- сформулювати висновки щодо сутності та значення встановлення режиму окремого проживання подружжя договором із метою сприяння захисту й реалізації сімейних прав і законних інтересів подружжя.

Стан дослідження. Регулювання сімейних правовідносин при встановленні режиму окремого проживання подружжя є предметом дослідження В.К. Антошкіної, О.О. Білик, А.О. Дутко, І.В. Жилінкової, О.М. Калітенко, Т.С. Кириченко, Л.В. Липець, В.Г. Олюхи, О.В. Розгон, З.В. Ромовської, В.І. Труби, Ю.С. Червоного, С.В. Черноп'ятова, Є.І. Фурси, С.Я. Фурси.

Виклад основного матеріалу. З'ясуємо законодавчі колізії встановлення та припинення режиму окремого проживання подружжя та доцільність його регулювання договором.

Згідно зі ст. 119 СК України підставою для встановлення режиму окремого проживання є неможливість чи небажання подружжя проживати спільно [1]. Неможливість чи небажання подружжя проживати спільно як підстави встановлення режиму окремого проживання подружжя

мають не законодавче визначення, а лише доктринальне.

Ми поділяємо позицію М.В. Бориславської про те, що неможливість або небажання проживати спільно необхідно тлумачити не як неможливість або небажання проживати разом у одному житловому приміщенні, а як неможливість або небажання вести спільне сімейне життя, мати спільний побут, дозвілля тощо [2, с. 77], оскільки подружжя може і не проживати разом, але бути сім'єю.

Т.С. Кириченко причини встановлення режиму окремого проживання подружжя пропонує об'єднати в такі групи: 1) значне погіршення стану фізичного здоров'я (тривала хвороба, алкоголізм, наркоманія тощо); 2) негативні зміни психологічного здоров'я одного із подружжя (тривалі психічні розлади); 3) тривала та/або систематична відсутність одного з подружжя внаслідок об'єктивної необхідності, пов'язаної з умовами роботи, навчання тощо (наприклад, довгострокове відрядження, тривалий від'їзд, служба у правоохоронних органах і зміна у зв'язку з цим місця проживання); 4) наявність реальної чи потенційної загрози життю одного з подружжя чи їхніх дітей; 5) позбавлення волі одного з подружжя; 6) наявність матеріально-побутових проблем (відсутність житла чи коштів); 7) належність одного з подружжя до сект або інших подібних формувань, що деструктивно впливають на поведінку та погляди жінки чи чоловіка; 8) аморальна чи негідна поведінка одного з подружжя щодо іншого; 9) систематичне непорозуміння між чоловіком і жінкою, які перебувають у шлюбних відносинах [3, с. 29–33].

Що стосується наслідків встановлення режиму окремого проживання подружжя, то здійснюється блокування двох правових презумпцій: у майнових відносинах – спільної сумісної власності, а у немайнових – батьківства, адже після встановлення режиму окремого проживання подружжя виникає майнова самостійність між подружжям, оскільки набуте майно поширюватиметься режим особистої приватної власності [1].

Щодо особистого немайнового права – права на батьківство, то згідно з п. 2 ст. 120 СК України дитина, народжена дружиною після спливу десяти місяців встановлення

режиму окремого проживання подружжя, не вважається такою, що походить від її чоловіка, а походження дитини визначатиметься за заявою батька та матері дитини або за рішенням суду відповідно до ст. 125 СК України [1].

Однак встановлення режиму окремого проживання подружжя не впливає на особисті немайнові та майнові права й обов'язки батьків і дітей, а щодо відносин між подружжям, то вони і надалі перебуватимуть у шлюбі, а якщо у них (чи одного з них) виникатимуть фактичні відносини, то вони не будуть підставою виникнення сім'ї, оскільки суперечитимуть моральним засадам суспільства.

Що стосується припинення режиму окремого проживання подружжя, то згідно з п. 2 ст. 119 СК України це здійснюється шляхом поновлення сімейних відносин або за рішенням суду на підставі заяви одного із подружжя [1].

Ми вважаємо, що поновлення сімейних відносин не може бути підставою для припинення режиму окремого проживання подружжя, адже це створюватиме юридичну невизначеність режиму спільного майна, і тому режим окремого проживання може бути припиненим судом на підставі заяви подружжя або одного з них, якщо інше не передбачено договором між ними.

Визначимо правову природу договору про встановлення режиму окремого проживання подружжя та його місце у системі сімейно-правових договорів.

У правовій доктрині відсутній уніфікований підхід до визначення місця договору у сімейному праві України.

Прихильники концепції підгалузевої належності сімейного права до цивільного права України акцентують увагу на тому, що договір у сімейному праві є цивільно-правовим.

Так, В.Г. Олюха у системі цивільно-правових договорів виділяє договори, що регулюють сімейні правовідносини (шлюбний договір, договір про користування спільним майном подружжя, про поділ майна між ними, про участь батьків у вихованні дітей, про утримання дружини/чоловіка або дитини, про відмову від утримання) [4, с. 6].

З іншого боку, протилежну позицію займає А.О. Дутко, акцентуючи увагу на тому, що сімейно-правовими є договори,

які укладаються суб'єктами сімейних правовідносин і спрямовані на встановлення, зміну або припинення сімейних прав та обов'язків і мають такі ознаки:

- 1) вільне волевиявлення учасників;
- 2) визначеність прав та обов'язків сторін, а також поведінки, що може виражатися в дії або бездіяльності;
- 3) спрямованість на встановлення, зміну або припинення сімейних правовідносин;
- 4) спрямованість на досягнення конкретної мети, яка не повинна суперечити нормам позитивного права;
- 5) об'єктивізацію у певній формі, встановленій законодавчо для певних видів договорів, або обрання сторонами [5, с. 137–139].

На співвідношення договору у сімейному та цивільному праві звертають увагу й І.В. Жилінкова та В.К. Антошкіна, вказуючи на цивільно-правову договірну структуру сімейного договору, але водночас із низкою особливостей [6, с. 39; 7, с. 3].

Ми вважаємо, що цивільно-правові та сімейно-правові договори є самостійними, а не взаємозалежними договорами у системі приватного права України. При визначенні правової природи договору як регулятора сімейних правовідносин ми застосовуємо аналогію закону, а саме норми ЦК України щодо поняття договору, умов його чинності, видів, припинення та недійсності тощо.

У ст. 64 СК України передбачено порядок укладення подружжям договорів між собою. Окрім цього, згідно зі ст. 7 СК України, ч. 1 ст. 6 ЦК України дружина та чоловік, як і будь-які інші фізичні особи, можуть укладати договори, що не передбачені законодавством, але відповідають загальним засадам цивільного законодавства [1; 8].

На договірний характер встановлення режиму окремого проживання подружжя вказують С.Я. Фурса, Є.І. Фурса, зауважуючи, що режим окремого проживання подружжя може бути запроваджений не лише за рішенням суду, а й за спільною згодою подружжя шляхом вчинення відповідного правочину у письмовій формі з нотаріальним посвідченням [9, с. 11].

Поділяє цю позицію й О.О. Білик, зауважуючи, що удосконалення українського

законодавства щодо встановлення режиму окремого подружжя можливе шляхом впровадження договірної структури встановлення сепарації з метою надати можливість подружжю самому вирішувати питання свого сімейного життя на час окремого проживання [10, с. 304].

Ні у сімейному законодавстві, ні у правовій доктрині не існує єдиного підходу до класифікації договорів у сімейному праві України (за предметом правового регулювання; залежно від законодавчого визначення; за структурою; за направленістю правової мети; за спрямованістю правового результату та ін.), оскільки, один і той самий сімейно-правовий договір можна класифікувати за різними підставами.

Визначимо згідно із законодавчими та доктринальними класифікаційними критеріями місце договору про встановлення режиму окремого проживання подружжя серед інших сімейних договорів.

Зокрема, за критерієм законодавчої визначеності – непоіменований договір, оскільки не передбачений СК України, але умови якого не повинні суперечити нормам сімейного законодавства України та моральним засадам суспільства; за предметом правового регулювання – майновий (що стосується визначення правового режиму майна, порядку користування та розпорядження майном, аліментних правовідносин подружжя, батьків і дітей) і немайновий (щодо визначення місця проживання дітей, немайнової участі у забезпеченні їхнього життя того з батьків, хто буде проживати окремо); за суб'єктним складом учасників сімейних правовідносин (лише подружжя); за спрямованістю правового результату (договір із приводу подружнього майна та здійснення батьківських прав); за цивільно-правовою класифікацією (консенсуальний, оскільки вважається укладеним із моменту досягнення подружжям згоди щодо усіх істотних умов договору).

Ми погоджуємося з О.О. Білик, що сепараційний договір – це комплексний, непоіменований договір, спрямований на регулювання відносин між подружжям на час його перебування у режимі окремого проживання, який регулює майнові відносини між подружжям, майнові права й обов'язки подружжя як батьків, а також

їхні особисті відносини в тій частині, що не суперечить положенням сімейного законодавства і моральним засадам суспільства [11, с. 130].

Визначимо суб'єктний склад, умови та форму договору про встановлення режиму окремого проживання подружжя.

Так, договір про встановлення режиму окремого проживання подружжя може бути укладений лише між подружжям, оскільки чоловік і жінка, які не перебувають у зареєстрованому шлюбі, такий договір між собою укласти не можуть, адже немає законної підстави на це – зареєстрованого шлюбу, а встановлений судом факт спільності проживання однією сім'єю не є свідчення виникнення у чоловіка та жінки статусу подружжя.

Що стосується умов укладення договору про встановлення режиму окремого проживання подружжя, то О.В. Розгон у своїй монографії «Договори у сімейному праві України» зауважує, що у договорі про встановлення режиму окремого проживання подружжя мають бути включені положення про: порядок користування майном, зокрема користування житлом; порядок здійснення батьківських прав і визначення місця проживання дитини; порядок надання утримання одному з подружжя; порядок надання утримання дітей; строк дії цього договору [12, с. 130–135].

Умови договору про встановлення режиму окремого проживання подружжя, які пропонує Л.В. Липець, умовно можна поділити на особисті немайнові (хто з подружжя житиме у сімейному помешканні, а хто залишає його; з ким із подружжя залишаються проживати діти та які умови побачень із дітьми того із подружжя, з ким вони не проживатимуть; чи має право той із подружжя, хто залишив сімейне помешкання, безперешкодно входити туди і мати ключі від помешкання, де проживає інший із подружжя; який строк встановлює для себе подружжя для примирення з початку дії режиму окремого проживання), майнові (хто з подружжя несе додаткові та/або непередбачені видатки, пов'язані з дитиною (лікування, навчання, гуртки, спортивні секції тощо); чи повинен той із подружжя, хто залишив сімейне помешкання, сплачувати комунальні платежі або орендну плату за помешкання,

у якому проживає інший із подружжя; хто із подружжя та у якій частині має сплачувати борги та кредит, оформлені подружжям у шлюбі; чи має той із подружжя, хто не проживає з дітьми, сплачувати аліменти на дітей; чи є спадкоємцями дружина/чоловік у стані сепарації) та ін. [13, с. 158–159].

Істотними умовами договору про встановлення режиму окремого проживання подружжя повинні бути:

а) місце проживання подружжя (кожного з них) і дітей;

б) форми участі у вихованні та забезпеченні умов життя дитини того з батьків, хто буде проживати окремо;

в) збереження презумпції батьківства (дитина походить від подружжя, якщо була народжена у шлюбі чи протягом 10 місяців після встановлення режиму окремого проживання подружжя);

г) правовий режим майна подружжя у період окремого проживання (щодо яких речей діятиме правовий режим спільної сумісної власності, а для яких – особистої приватної власності);

д) порядок користування та розпорядження спільним майном подружжя;

е) аліментні зобов'язання подружжя, батьків і дітей;

ж) підстави розірвання договору.

Що стосується форми договору про встановлення режиму окремого проживання подружжя, то задля захисту особистих немайнових і майнових прав подружжя доцільно його укласти у складній письмовій формі шляхом нотаріального посвідчення з метою надання юридичної вірогідності правам і фактам, що мають юридичне значення нотаріусом.

Висновки. У зв'язку із суперечливістю сімейно-правових норм щодо встановлення та припинення режиму окремого проживання подружжя доцільним є врегулювання особистих немайнових і майнових відносин чоловіка та жінки, які перебувають у зареєстрованому шлюбі, договором.

Договір про встановлення режиму окремого проживання подружжя – це непоіменованний сімейно-правовий договір, що укладається у разі неможливості чи небажання подружжя проживати спільно, який регулює особисті немайнові та майнові правовідносини подружжя та їхні права

й обов'язки як батьків із моменту досягнення ними згоди щодо усіх істотних умов договору.

Доцільно редагувати ч. 1 ст. 119 Сімейного кодексу України у частині можливості встановлення режиму окремого проживання судом у разі неможливості чи небажання подружжя проживати спільно,

якщо інше не передбачене договором між ними.

Припинення режиму окремого проживання подружжя повинно здійснюватися у такому самому порядку, що і встановлення – судом, на підставі заяви подружжя або одного з них чи шляхом розірвання договору з підстав, передбачених у ньому.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р. із змінами і доп. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21–22. Ст. 135.
2. Бориславська М.В. Деякі проблеми застосування режиму окремого проживання подружжя. *Університетські наукові записки*. 2015. № 2 (54). С. 69–79.
3. Кириченко Т. Становлення та розвиток інституту сепарації в сімейному законодавстві України. *Підприємництво, господарство і право*. № 6. 2020. С. 29–33.
4. Олюха В.Г. Цивільно-правовий договір: поняття, функції та система : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2003. 17 с.
5. Дутко А.О. Договір як регулятор сімейних відносин: особливості конструкції. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія : Юридична*. 2013. Вип. 3. С. 135–142.
6. Жилинкова И.В. Расторжение брака : монографія. Харьков : Ксилон, 2007. 98 с.
7. Антошкіна В.К. Договірне регулювання відносин подружжя : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2006. 15 с.
8. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. із змінами та доп. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
9. Фурса Е., Фурса С. Новеллы совместного проживания. *Юридическая практика*. 2003. № 41 (303). С. 11.
10. Білик О.О. Встановлення і припинення режиму окремого проживання подружжя: шляхи вдосконалення правового регулювання. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2013. Вип. 60. С. 298–305.
11. Білик О.О. Інститут окремого проживання подружжя в сімейному праві: порівняльно-правовий аспект : монографія. Київ : Знання України, 2017. 259 с.
12. Розгон О.В. Договори у сімейному праві України : монографія. Київ : Ін Юре, 2018. 301 с.
13. Липець Л.В. Врегулювання шлюбних та подібних відносин законом та договором : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. НАН України, Ін-т держави і права імені В.М. Корецького. Київ, 2009. 222 с.

REFERENCES:

1. Simeynyy kodeks Ukrayiny [Family Code Ukraine]. (2002, January 10). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrayiny*. 2002. 21–22. st. 135. [in Ukrainian].
2. Boryslavs'ka, M.V. (2015). Deyaki problemy zastosuvannya rezhymu okremoho prozhyvannya podruzzhzha [Some problems with the application of the regime of spouses separation]. *Universytets'ki naukovy zapysky – University scientific notes*, 2 (54), 69–79. [in Ukrainian].
3. Kyrychenko, T.S. (2020). Stanovlennya ta rozvytok instytutu separatsiyi v simeynomu zakonodavstvi Ukrayiny [Establishing and development of the institution of regime of spouses separation in the family legislation of Ukraine]. *Pidpryyemnytstvo, hospodarstvo i pravo – Entrepreneurship, economy and law*, 6. 2020. 29–33. [in Ukrainian].
4. Olyukha, V.H. (2003). Tsyvil'no-pravovyy dohovir: ponyattya, funktsiyi ta systema [Civil law agreement: concepts, functions and system]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Dutko, A.O. (2013). Dohovir yak rehulyator simeynykh vidnosyn : osoblyvosti konstruktsiyi [Agreement as a regulator of family relations: features of construction]. *Naukovyy visnyk*

L'vivs'koho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav – Scientific Bulletin of Lviv State University of Internal Affairs, Vyp. 3. (pp. 135–142). [in Ukrainian].

6. Zhilinkova, I.V. (2007). Rastorzheniye braka [Divorce]. Harkiv. : Ksilon [in Ukrainian].

7. Antoshkina, V.K. (2006). Dohovirne rehulyuvannya vidnosyn podruzzhzha [Contractual regulation of marital relations]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Harkiv. [in Ukrainian].

8. Tsyvil'nyy kodeks Ukrayiny [Civil Code Ukraine]. (2003, January 16). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrayiny*. 2003. 40–44. st. 356. [in Ukrainian].

9. Fursa, Ye., & Fursa, S. (2003). Novelly sovmesnogo prozhivaniya [Novels of cohabitation]. *Yuridicheskaya praktika – Legal practice*, 41 (303), 11. [in Ukrainian].

10. Bilyk, O.O. (2013). Vstanovlennya i pryypynennya rezhymu okremoho prozhyvannya podruzzhzha: shlyakhy vdoskonalennya pravovoho rehulyuvannya [Establishing and terminating the regime of spouses separation: ways of legal regulation improvement]. *Derzhava i pravo – State and law*, Vyp. 60. (pp. 298–305). [in Ukrainian].

11. Bilyk, O.O. (2017). Instytut okremoho prozhyvannya podruzzhzha v simeynomu pravi: porivnyal'no-pravovyy aspekt [The institute of regime of spouses separation in family law: a comparative legal aspect]. Kyiv: Znannya Ukrayiny [in Ukrainian].

12. Rozhon, O.V. (2018). Dohovory u simeynomu pravi Ukrayiny [Agreements in family law of Ukraine]. Kyiv: In Yure [in Ukrainian].

13. Lypets', L.V. (2009). Vrehulyuvannya shlyubnykh ta podibnykh vidnosyn zakonom ta dohovorom [Settlement of marital and similar relations by law and agreement]. *Candidate's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian].

КРИМІНАЛЬНЕ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАЧЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ, КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС І КРИМІНАЛІСТИКА

УДК 343.9 (477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2409-4544/2021-1/10>

РЕТРОСПЕКТИВА ДИНАМІКИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ: ВІД ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я ДО КИЇВСЬКОЇ РУСІ (VIII СТ. ДО Н.Е. – XII СТ. Н.Е.)

Балобанова Дар'я Олександрівна,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID ID: 0000-0001-7247-0560
Researcher ID: AAP-3386-2021

У статті визначено, що ретроспективний огляд динаміки кримінального права на теренах України дозволяє продемонструвати наявність специфічних факторів, які постійно або тимчасово впливали на динаміку кримінального права. Встановлено, що історія становлення карного переслідування за злочиння на території сучасної України сягає корінням часів ранніх державних утворень Північного Причорномор'я. Доведено, що слід вести відлік не з часів історичних пам'яток центральної України, а зі Скіфської держави (з VII до IV ст. до н.е. був утворений міцний племінний союз, а у V ст. до н.е. вже існувала «Скитія») та грецьких міст-колоній, які виникли у Криму та на північному узбережжі часів великої Грецької колонізації (VIII–VI ст. до н.е.), а деякі з них із часом перетворилися на класичні грецькі поліси із власними законами та судами. Узагальнено доступні пам'ятки історії та права, котрі діяли на теренах сучасної України з VIII ст. до н.е. до XII ст. н.е. Розглянуто особливості карного переслідування на території Північного Причорномор'я (VIII ст. до н.е. – II ст. н.е.) та зміни, які відбувалися у процесі побудови єдиної держави – Київської Русі. Автор дійшла висновку, що головним фактором впливу на неписане карне право скіфів були прогресивні моделі законів грецьких полісів, які виступали стимулюючим прикладом для застосування у скіфських племенах впорядкованої відповідальності за злочини. За часів Київської Русі вагомими факторами динаміки визначення обсягу карного переслідування були помста (дохристиянська Київська Русь (до 988 р.)), міжнародні вимоги та релігійні переконання (хрещення Київської Русі (з 988 р. до Руської Правди)), необхідність одноманітного впорядкування суспільних відносин після війн за Київський престол (Руська Правда (приблизно із 30-х рр. XI ст.)).

Ключові слова: динаміка, кримінальне право, злочин, карне переслідування, фактори впливу.

Balobanova Daria. Retrospective of the dynamics of criminal law on the territory of Ukraine: from the Northern Black Sea coast to Kyivan Rus (8th st. B.C. – 12th st. A.D.)

The article states that a retrospective review of the dynamics of criminal law in Ukraine allows to demonstrate the presence of specific factors that permanently or temporarily influenced the dynamics of criminal law. It is established that the history of criminal prosecution for crimes on the territory of modern Ukraine dates back to the early state formations of the Northern Black Sea coast. It is proved that it is necessary to count not from the time of historical monuments of central Ukraine, but from the Scythian state (from 7th st. B.C. to 4th st. B.C. a strong tribal union was formed, and in 5th st. B.C. already existed "Scythia") and Greek colonies, which emerged in the Crimea and on the northern coast during the great Greek colonization (8th st. B.C. – 6th st. B.C.), and some of them eventually became classic Greek polises with their own laws and courts. The available monuments of history and law, which operated on the territory of modern Ukraine since the 8th st. B.C. to the 12th st. A.D., are generalized. The peculiarities of criminal prosecution on the territory of the Northern Black Sea Coast (8th st. B.C. – 2nd st. A.D.) and the changes that took place in the process of building a single state, Kyivan Rus, are considered. The author

came to the conclusion that the main factor influencing the unwritten criminal law of the Scythians were the progressive models of the laws of the Greek polis, which served as a stimulating example for the application of orderly responsibility for crimes in the Scythian tribes. During the times of Kyivan Rus, important factors in the dynamics of determining the scope of criminal persecution were revenge ((pre-Christian Kyivan Rus (before 988)), international demands and religious beliefs (baptism of Kyivan Rus (from 988 to Ruska Pravda)), the need for uniform regulation of public relations after the wars for the throne of Kiev (Ruska Pravda (from about 30 years of the 11th st.)).

Key words: *dynamics, criminal law, crime, criminal persecution, factor influencing.*

Упродовж усієї історії розвитку суспільства кримінальному праву була притаманна неоднакова динаміка, але вона завжди існувала, адже явище «право» існує у часі, реалізується у просторі та змінюється залежно від потреб суспільства. Якщо сучасний соціум характеризується досить високою інтенсивністю розвитку, прискореними темпами прогресу, наявністю стійкої наступності, то нам здається, що «уся епоха первісності відрізняється виключно повільними темпами розвитку суспільства» [1, с. 6]. Але чи так це?

Відповідна оцінка динаміки кримінального права у ретроспективі на прикладі її аналізу на теренах нашої країни, яка дозволила виявити певні закономірності, була проведена нами у монографії та дисертаційному дослідженні [2, с. 73–99; 3, с. 105–130].

Історичний розвиток соціуму на теренах України прийнято аналізувати із часів середньовіччя – IX–X ст., відколи історія спирається на працю Летописця Нестора – з часів Київської Русі, адже більш ранніх джерел про тогочасне право, ніж відображені у «Повісті врем'яних літ», не існує.

Утім, історія становлення карного переслідування за злочиння на території сучасної України розпочалася задовго до середньовічної Київської Русі (IX ст.) – у часи значно раніших державних утворень Північного Причорномор'я. Насамперед треба вести відлік карного переслідування на теренах України з часів не історичних пам'яток центральної України, а зі Скіфської держави (з VII до IV ст. до н.е. був утворений міцний племінний союз, а у V ст. до н.е. вже існувала описана грецьким істориком Геродотом «Скитія») та грецьких міст-колоній, які виникли у Криму та на північному узбережжі часів великої Грецької колонізації (VIII–VI ст. до н.е.), а деякі з них з часом

перетворилися на класичні грецькі поліси із власними законами та судами.

Грецькі колонії, котрі засновувалися на півдні нинішньої території України, приносили із собою право полісів, досить добре відоме із праць Аристотеля. Як констатує О.А. Гавриленко: «Вже починаючи з кінця VII – VI ст. до н.е. в античних державних утвореннях, що постали на території Північного Причорномор'я, поступово складаються окремі елементи кримінального права, які прийшли до Херсонесу, Ольвії, Пантікапею та інших полісів переважно із правової системи афінської держави через метрополії – Гераклею Понтійську та Мілет, хоча інколи відчувалися й місцеві впливи звичаїв і традицій сусідніх "варварських" племен» [4, с. 46].

Саме тут сформувалося поняття злочину: у північно-причорноморських полісах злочинною вважалася дія, що завдала державі, громаді або особі шкоди (фізичної, матеріальної або моральної). Найтяжчі злочини мали назву «адікія» – гріх перед богами [5, с. 19]. У демократичних полісах найтяжчим злочином було встановлення тиранії [6, с. 332].

У полісах переслідувалися особи, які вчинили злочини проти держави, військові та посадові злочини, злочини проти правосуддя, злочини у сфері економіки, злочини проти особи, проти власності (майнові злочини), проти релігії, проти сім'ї та моральності. Суб'єктами впорядкованого переслідування з боку держави могли бути лише вільні громадяни або особи, прирівняні до них (проксени), а також негромадяни полісів. За вчинений рабом злочин відповідав його господар, а той, у свою чергу, вже міг покарати раба так, як вважав за потрібне [4, с. 46].

Водночас господар не ніс відповідальності за покарання раба, і форми пока-

рання були жорстокими та ганебними¹. Багато в чому таке поводження з рабами зумовлювалося ставленням до них як до речей, протиставленням статусу громадян і проксенів, однак і тут мала місце своєрідна справедливість – якщо вільно-відпущеник вчинював злочин, його могли повернути у рабство [4, с. 50].

Впорядкованість та історично сформована давньогрецькою соціальною системою система карного права має оцінюватися нами як певний відрізок руху кримінального права України, але недоцільно визначити фактори, які вибудували таку систему, – вони були привнесені від Древньої Греції. Утім, самий факт існування на території півдня України кримінального права грецьких полісів має враховуватися як фактор впливу на карне право сусідніх державних утворень – зокрема, племен скіфів, а потім і скіфської держави, які жили пліч-о-пліч із грецькими колоніями.

Скіфської письменності не збереглося, як не збереглося і тогочасних писемних пам'яток права, однак існують певні уявлення про них, зокрема на підставі описів Геродота [7]. Як зазначає Н.А. Гаврилюк, скіфські звичаєві норми карного права захищали державну владу, життя, майно та привілеї царської сім'ї. Так, найнебезпечнішими злочинами вважалися злочини проти царя, що каралися на стадії замаху. Тяжкими злочинами вважалися також убивство, крадіжка, обмова невинного, перелюб, відступ від звичаїв і віри предків, неправдиве записягання богам – майже всі вони каралися смертю, а викрадення – відсіканням руки [8, с. 10]. Утім, у процесі розвитку у скіфів карного переслідування вони запозичили у сусідів-греків багато прогресивних інститутів. Непрямим підтвердженням цьому є той факт, що, наприклад, скіфи запозичили від грецької культури структуру

«божого заступництва»² – це свідчить про те, що грецька цивілізація, до якої належало і розвинуте кримінальне право, мала неабиякий вплив на скіфську культуру. Безумовно, такий вплив посилювався після підкорення скіфами Ольвії та завоювання частини володінь Херсонесу у II ст. до н.е.

Аналізуючи розвиток правової системи та кримінального права Північного Причорномор'я V ст. до н.е. – II ст. н.е., Т.В. Кашаніна писала, що наші покоління стоять на фундаменті, закладеному попередніми поколіннями, яким спорудження такої безцінної системи коштувало довгих і болісних зусиль. Право, кримінальне зокрема, не виникає спонтанно: воно виступає продуктом розвитку суспільства, котре досягло певного рівня свого розвитку, є достатньо цивілізованим для того, щоб виробити норми, які би так віртуозно регулювали певні сфери суспільних відносин.

Отже, за оглядом динаміки кримінального права грецьких колоній і скіфської держави у Північному Причорномор'ї (VII ст. до н.е. – II ст. н.е.) можна стверджувати, що головним фактором впливу на неписане карне право скіфів були прогресивні моделі законів грецьких полісів, які виступали стимулюючим прикладом для застосування у скіфських племенах впорядкованої відповідальності за злочини.

Занепад цивілізації Північного Причорномор'я почався із IV–III ст. до н.е., коли скіфів витіснили споріднені з ними кочівники іранського походження – сармати, котрі панували тут до II ст. н.е. На зміну їм прийшли кочівники-роксолани (алани). У III ст. на території України розселяються готи, а у IV ст. племена гунів знищують аланів і просуваються аж до Карпат, витіснивши готів у Крим. У середині IV ст. гуні на чолі з легендарним ватажком Аттілою відійшли на захід, а в Україну прийшли нові кочові орди – болгари, потім авари, а у VI ст. з'явилися слов'яни [9], традиції та право яких не надто відрізнялися від племен варварів.

Динаміку кримінального права на теренах України слід аналізувати з часів Київ-

¹ Ось як покарання рабів описує Гомер:

«Всі на канаті вони голова з головою повисли,
Петлями шию стягнули у кожної, і незабаром
Смерть їх спіткала: ногами посмикавшись,
вщухли невдовзі.

Потім втягай силоміць на подвір'я Мелантія – зразу
Міддю нещадно видерли ніздрі, обрізали вуха,
Руки і ноги відсіюй. І потім, в шматки порубавши,
Кинули його на з'їдень жаднучим собакам»
(Гомер. Одисея).

² Найбільш шанованою з усіх божеств була Табіті – богиня царського вогнища (тотожна грец. Гестії), після неї – Папай («батько») (відповідав грец. Зевсові), дружиною якого була Апі («земля») (ідентична із грец. Геєю); грец. Аполлонові відповідав скіфський Гойтосір, Афродіті – Аргімпаса (Артімпаса), Посейдонові – Тагімасад [4, с. 11].

ської Русі, адже більш ранніх джерел про тогочасне право, ніж «Повість врем'яних літ», не встановлено. Це складно і через відсутність самих джерел кримінального права, але тексти основних тогочасних документів і подій Літописець Нестор намагався передати.

Вочевидь, система звичаїв язичницьких племен і влиття до неї варязьких настанов із приходом Рюриковичів мала низку табу-йованих заборон, якими керувалася влада дохристиянського часу. У договорах Русі з Візантією ((907) 911, 945 pp.) [10, с. 61, 80, 86] вже спостерігаються певні положення кримінального права. Зокрема, у договорі 911 р. мали місце положення, якими встановлювалися покарання за вбивство, тілесні ушкодження та крадіжку³ [11] і т. д.

Другий договір Русі з Візантією (945 р., за князівства князя Ігоря) також містив карні норми, зокрема відповідальність за торгівлю без грамоти («пакость») – фактично, безчинства⁴ [12]. На стадії взаємної торгівлі та функціонування шляху «з варягів у греки» виникає й інститут екстрадиції, описаний у цьому ж Договорі.

Отже, можна стверджувати, що на рівні Візантійських угод передбачалися як карні переслідування, так і аналоги сучасного інституту екстрадиції.

Здавалось би, досить людське ставлення і до винного, і до потерпілого демонструється у цьому документі міжнародного характеру. Утім, реалії на землі Руській були дещо іншими. Вбивці переслідувалися, але за вбивство мала наставати помста. Так, наприклад, повною мірою вписувалася в тогочасне поняття правомірної поведінки розправа Великої княгині Ольги над древлянами (945 р. за датуванням «Повісті врем'яних літ») [12]. Сам же Літописець Нестор називав княгиню Ольгу «мудрішою серед людей», а її чотириразове (!) покарання древлян до повного винищення описано ним як подвиг.

³ Стосовно вбивства, наприклад, у договорі зазначалося: «А коли хто уб'є, – християнина русин чи християнин русина, – хай помре на місці вбивства. А коли убивця втече, а виявиться багатим, хай частину багатства, яка належить йому по закону, візьме ближній забитого, але й жона вбивці хай має стільки, скільки належить по закону. А коли убивця є неімущим і втік, хай перебуває під судом, доки знайдеться, а тоді помре».

⁴ «А коли без грамоти прийдуть і будуть взяті нами, то будемо тримати й охороняти, доки не повідомимо князеві вашому. А коли в руки не даватимуться і опір чинити стануть, – то будуть убиті, і хай смерть їхня не буде відомлена князем вашим».

Карне переслідування, як вбачається із джерел, реалізовувалося фактично через термін «помста». Як і у Візантійських угодах, так і на рівні визнання справедливим викорінення древлян, верхівка яких наказала вбити князя Ігоря, вбивство з помсти вважалося належною сатисфакцією за спричинення смерті.

Отже, можна констатувати, що карне переслідування (з наявних історичних джерел ми можемо говорити лише про смертну кару) на теренах України за часів дохристиянської Київської Русі розумілося як справедлива помста за спричинене. Відповідно, фактором, який впливав на існування такої кари, слід визначати необхідність задоволення жаги помсти.

Стосовно ж Візантійських угод, що, серед іншого, передбачали й екстрадицію осіб, котрі вчинили карні порушення, то фактором такої норми була, безумовно, необхідність уникнення конфліктів із торговим партнером, яким тоді була Візантія на шляху «з варягів у греки».

Прийняття християнства (з 988 р.) можна вважати початком змін у динаміці кримінального права тієї епохи: вважається, що християнство привнесло нову систему цінностей та охоронних догм. Утім, динаміка змішаної системи частково писаного, частково звичаєвого права того періоду [13, с. 85] характеризувалася, з одного боку, примусовою зміною культурних парадигм, з іншого – під впливом становлення християнської релігії знищенням язичницьких ідолів і святинь, а також волхвів, про що детально описано у «Повісті врем'яних літ», зокрема стосовно розправи дружини Ярослава Мудрого над волхвами [14] та вбивства Новгородського волхва дружиною князя Гліба [15]. І хоча, за висновком О.Ю. Дворніченко, С.Г. Кащенко, М.Ф. Флоринського, це був релігійно-побутовий конфлікт між новою християнською церквою та носіями язичницьких традицій, він «тісно переплітався з боротьбою проти влади Києва» [16].

Отже, причинами карної активності на теренах України одразу після прийняття християнства (у період Київської Русі після прийняття християнства) можна визначити:

1) зобов'язання перед Візантією щодо обернення у християнську релігію язичників – населення Київської Русі;

2) зумовлене релігійним підтекстом карне переслідування «інакших» щодо панівної верхівки: язичників, віра яких, релігійні святині й носії релігії (волхви) передували приходу християнства на Київську Русь.

Відповідно, фактором впливу на застосування такого покарання були міжнародні зобов'язання правлячої верхівки та релігійні мотиви.

На цих ранніх прикладах вже стає зрозумілим, що динаміка кримінального права залежала від внутрішніх і зовнішніх факторів. Зовнішні фактори змін диктували напрями розвитку, які визначалися політичними (договорами з Візантією) та культурологічними (примусовим упровадженням християнської релігії) факторами. Внутрішні фактори (політика, вплив) зумовлювали покарання переважно як помсту через реалізацію принципу таліону, іноді гіпертрофованого (приклад княгині Ольги).

Дотримання справедливості, що, безумовно, також здійснювалося владою, існувало поряд із боротьбою влади за втілення християнської парадигми як політичної необхідності. Водночас навряд чи у системі сучасних цінностей «розвиток» через знищення «інакших» виглядає прогресивним, але для реалізації правової політики православного християнства такі заходи були доволі прийнятні.

Вірогідно, такі фактори важливо враховувати у роботі з наступністю кримінального права.

Говорячи про початкові писані аналоги сучасних кримінально-правових норм, не можна не згадати Руську Правду (приблизно 30-ті рр. XI ст.), яка вже містила аналоги складів злочинів проти життя та здоров'я особи.

Так, у Руській Правді карні порушення від цивільних не виокремлювалися, але увага там зосереджувалася на шкоді життю та фізичній цілості особи, яка фактично описувалася через поняття «образа» та передбачала за позбавлення життя та здоров'я помсту та/або компенсацію⁵ [17].

⁵ «1. Коли уб'є муж мужа, то помститися має брат убитого, чи батько або син, або брат старшого сина, або інші брати. Якщо не буде кому звершити кровну помсту, то внести 80 гривень, коли вбитим буде князів муж чи княжого тіуна. Якщо вбитим буде горожанин, чи гридень, чи купець, чи боярський тіун, або мечник, або ізгой, або новгородець –

Слід зауважити, що передумовою прийняття Руської Правди, першого писаного джерела права Київської Русі, був період міжусобної війни за Київський престол між синами Володимира Великого – князем Ярославом Ростовським і Новгородським (пізніше – Мудрим) і його братами Борисом, Глібом, Святославом, Святополком, яка почалася після смерті їхнього старшого брата князя Ярополка.

Отже, можна вважати, що стосовно осіб, діяння яких характеризуються високим ступенем суспільної шкоди, у Руській Правді вже передбачалися не лише покарання у вигляді смертної кари та тілесних покарань, а й компенсаторні механізми – виплати аналогу штрафу особі, якій була спричинена шкода, компенсаторні механізми для поновлення прав потерпілого.

Сам факт першого офіційного унормування на рівні внутрішнього джерела права – тобто зародків визначення злочинів, покарань і компенсацій, що містилися у Руській Правді, підтверджує наявність фактору, який зумовлював необхідність впорядкування відносин у суспільстві, де тривав безлад після перемоги Ярослава Мудрого у братовбивчій міжусобній війні за Київський престол.

Підсумовуючи огляд періоду Київської Русі, слід підкреслити, що й тоді кримінальне переслідування зазнавало численних змін під впливом міжнародних угод і релігії. З наведеного можна зробити висновок, що за часів Київської Русі на теренах нинішньої України вагомими факторами динаміки визначення обсягу кримінального переслідування, а з часом і унормування, були помста, міжнародні вимоги, релігійні переконання та необхідність одноманітного впорядкування суспільних відносин після війн за престол.

Крім того, з аналізу динаміки кримінального права як часів Скіфії, так і часів Київської Русі можна побачити, що впливовим фактором розвитку права був вплив права більш розвинених цивілізацій – у першому випадку грецьких полісів у Північному

то 40 гривень сплатити за нього. 19. Коли на двір прийде закривавлений муж або з синцями, то свідка йому шукати не треба, але належить заплатити 3 гривні продажі. Коли ж не буде на ньому слідів побиття, то привести йому свідка, щоб слово було проти слова. 20. Якщо вдарить мечем не на смерть, то має заплатити 3 гривні продажі, а потерпілому – гривню за рану, як лікувальне. Коли ж уб'є на смерть, то платити віру».

Причорномор'ї, у другому – Візантії, з привнесенням певних структур кримінального права та деяких гуманних інституцій.

Водночас із часів укладання Візантійських угод і прийняття християнства Київською Руссю відбувалося виокремлення західного та східного (православного) напрямів християнської віри, що надалі зумовило динаміку кримінального права у православної християнській парадигмі,

з часів Великого Князівства Литовського – православ'я та язичництва, а з часів Кривської унії додався вплив католицької релігії тощо. Релігійний вплив був зумовлений політичними рішеннями, і динаміка кримінального права відчувала розвиток тих інституцій, які були необхідні не лише для підтримання бажаного рівня правопорядку у суспільстві, а й для досягнення політичних цілей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Белик П.А. Социальная форма движения. Явления и сущность. Москва : Наука, 1982. 270 с.
2. Балобанова Д.О. Динаміка кримінального права: доктринальні положення : монографія. Одеса : Фенікс, 2020. 358 с.
3. Балобанова Д.О. Динаміка кримінального права України (теоретико-прикладне дослідження) : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.08. Одеса, 2021. 476 с.
4. Гавриленко О.А. Злочини та покарання в праві античних держав Північного Причорномор'я. *Право і безпека*. 2002. № 1. С. 45–52.
5. Вейсман А.Д. Греческо-русский словарь: репринт издания 1899 г. Москва, 1991. 1370 с.
6. Гиро П. Быт и нравы древних греков. Смоленск : Русич, 2000. 619 с.
7. Геродот про Скитію і скитів / пер. з англ. С.К. Спасько. Фастів : Оратанія, 1993. 61 с.
8. Гаврилюк Н.А. Степная Скифия VI–IV вв. до н.э. (эколого-экономический аспект) : автореф. дис. ... докт. ист. наук : 07.00.06. Санкт-Петербург, 1999. 579 с.
9. Швидкий С.С. *Держава і право Скіфії. Спадщина предків*: веб-сайт. URL: <http://spadok.org.ua> (дата звернення 16.06.2021).
10. Малингуди Я. Русско-византийские договоры в X в. в свете дипломатики / пер. с нем. Д.А. Коробейникова. *Византийский временник*. 1997. Т. 57. С. 58–87.
11. Повість врем'яних літ. До 6420 [912] року. *Ізборнік*: веб-сайт. URL: <http://litopys.org.ua/pvlyar/yar01.htm> (дата звернення 16.06.2021).
12. Повість врем'яних літ. Роки 6421 [913] – 6477 [969] року. *Ізборнік*: веб-сайт. URL: <http://litopys.org.ua/pvlyar/yar02.htm> (дата звернення 16.06.2021).
13. Юшков С.В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. Москва : Госюридиздат, 1949. 543 с.
14. Повість врем'яних літ. Роки 6522 [1014] – 6544 [1036]. *Ізборнік*: веб-сайт. URL: <http://litopys.org.ua/pvlyar/yar05.htm> (дата звернення 16.06.2021).
15. Повість врем'яних літ. Роки 6577 [1069] – 6583 [1075]. *Ізборнік*: веб-сайт. URL: <http://litopys.org.ua/pvlyar/yar07.htm> (дата звернення 16.06.2021).
16. Дворниченко А.Ю., Кащенко С.Г., Флоринский М.Ф. Отечественная история (до 1917 г.). Гл. II, § 4. URL: <http://initkms.ru> (дата звернення 16.06.2021).
17. Правда Руська. *Ізборнік*: веб-сайт. URL: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr51.htm> (дата звернення 16.06.2021).

REFERENCES:

1. Belyk, P.A. (1982). *Sotsyalnaia forma dvyzheniia. Yavleniia y sushchnost* [The social form of movement. Phenomena and essence]. Moskva: Nauka [in Russian].
2. Balobanova, D.O. (2020). *Dynamika kryminalnoho prava: doktrynalni polozhennia: monohrafiia* [Dynamics of Criminal Law: the doctrinal provisions]. Odesa: Feniks [in Ukrainian].
3. Balobanova, D.O. (2021). *Dynamika kryminalnoho prava Ukrainy (teoretyko-prykladne doslidzhennia)* [Dynamics of Criminal Law of Ukraine (theoretical and applied research)]: dys. ... d-ra yuryd. nauk: 12.00.08. Odesa. 476 p. [in Ukrainian].

4. Havrylenko, O.A. (2002). Zlochyny ta pokarannia v pravi antychnykh derzhav Pivnichnoho Prychornomia [The crimes and punishments in the law of the ancient states of the Northern Black Sea coast]. *Pravo i bezpeka*. № 1. P. 45–52. [in Ukrainian].
5. Veisman, A.D. (1991), Hrechsko-russkyi slovar [Greek-Russian Dictionary]: reprinted 1899 h. Moskva [in Russian].
6. Hyro, P. (2000). Byt y nrawy drevnykh hrekov [The life and customs of the ancient Greeks]. Smolensk: Rusykh [in Russian].
7. Spasko, S.K. (1993). (Trans). Herodot pro Skytiiu i skytiv [Herodotus about Scythia and the Scythians] / per.z anhl. Fastiv : Orataniia [in Ukrainian].
8. Havryliuk, N.A. (1999). Stepnaia Skyfyia VI–IV vv. do n.e. (ekoloho-ekonomycheskyi aspekt) [Steppe Scythia VI–IV st. B.C. (environmental and economic aspect)]: avtoref. dys. ... d-ra yst. nauk: 07.00.06. Sankt-Peterburh. 579 p.
9. Shvydkyi, S.S. Derzhava i pravo Skifii [State and law of Scythia]. Spadshchyna predkiv. Retrieved from: <http://spadok.org.ua> . [in Ukrainian]
10. Malynhudy, Ya. (1997). Russko-vyzantyiskye dohovory v X v. v svete dyplomatyky [The Russian-Byzantine treaties in the 10th century in the light of diplomacy]: per. s nem. D.A. Korobeinykova. *Vyzantyiskyi vremennyk*. T. 57. P. 58–87 [in Russian].
11. Povist vremianykh lit [A Tale of Bygone Years]. Do 6420 [912] roku. Izbornik. Retrieved from: <http://litopys.org.ua/pvlyar/yar01.htm> [in Ukrainian].
12. Povist vremianykh lit [A Tale of Bygone Years]. Roky 6421 [913] – 6477 [969] roku. Izbornik. Retrieved from: <http://litopys.org.ua/pvlyar/yar02.htm> [in Ukrainian].
13. Yushkov, S.V. (1949). Obshchestvenno-polytycheskyi stroi y pravo Kyevsokoho hosudarstva [The social and political system and the law of the Kyiv state]. Moscow: Hosiurydyzdat. [in Russian].
14. Povist vremianykh lit [A Tale of Bygone Years]. Roky 6522 [1014] – 6544 [1036]. Izbornik. Retrieved from: <http://litopys.org.ua/pvlyar/yar05.htm> [in Ukrainian].
15. Povist vremianykh lit [A Tale of Bygone Years]. Roku 6577 [1069] – 6583 [1075]. Izbornik. Retrieved from: <http://litopys.org.ua/pvlyar/yar07.htm> [in Ukrainian].
16. Dvornychenko, A.Iu., Kashchenko, S.H., Florynskyi, M.F. (2002). Otechestvennaia ystoriia (do 1917 h.) [National history (till 1917)]. Hl. II, § 4. Retrieved from: <http://initkms.ru> [in Russian].
17. Pravda Ruska [The Russian truth]. Izbornik. Retrieved from: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr51.htm> [in Ukrainian].

УДК 343.241

DOI <https://doi.org/10.32782/2409-4544/2021-1/11>

ЗАСТОСУВАННЯ АЛЬТЕРНАТИВНИХ ПОКАРАНЬ У МІЖНАРОДНОМУ ПЕНІТЕНЦІАРНОМУ ПРАВІ

Градецький Андрій Вікторович,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри службово-бойового застосування Національної гвардії України
Національної академії Національної гвардії України
ORCID ID: 0000-0002-1039-4635

У статті проаналізовано міжнародні стандарти щодо застосування кримінально-правових заходів, не пов'язаних із позбавленням волі. У процесі запобігання злочинності попереджувальне значення покарання визначається не його жорстокістю, а його невідворотністю, а покарання суворіше, ніж заслуговує засуджений, підживляє переконаність у його справедливості. Негативні соціально-економічні, моральні, психологічні, демографічні та медичні наслідки доводять, що позбавлення волі не є кращим засобом боротьби зі злочинністю. З'ясовано, що всі види альтернативних покарань, які застосовуються у зарубіжних державах, можна поділити на кілька груп: а) покарання, пов'язані з матеріальним впливом на засудженого; б) санкції, що не передбачають нагляд і контроль; в) покарання, пов'язані зі здійсненням контролю за засудженими з боку спеціальних органів. Передумови запровадження альтернативних позбавленню волі покарань: низька ефективність тюремного ув'язнення, антигуманний характер позбавлення волі, економічна обґрунтованість застосування альтернатив.

Найбільш комплексним міжнародним документом у сфері альтернатив тюремного ув'язнення є Токійські правила, у яких передбачено широкий діапазон заходів, альтернативних тюремному ув'язненню.

Зазначено, що впровадження альтернативних покарань не тільки залежить від соціально-правових явищ і багатьох неправових обставин (економіки, соціальної структури суспільства, державного ладу і т. п.), але і відображає політику держави у сфері боротьби зі злочинністю на конкретному історичному етапі.

Високі показники рецидивної злочинності серед осіб, котрі раніше відбували покарання у пенітенціарних установах, значна матеріальна витратність системи виправних установ засвідчують необхідність провадження наукових досліджень, результати яких сприятимуть вдосконаленню кримінального та кримінально-виконавчого законодавства і практики їх застосування, спрямованих на зниження репресивності та гуманізацію, на розвиток альтернативних позбавленню волі видів покарань.

Ключові слова: гуманізація, пенітенціарна установа, засудженні, мета покарання, кримінальне покарання, альтернативні покарання.

Hradetskyi Andrii. The use of alternative sanctions in international penitentiary law

The article analyses international standards of using alternative non-custodial sanctions. In the process of crime prevention the preventive value of punishment is determined not by its cruelty, but by its inevitability. The punishment more severe than the convict deserves, undermines the faith in its justice. Negative socio-economic, moral, psychological, demographic and medical consequences prove that imprisonment is not the best way in combating the crime.

It was found that all types of alternative sanctions used in foreign countries can be divided into several groups: a) sanctions related to the material influence on the convict; b) sanctions that do not provide for supervision and control; c) sanctions related to the exercise of control over convicts by special bodies.

Preconditions for the introducing of alternatives to imprisonment are: low efficiency of imprisonment, inhumane nature of imprisonment, economic feasibility of alternatives. The essence of alternative punishments is to try to restore social justice, violated by the crime within society itself, without subjecting the offender to the measures of criminal jurisdiction.

The most comprehensive international instrument in the field of alternatives to imprisonment is the Tokyo Rules, which provide for a wide range of alternatives to imprisonment. It is noted

that the introduction of alternative punishments depends not only on socio-legal phenomena and many non-legal circumstances (economy, social structure of society, state system, etc.), but also reflects the state policy in the fight against crime at a particular historical stage.

High rates of recidivism among persons previously serving sentences in penitentiary institutions, significant material costs of the penitentiary system indicate the need for research, the results of which will improve criminal and penitentiary legislation and practices aimed at reducing repression and humanization, development of alternative types of imprisonment.

Key words: *humanization, penitentiary institution, prisoners, purpose of the penalty, criminal offence, non-custodial sanctions.*

Постановка проблеми. Здавна у суспільстві актуальним є питання подолання злочинності. Філософи, історики, юристи різних епох замислювалися над тим, які дії вважати злочином, у чому полягає сутність покарання, його мета і запобіжний вплив.

Тривалий час у кримінальній політиці держав панувала концепція, згідно з якою застосування покарання у виді позбавлення волі здатне позитивно вплинути на зниження рівня злочинності [1, с. 3].

Покарання у вигляді позбавлення волі засноване на презумпції того, що особа, котра вчинила злочин, цінює особисту свободу понад усе, і загроза тюремного ув'язнення є фактором, який утримує її від вчинення злочину, однак практичний досвід свідчить про те, що стримуючий ефект ізоляції особи від суспільства мінімальний. Більш того, тюремне ув'язнення негативно впливає як на осіб, котрі вчинили злочин, так і на суспільство загалом, тому що для засуджених пенітенціарні установи є найчастіше «школою злочинності», а недостатньо розвинена система реабілітації й адаптації після звільнення також не сприяє ефективному процесу повернення у суспільство [2, с. 9].

Із середини ХХ ст. визначився тренд на гуманізацію кримінальної відповідальності, але, на жаль, і дотепер серед значної частини суспільства та навіть працівників судових і правоохоронних органів існує глибоко помилкова думка про те, що тільки шляхом посилювання каральних заходів впливу на злочинців можна успішно вирішити соціальну проблему боротьби зі злочинністю. Подібні уявлення призводять до необґрунтовано широкого застосування позбавлення волі, навіть у тих випадках, коли мета покарання може бути з успіхом досягнута за допомогою інших, менш суворих видів покарання. У про-

цесі запобігання злочинності попереджувальне значення покарання визначається зовсім не жорстокістю, а його невідворотністю, а покарання суворіше, ніж заслуговує засуджений, підриває переконаність у його справедливості [1, с. 5].

Високі показники рецидивної злочинності серед осіб, котрі раніше відбували покарання у пенітенціарних установах, значна матеріальна витратність системи виправних установ засвідчують необхідність провадження наукових досліджень, результати яких сприятимуть вдосконаленню кримінального та кримінально-виконавчого законодавства і практики їх застосування, спрямованих на зниження репресивності та гуманізацію, на розвиток альтернативних позбавленню волі видів покарань.

Аналіз публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми. Проблеми призначення та виконання кримінальних покарань, соціальної адаптації осіб, які відбули кримінальне покарання, а також питання альтернативних покарань і міжнародно-правових стандартів їх застосування досліджувалися у роботах багатьох науковців: П.П. Андрушка, Л.В. Багрій-Шахматова, М.І. Бажанова, О.М. Бандурки, В.І. Борисова, А.П. Закалюка, О.М. Костенка, О.С. Міхліна, І.М. Гальперіна, В.О. Глушкова, В.В. Голіни, Т.А. Денисової, О.М. Джужи, В.М. Дрьоміна, О.І. Зубкова, С.І. Комарицького, В.Т. Малярєнка, П.П. Михайленка, В.О. Навроцького, В.В. Сташиса, В.М. Трубникова, В.Я. Тація та інших вчених.

Метою статті є дослідження міжнародних стандартів застосування кримінально-правових заходів, не пов'язаних із позбавленням волі (альтернативних покарань), визначення перспектив їх реалізації у правозастосовчій практиці.

Виклад основного матеріалу. Понад 11 млн людей перебувають зараз

у в'язницях по всьому світу. Відомо, що у 102 державах і територіях завантаженість в'язниць становить понад 110%, ще у 22 – понад 200%. Найвища абсолютна кількість ув'язнених у світі – у Сполучених Штатах Америки, там у пенітенціарних установах утримується 2,1 млн чоловік, 655 на 100 000 населення країни. Друге за чисельністю тюремне населення у світі – у Китаї, там 1,7 млн в'язнів. Далі йде Бразилія, де згідно з даними за 2019 р. чисельність тюремного населення становить 760 тис. осіб [3].

Наукові дослідження переконливо вказують на відсутність зв'язку між кількістю засуджених до позбавлення волі та рівнем злочинності у суспільстві, а негативні соціально-економічні, моральні, психологічні, демографічні та медичні наслідки доводять, що позбавлення волі не є кращим засобом боротьби зі злочинністю. Крім того, переповненість виправних установ – це потенційна загроза життю, враховуючи ті серйозні проблеми з охороною здоров'я, що пов'язані з поганими умовами утримання засуджених. Пандемія коронавірусу, що триває з 2019 р., ускладнює зазначену проблему.

З метою не порушення найвищих цінностей людини, її прав, свобод, інтересів багато країн світу запровадили у Кримінальний і Кримінально-виконавчий кодекси покарання, альтернативні позбавленню волі, застосування яких, як показав час, є найбільш гуманним і виправданим засобом, що сприяє досягненню мети покарання [4, с. 154–156].

Альтернативні кримінальні покарання – це кримінально-правові форми реагування держави на злочин, що містять каральні властивості для засудженого, не пов'язані з ізоляцією його від суспільства та порушенням соціальних зв'язків. Сутність альтернативних покарань полягає у спробі відновлення соціальної справедливості, порушеної злочинцем у межах самого суспільства, не піддаючи злочинця заходам кримінально-правової юрисдикції [2, с. 14].

Метою розробки та впровадження заходів, альтернативних позбавленню волі зазвичай є розширення можливостей кримінальної політики, раціоналізація та підвищення її ефективності з урахуван-

ням принципу дотримання прав і свобод людини, вимог соціальної справедливості та потреб правопорушника у соціальній адаптації, повернення до нормального життя у суспільстві після відбуття покарання.

Статистика призначення кримінальних покарань у західноєвропейських країнах показує, що альтернативні санкції є найбільш частими покараннями, які призначаються судом. Так, аналіз зарубіжного законодавства (КК Нідерландів, КК Німеччини, КК Фінляндії) дозволяє стверджувати, що покарання, передбачені для осіб, котрі вчинили ненасильницькі злочини, а також для осіб, які вчинили насильницькі злочини вперше, не передбачають ізоляцію від суспільства [5, с. 169].

Передумови запровадження альтернативних позбавленню волі покарань такі:

1. Низька ефективність тюремного ув'язнення. Покарання у виді позбавлення волі неодноразово піддавалося критиці з огляду на те, що воно нездатне досягнути головну мету, яка полягає у соціальній реабілітації та виправленні особи, котра вчинила злочин. Тривале позбавлення волі сприяє десоціалізації ув'язнених. Вони почуваються невід'ємними від пенітенціарних інститутів, засудженим доводиться пристосовуватися до злочинної субкультури, а це часто посилює злочинні установки. Численні дослідження свідчать про те, що рівень рецидивної злочинності з боку осіб, які відбули покарання у вигляді позбавлення волі, значно перевищує рівень рецидивної злочинності осіб, котрі відбули альтернативні види покарань.

2. Антигуманний характер позбавлення волі. Відбування покарання, пов'язаного з ізоляцією, призводить до відторгнення особи з боку суспільства та до тривалого процесу постпенітенціарної адаптації. У разі заміни позбавлення волі альтернативними санкціями на перше місце виступає виховний вплив покарання, а не каральний. Засуджений не вилучається із суспільства і не позбавляється своїх соціальних зв'язків, що забезпечує можливість почуватися повноцінним членом суспільства.

Покаранням, не пов'язаним із позбавленням волі, притаманні: відсутність ізо-

ляції засудженого; дотримання певних умов відбування покарання; збереження певного соціального статусу засудженого; застосування до засудженого певних обмежень; збереження сімейних стосунків, соціальних зв'язків, професійної кваліфікації; економічна, соціальна та морально-психологічна вигідність; присутність каральної функції; формування у засудженого загальноприйнятих навичок поведінки у суспільстві [6, с. 16].

3. Економічна обґрунтованість застосування альтернатив. У країнах Європейського Союзу у зв'язку із застосуванням альтернатив позбавлення волі дедалі більшу увагу звертають на їх компенсаційний характер, тобто можливість відшкодування заподіяної шкоди. Покаранню надається додаткове значення: не тільки карально-виховне, а й компенсаційне. Зарубіжні емпіричні дослідження свідчать про те, що більшість потерпілих, за винятком постраждалих від особливо тяжких злочинів, більше зацікавлені в отриманні відшкодування завданої шкоди, ніж у суворому покаранні злочинця. До того ж кошти, необхідні для виховання і здійснення контролю за правопорушником, не ізольованим від суспільства, порівняно з витратами на утримання засудженого у пенітенціарній установі, є менш витратними для державного бюджету [5, с. 159].

Із 80-х рр. ХХ ст. поряд із дослідженнями науковців активно приймалися міжнародно-правові акти, які були фундаментом змін у каральній політиці країн і рушійною силою в пошуку альтернатив позбавленню волі. 14 грудня 1990 р. резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 45/110 був прийнятий основний міжнародно-правовий документ у цій сфері – Стандартні мінімальні правила ООН щодо заходів, не пов'язаних із тюремним ув'язненням (Токійські правила). У ньому містяться основні принципи та рекомендації щодо сприяння використанню заходів, не пов'язаних із тюремним ув'язненням, а також мінімальні гарантії для осіб, щодо яких застосовуються альтернативи позбавленню волі. Цей документ має рекомендаційний характер і повинен застосовуватися з урахуванням політичних, економічних, соціальних і культурних умов кожної конкретної країни, а також цілей і задач її системи

кримінального правосуддя. Токійські правила рекомендують державам регулярно проводити дослідження проблем застосування заходів, не пов'язаних із тюремним ув'язненням, і з урахуванням їх результатів планувати та здійснювати відповідні програми щодо широкого впровадження альтернативних заходів у практику судових і правоохоронних органів.

Низка важливих міжнародно-правових документів розроблена у рамках Ради Європи, насамперед рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи № R(92) 16 від 19 жовтня 1992 р. «Європейські правила щодо громадських санкцій і заходів», які покликані стати основою для національних законодавчих органів і практиків по застосуванню покарань, не пов'язаних із позбавленням волі. На відміну від Токійських правил, Європейські правила містять набагато докладніші рекомендації щодо методів роботи виконавчих органів, участі у їхній діяльності громадськості, приватних осіб, щодо кадрів і підбору персоналу служб, що виконують покарання без ізоляції засудженого від суспільства.

У міжнародно-правових актах містяться такі поняття, як: «заходи, не пов'язані з тюремним ув'язненням», «непенітенціарні заходи» (Токійські правила), «громадські санкції та заходи» (Європейські правила щодо громадських санкцій і заходів), «покарання, альтернативні позбавленню волі», «альтернативні міри», «альтернативи тюремному ув'язненню» (Резолюція № 76 (10) «Про деякі міри покарання, альтернативні позбавленню волі» прийнята Комітетом міністрів Ради Європи 9 березня 1976 р.) [7, с. 55–59].

Перелік міжнародно-правових документів, які спеціально присвячені альтернативним санкціям, невеликий, і в майбутньому вимагає свого вдосконалення і розвитку. Найбільш комплексним міжнародним документом у сфері альтернатив тюремного ув'язнення є Токійські правила, у яких передбачено (ст. 8.2) широкий діапазон заходів, альтернативних тюремному ув'язненню: усні санкції, такі як зауваження, догана і попередження; умовне звільнення від відповідальності; покарання, пов'язані з обмеженням у громадських правах; економічні санкції та грошові покарання, такі як

штрафи (разові й у розмірі денної зарплати); конфіскація або постанова про експропріацію; компенсація жертві; умовне покарання або покарання з відстрочкою; умовне звільнення і судовий нагляд; ухвала про виконання суспільно корисних робіт; направлення до виправної установи з обов'язковою щоденною присутністю; домашній арешт; будь-який інший вид поводження, не пов'язаний із тюремним ув'язненням; яке-небудь поєднання перерахованих вище заходів.

При призначенні та застосуванні альтернативних заходів правопорушнику повинна бути забезпечена можливість звернення із запитом або скаргами до судового або іншого компетентного незалежного органу.

У межах застосовуваних заходів повинні використовуватися різні методи, такі як індивідуальна робота, групова терапія, програми за місцем проживання. Вибір зазначених методів залежить від біографії особи, схильностей, рівня розумового розвитку, системи цінностей, обставин, які призвели до скоєння злочину. До реалізації відповідних методів може залучатися громадськість і система громадської підтримки.

Токійські правила рекомендують заохочувати громадськість у виконанні заходів, не пов'язаних із тюремним ув'язненням. Участь громадськості сприятиме зміцненню відносин між засудженими, їхніми сім'ями та суспільством. Токійськими правилами рекомендовано регулярно проводити конференції, семінари, симпозиуми та інші заходи, що позитивно впливатимуть на усвідомлення громадськістю необхідності участі в реалізації розглянутих заходів. З тією ж метою слід використовувати засоби масової інформації. До такої діяльності можуть залучатися волонтери, яких слід підготувати для виконання конкретних обов'язків. Волонтери надають засудженим і їхнім сім'ям необхідні види допомоги.

Застосування заходів, не пов'язаних із тюремним ув'язненням, може супроводжуватися умовами й обмеженнями, порушення яких у серйозних випадках може призвести до тюремного ув'язнення. У разі порушення умов відбування альтернативного покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, воно може бути скасоване або змінене. Таке рішення прийма-

ється тільки після ретельного дослідження фактів. Спочатку слід спробувати змінити зміст призначеного заходу або перейти до іншого заходу, не пов'язаного з тюремним ув'язненням. Тільки вичерпавши ці можливості, можна переходити до позбавлення волі [8, с. 49–52].

У процесі застосування стандартів державам-членам ООН пропонується керуватися такими принципами: 1) забезпечити активну участь громадськості на всіх стадіях реалізації альтернативних заходів; 2) створити належне співвідношення між правами злочинців, їхніх жертв, інтересами громадської безпеки та попередження злочинності; 3) використовувати стандарти з урахуванням національних умов країни та цілей системи кримінального правосуддя; 4) мати широкий набір заходів, щоб гнучко реагувати на характер і ступінь тяжкості злочину, особу й інтереси суспільства.

Призначення міжнародних стандартів полягає в тому, щоб позначити модель тієї чи іншої системи виконання кримінальних покарань, запропонувати державам реальні шляхи для її впровадження як у законодавстві, так і на практиці.

Аналіз зарубіжних систем альтернативних покарань показує, що вони є більш широкими за змістом і розвиненими порівняно з вітчизняною підсистемою альтернативних видів кримінальних покарань.

Застосування покарань, альтернативних позбавленню волі, дозволяє вирішувати кілька завдань. По-перше, альтернативи позбавленню волі зарекомендували себе як головний інструмент скорочення тюремного населення. Серед країн, яким вдається підтримувати низький рівень завантаженості в'язниць завдяки заходам, не пов'язаним із позбавленням волі, – Фінляндія, Норвегія, Данія і Швеція. У більшості країн Європи, Північної Америки й Океанії засуджених, котрі відбувають покарання не в ув'язненні, більше, ніж тих, які перебувають у пенітенціарних установах. Наприклад, у 36 державах-членах Ради Європи у січні 2018 р. було понад 1,76 млн осіб, що знаходилися під наглядом служби пробачії, тобто у середньому 202 людини на пробачії на 100 тис. жителів. Це майже вдвічі більше порівняно зі співвідношенням чисельності тюремного населення – 102

на 100 тис. жителів [3]. Зниження чисельності тюремного населення надає можливість поліпшити умови їх утримання і підвищити ефективність виконання покарання у вигляді позбавлення волі. По-друге, в конкретному випадку менш жорсткий кримінально-правовий вплив на особу, що вчинила злочин, зводить до мінімуму ризик її десоціалізації. По-третє, ефективніше вирішується завдання стримування криміналізації суспільства і поширення у суспільстві кримінальної субкультури. По-четверте, застосування таких покарань сприяє економії бюджетних коштів. У своїй сукупності рішення цих завдань здатне забезпечити не тільки здешевлення карної політики, а й її оптимізацію та гуманізацію [6, с. 135].

Тому за сучасних умов вихідною повинна стати позиція про те, що законодавство про кримінальне покарання і практика його застосування повинні відповідати принципам гуманізму і соціальної справедливості. Ця позиція спрямована на формування і здійснення ефективною кримінальної політики, на обґрунтоване співвідношення застосування суворих заходів покарання до злісних злочинців, що

вчинили тяжкі злочини, та інших заходів впливу, не пов'язаних із позбавленням волі, до менш небезпечних правопорушників, виправлення яких можливе без ізоляції від суспільства, але за умов контролю за їхньою поведінкою [1, с. 15].

Висновки Із вищезазначеного випливає, що у призначенні та виконанні кримінальних покарань наявна стійка тенденція розглядати позбавлення волі як крайній і небажаний захід реагування на злочинність, скорочення його застосування як найбільш витратного і найменш ефективного з позиції виправлення засуджених. Пріоритетним напрямом кримінальної та пенітенціарної політики на тривалу перспективу є удосконалення системи покарань, не пов'язаних з ізоляцією від суспільства, розширення їх переліку та практики призначення, розвиток установ і органів виконання покарань без ізоляції від суспільства. Відбування покарання без ізоляції від суспільства дозволяє особі уникнути негативних психологічних, моральних і фізичних наслідків ізоляції, зберегти соціально корисні зв'язки та життєву перспективу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Черкасов С.В. Кримінологічна концепція альтернативних мір покарання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса, 2005. 19 с.
2. Хромых Е.В. Альтернативные лишения свободы уголовные наказания: теория и практика назначения и исполнения : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Ростов-на-Дону, 2005. 28 с.
3. Prison Trends (2020). URL: <http://www.penalreform.org/resource/global-prison-trends-2020> (дата звернення: 09.06.2021).
4. Крецул В.І. Деякі проблемні питання застосування альтернативних видів покарань в Україні. *Людина і закон: публічно-правовий вимір* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «VII Прибузькі читання», 25–26 листопада 2011 р. Миколаїв, 2011. С. 154–156.
5. Дикаева М.С. Назначение и исполнение уголовных наказаний в России: криминологический анализ : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Калининград, 2016. 271 с.
6. Богатирьев І.Г. Кримінальні покарання, не пов'язані з позбавленням волі (теорія і практика їх виконання кримінально-виконавчою інспекцією) : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2006. 32 с.
7. Мозгова В.А. Поняття альтернативних покарань: теоретичний аспект. *Держава і право*. 2012. Вип. 55. С. 55–59.
8. Заручьевский К.В. Цели применения мер, несвязанных с тюремным заключением, в контексте Токийских правил. *Безопасность уголовно-исполнительной системы*. 2011. № 1 (13). С. 49–52.

REFERENCES:

1. Cherkasov, S.V. (2005). Kryminolohichna kontseptsiia alternatyvnykh mir pokarannia [Criminological Concept of Alternative Punishments]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Odessa [in Ukrainian].

2. Khromyh, E.V. (2005). Alternativnye lisheniya svobody ugovolnye nakazaniya: teoriya i praktika naznacheniya i ispolneniya [Alternatives to imprisonment: theory and practice of imposition and enforcement of sentences]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Rostov n/D [in Russian].
3. Global Prison Trends (2020). [Global Prison Trends]. Retrieved from <http://www.penalreform.org/resource/global-prison-trends-2020> [in English].
4. Krecul, V.I. (2011). Deiaki problemni pytannia zastosuvannia alternatyvnykh vydiv pokaran v Ukraini [Some problematic application issues alternative types of punishment in Ukraine]. *Lyudina i zakon: publichno-pravovij vimir – Man and the law: the public-legal dimension: Proceedings of the International Scientific and Practical Conference “VII Pribuzki readings”*. (pp. 154–156). Mykolaiv [in Ukrainian].
5. Dikaeva, M.S. (2016). Naznachenie i ispolnenie ugovolnykh nakazaniy v Rossii: kriminologicheskiy analiz [Appointment and execution of criminal sentences in Russia: criminological analysis]. *Candidate's thesis*. Kaliningrad [in Russian].
6. Bohatyryov, I.G. (2006). Kriminalni pokarannya, ne poviazani z pozbavlenniam voli (teoriia i praktyka yikh vykonannya kryminalno-vykonavchoiu inspektsiieiu) [Criminal penalties which are not connected with imprisonment (theory and practical implementation by probation offices)] *Extended abstract of Doctor's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
7. Mozgova, V.A. (2011). Poniattia alternatyvnykh pokaran: teoretychnyi aspekt [The concept of alternative punishments: theoretical aspect]. *Derzhava i pravo – State and law*, 55, 55-59 [in Ukrainian].
8. Zaruchevskij, K.V. (2011). Tseli primeneniya mer, nesvyazannyh s tyuremnyim zaklyucheniem, v kontekste Tokijskih pravil [The aims of non-custodial measures in the context of the Tokyo rules]. *Bezopasnost ugovolno-ispolnitelnoj sistemy – Penal system security*, 1 (13), 49–52 [in Russian].

НЕПОВНОЛІТНІ ЗАСУДЖЕНІ ЯК ОБ'ЄКТИ СОЦІАЛЬНО-ВИХОВНОЇ РОБОТИ ЗА УМОВ ІЗОЛЯЦІЇ

Гусак Андрій Петрович,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права і процесу
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0002-2142-5193

Ознакою морального неблагополуччя нашого суспільства є вагомий ріст злочинності неповнолітніх. Така злочинність як соціальне явище погіршує суспільні відносини та становить загрозу для майбутнього України.

Діяльність щодо запобігання злочинності повинна мати системний характер, а продуктивна дія має здійснюватися на елементи, що утворюють злочинність як таку, та безпосередньо на злочинців. Невисокий рівень організації соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими не дає можливості для ефективного індивідуального коректування поведінки, для виправлення та ресоціалізації засуджених і призводить до рецидиву.

Попри значний прогрес у сфері застосування до неповнолітніх правопорушників виправних засобів впливу, що не пов'язані із позбавленням волі, значним заходом боротьби зі злочинністю неповнолітніх є притягнення останніх до кримінальної відповідальності з подальшим застосуванням кримінального покарання у виді позбавлення волі на певний строк. Негативні тенденції до зростання кількості правопорушень серед неповнолітніх, високі показники рецидивної злочинності, велика матеріальна затратність системи виховних колоній вказують на необхідність наукових досліджень, результати яких поможуть подальшому реформуванню пробачійної діяльності щодо неповнолітніх.

У статті розглянута особа неповнолітнього засудженого як об'єкт соціально-виховної роботи за умов ізоляції. До структури соціально-педагогічного портрету неповнолітнього засудженого віднесено: соціально-демографічну характеристику (вік, стать, національність, освітній рівень, стан сімейного виховання та сферу життєдіяльності до засудження); кримінально-правову характеристику (види скоєних злочинів і терміни покарання, наявність попередніх судимостей неповнолітніх і їхній кримінальний статус у пенітенціарному середовищі); психолого-педагогічну характеристику (вікові загальні та специфічні особливості засуджених, особливості особистості засуджених унаслідок негативного впливу психофізіологічних, педагогічних і соціальних чинників).

Ключові слова: соціально-виховна робота, неповнолітній засуджений, виправлення, ресоціалізація, позбавлення волі.

Husak Andrii. Juvenile convicted as objects of social-educational work in conditions of insulation

One of the manifestations of moral adversity in our society is a significant increase in juvenile delinquency. Being a social phenomenon, it criminalizes public relations and poses a threat to the future of the entire Ukrainian people.

Crime prevention is the key to fulfilling one of the main functions of the state. These activities must be systematic. However, the influence must be exerted on those structural elements that constitute criminality as such, in other words, on the criminals who committed the crime. At the national level, it is recognized that the low level of organization of socio-educational and psychological work with convicts clearly will not provide conditions for effective individual correction of the behavior and re-socialization of convicts, resulting in a significant number of cases of recidivism.

Despite significant progress in the application of corrective leverage, not involving deprivation of liberty to juvenile offenders, the most widespread measure to combat juvenile delinquency in Ukraine is bringing such persons to criminal responsibility, followed by the application of the criminal penalty of imprisonment for a specified period. The high level and negative trends in the dynamics of juvenile delinquency, high rates of recidivism among persons, serving

sentences in correctional facilities, and significant material costs of the system of correctional facilities indicate the need for research, the results of which will contribute to further reforming of juvenile justice.

The case study of the article is a minor convicted as an object of social and educational work in isolation conditions. The structure of the socio-pedagogical portrait of a juvenile convict includes: 1) socio-demographic characteristics (age, gender, nationality, educational level, state of family upbringing, and sphere of life activity before conviction); 2) criminal-legal characteristics (types of committed crimes and terms of punishment, presence of previous convictions of minors and their criminal status in the penitentiary environment); 3) psychological and pedagogical characteristics (age, general, and specific features of convicts, personality traits developed due to the negative influence of psycho-physiological, pedagogical, and social factors).

Key words: *social and educational work, juvenile convict, correction, re-socialization, imprisonment.*

Як відомо, об'єктом соціально-виховної роботи у спеціальних виховних установах є неповнолітні особи віком від 14 до 18 років (до 22 років із дозволу педагогічної ради установи), засуджені до покарання у вигляді позбавлення волі за вчинення злочинів, передбачених Кримінальним кодексом України.

Спробуємо дати узагальнену характеристику особистості неповнолітнього засудженого, який перебуває за нестандартних умов ізоляції від суспільства, сім'ї та друзів.

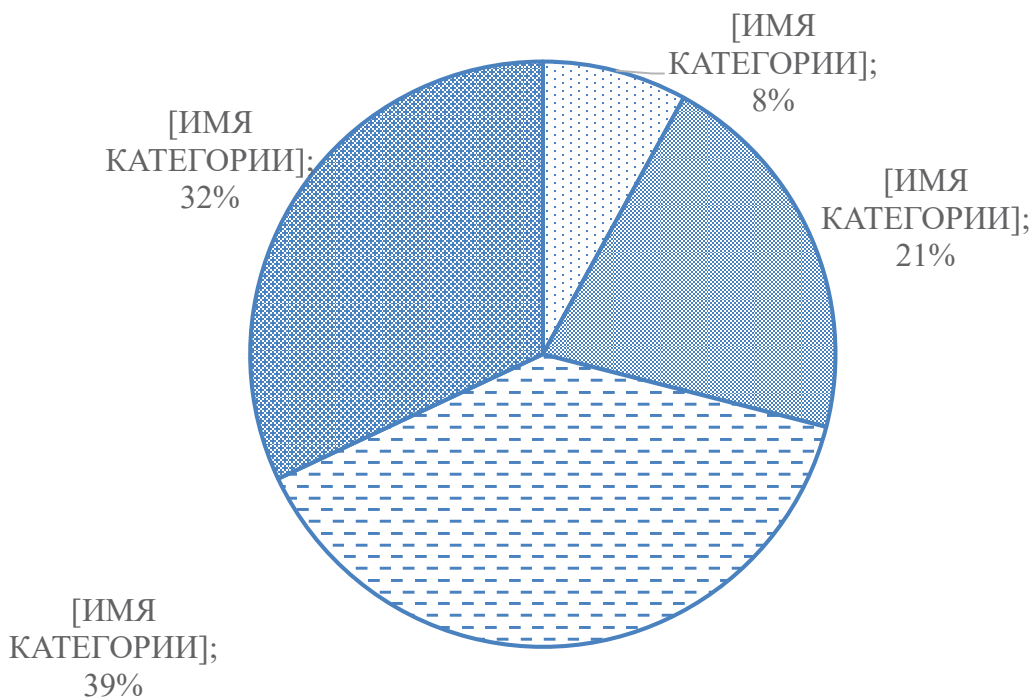
У науковій літературі така характеристика визначена як «портрет особистості неповнолітнього засудженого». Опис такої характеристики сприятиме ефективнішому

виконанню соціально-виховної роботи суб'єктами останньої, що буде спрямована на ресоціалізацію засуджених.

До структурних компонентів портрету особистості неповнолітнього засудженого учені відносять такі характеристики [1–15]: соціально-демографічні, кримінально-правові, психолого-педагогічні.

Розглянемо кожну з них. До соціально-демографічних характеристик неповнолітнього засудженого належать вік, стать, національність, освітній рівень, стан сімейного виховання та сфера життєдіяльності до засудження.

Віковий період засуджених у виховних колоніях для неповнолітніх (за даними ДПТС України):

Кожна із вищезгаданих вікових груп пенітенціарних закладів має свої психолого-педагогічні особливості. Ці характеристики треба використовувати у плануванні та здійсненні соціально-виховної роботи за умов ізоляції від суспільства.

Особливо важливим для побудови соціально-виховного процесу за умов ізоляції є такий соціально-демографічний чинник, як стать неповнолітнього засудженого. Сьогодні однією з виховних колоній в Україні є Мелітопольська виховна колонія, у якій утримуються дівчата, засуджені до позбавлення волі. Тому варто говорити про актуальність вирішення завдань тендерної соціалізації, тендерного та статевого виховання, виховання поваги до протилежної статі. Крім того, у роботі треба враховувати етнічні, національні, соціокультурні, віросповідні відмінності тієї чи іншої нації.

Різний освітній рівень вихованців є вагомим соціально-демографічним особливостю, що впливає на ефективність соціально-виховної роботи та досягнення мети ресоціалізації та не завжди відповідає загальноприйнятому віку. Також значно збільшується кількість вихованців, котрі не вміють читати, писати, рахувати. При колоніях для цих учнів у школах створюють класи вирівнювання та класи для засуджених із вадами фізичного та розумового розвитку.

Сьогодні у спеціальних виховних і виправних установах з'являється така категорія засуджених, яка прагне одержати вищу освіту. Практика здобуття вищої освіти засудженими дозволяє стверджувати, що саме цей процес є потужним засобом соціалізації особистості. Людина спеціально самостійно обирає навчання, що впливає на її самооцінку та можливість дострокового звільнення.

Ще однією характеристикою, визначеною нами, є соціально-демографічна. Вона дозволяє встановити причини та наслідки десоціалізації неповнолітніх і визначити зміст соціально-виховної роботи з неповнолітніми. Вона включає стан сімейного виховання (склад сім'ї, умови виховання) та сфери життєдіяльності (навчання, трудова зайнятість) до засудження. Недоглянутість і безпритульність неповнолітніх часто призводять до адитивної поведінки:

вживання алкоголю, наркотиків, токсичних речовин, тютюну. Під впливом адитивної поведінки здійснюються злочини. У деяких неповнолітніх вже навіть сформувалася стійка залежність від психоактивних речовин. Саме тому важливими напрямками організації соціально-педагогічної роботи у виховних установах повинні стати профілактика тютюнопаління, пияцтва, наркоманії й усунення негативних факторів соціальної життєдіяльності, формування здорового способу життя [13, с. 240–245].

Соціально-демографічна характеристика неповнолітніх засуджених, як один із аспектів їх соціально-педагогічного портрету, дає можливість з'ясувати фактори десоціалізації особистості, через які було скоєно злочин, окреслити напрями планування й організації соціально-виховної роботи, спрямованої на ресоціалізацію.

Наступним компонентом соціально-педагогічного портрету особистості неповнолітнього засудженого є його кримінально-правова характеристика. До неї, на думку вчених, належать узагальнені дані про види скоєних злочинів, терміни покарання, наявність попередніх судимостей і кримінальний статус неповнолітніх у пенітенціарному середовищі відповідно до Кримінального кодексу України.

Таке кримінологічне становище неповнолітніх дає можливість визначити основні тенденції неповнолітньої злочинності: вагоме зростання кількості насильницьких злочинів і злочинів, скоєних за обтяжувальних обставин; швидке зростання злочинів під впливом психоактивних речовин, а також через поширення бродяжництва, дитячої безпритульності та створення угруповань на цій підставі; посилення жорстокості дитячої злочинності, пов'язане з агресивністю та жорстокістю у сімейному вихованні та з позитивним відображенням агресивної та кримінальної поведінки у засобах масової інформації [3, с. 150–152].

Останньою рисою кримінально-правового портрету неповнолітнього засудженого є його кримінально-правовий статус у пенітенціарному середовищі виховної колонії, врахування якого є дуже важливим для організації соціально-виховної роботи.

Загальновідомо, що разом із номінальним поділом засуджених у місцях позбавлення волі постійно фігурував свій, історично складений неформальний розподіл. У середовищі неповнолітніх засуджених неформальний розподіл аналогічний із поділом в установах для дорослих, але має свої особливості.

Серед неповнолітніх гостріше, ніж у середовищі дорослих, виявляються механізми групової взаємодії: психологічне зараження, навіювання, наслідування, конформізм, суперництво. Внаслідок цього з'являється складна референтна структура взаємовідносин. Крім того, властивістю середовища неповнолітніх є їх не намагання створювати групи, що дуже полегшує процес адаптації. Практично кожний неповнолітній засуджений прагне стати членом елітної групи, досягнувши чого, він зазвичай стає позбавленим особистої думки та підпорядковується вимогам лідера.

С. Замула, сучасний дослідник кримінальної субкультури неповнолітніх засуджених у спеціальних виховних установах, визначає чотири ієрархічні касти серед вихованців: формальні лідери, котрі співпрацюють з адміністрацією колонії та негативно ставляться до злочинного світу; неформальні лідери, які ототожнюють себе зі злочинним світом, виконують контроль за поведінкою всіх членів злочинної спільноти, збереження і поповнення «общака», розбір конфліктів; основна маса, що незацікавлено ставиться до злочинного світу, виконує основну роботу та бере участь у поповненні «общака»; аутсайдиери – це засуджені, викинуті злочинним світом, вони виконують всю брудну і непрестижну роботу [5, с. 63–65].

Останнім часом проглядається тенденція до скорочення кількості засуджених, які відкрито протистоять адміністрації установи. Відбір претендентів на керівні посади здійснюється персоналом установи з урахуванням групових процесів у середовищі засуджених та особистих якостей вихованців. Як наслідок, у сучасних виховних колоніях формальна та неформальна структура групи частіше збігаються, формальним і неформальним лідером середовища стає активіст.

Виявлення й урахування кримінальної субкультури у середовищі неповнолітніх

засуджених є дієвим шляхом для правильного та розумного формування органів самоврядування, встановлення партнерства і взаємодії персоналу та засуджених у досягненні мети ресоціалізації.

Отже, кримінально-правова характеристика неповнолітніх засуджених є основою для визначення напрямів і змісту, найперше, правового виховання та створення позитивного ресоціалізуючого середовища для задоволення потреб і задатків неповнолітніх.

Ще одним компонентом соціально-педагогічного портрету неповнолітнього засудженого є його психолого-педагогічна характеристика. Вона складається із вікових (загальних і специфічних) особливостей засуджених спеціальної виховної установи, особливостей розвитку особистості засуджених у всіх сферах унаслідок негативного впливу психофізіологічних, педагогічних і соціальних чинників.

Дослідження Р.І. Благуті, С.Ю. Замули, І.Д. Звереві, М.О. Луняк, В.П. Лютого, М.Ю. Максимової, В.М. Оржеховської, В.М. Синьова надають широкий матеріал для узагальненого психолого-педагогічного портрету неповнолітнього засудженого, позбавленого волі.

Вікові психолого-педагогічні особливості засуджених підліткового, юнацького і молодіжного віку, що разом утримуються у виховних колоніях, показують, що в них проявляються як загальновікові, так і специфічні для злочинців, різноманітні особистісні характеристики. Саме цим визначається особливість побудови соціально-виховної роботи у спеціальних виховних установах, де у кожному особистому випадку потрібно конкретизувати цілі, завдання та способи досягнення мети ресоціалізації.

Психолого-педагогічний портрет особистості неповнолітнього засудженого доволі дисгармонійний і вимагає професійної психологічної, педагогічної та соціальної профілактики, корекції та реабілітації.

Отже, неповнолітній засуджений – це особа віком із 14 до 18 років із неблагополучної сім'ї, з невисоким культурним та освітнім рівнем, із віковими й особистісними порушеннями у всіх сферах, засуджений за злочин, найчастіше скоєний із

метою *наживи*. До структури соціально-педагогічного портрету неповнолітнього засудженого належать: соціально-демографічна характеристика (вік, стать, національність, освітній рівень, стан сімейного виховання та сфера життєдіяльності до засудження); кримінально-правова характеристика (види скоєних злочинів і терміни покарання, наявність

попередніх судимостей неповнолітніх і їхній кримінальний статус у пенітенціарному середовищі); психолого-педагогічна характеристика (вікові загальні та специфічні особливості засуджених, особливості особистості засуджених унаслідок негативного впливу психофізіологічних, педагогічних і соціальних чинників).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абросімова Ю.А. Злочинність неповнолітніх та запобігання їй на регіональному рівні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2007. 20 с.
2. Бугера О.І. Проблеми використання засобів масової інформації для запобігання злочинів серед неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2006. 20 с.
3. Волянчук О.Д. Основна кримінологічна характеристика та запобігання злочинам, що вчиняються неповнолітніми. *Держава та регіони*. 2012. № 1.
4. Горенко С.В. Педагогічні умови ресоціалізації неповнолітніх засуджених у закладах пенітенціарної системи : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. Луганськ, 2004. 214 с.
5. Замула С.Ю. Профілактика впливу кримінальної субкультури на неповнолітніх засуджених у спеціальних виховних установах : навчально-методичний посібник. Біла Церква : ДПтСУ. 2011. 240 с.
6. Зверева І.Д. Соціальна, педагогічна та психокорекційна робота з неповнолітніми, засудженими до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі : методичний посібник. Київ : Науковий світ. 2006. 277 с.
7. Коваль В.В. Соціалізація неповнолітніх у пенітенціарних установах : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. Київ, 2010. 194 с.
8. Корецький С.М. Кримінологічна характеристика девіантної поведінки неповнолітніх : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2003. 189 с.
9. Луняк М.О. Кримінологічна характеристика психології злочинця та профілактика насильницьких злочинів : навчальний посібник. Ніжин : Вид-во НДПУ ім. Миколи Гоголя, 2004. 91 с.
10. Лютий В.П. Соціально-педагогічне забезпечення діяльності кримінально-виконавчої інспекції з ресоціалізації неповнолітніх, звільнених від відбування покарання з випробуванням : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. Луганськ, 2010. 296 с.
11. Неживець О.М. Ресоціалізація засуджених та осіб, звільнених з місць позбавлення волі : монографія. 2009. 222 с.
12. Северин О.О. Застосування до неповнолітніх заходів кримінально-правового характеру, не пов'язаних з позбавленням волі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Запоріжжя. 2009. 20 с.
13. Скіць А.В. Соціально-демографічна характеристика неповнолітніх засуджених та її значення при плануванні та проведенні соціально-виховної роботи в умовах виховної колонії. *Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології*. 2010. № 2 (3). С. 240–245.
14. Соціальна робота з неповнолітніми, які перебувають у місцях позбавлення волі / ред. В.М. Синьов. Київ : Вид-во ДЦССМ. 2003. 222 с.
15. Яровий А.О. Проблеми соціальної адаптації неповнолітніх, звільнених з виховно-трудових колоній : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2002. 210 с.

REFERENCES:

1. Abrosimova, Y.A. (2007). Zlochinnist nepovnolitnih ta zapobigannya yij na regionalnomu rivni. [*Criminal law and criminology; criminal executive law*]. Candidate's thesis. Kiev. [in Ukrainian].

2. Bugera, O.I. (2006). Problemi vikoristannya zasobiv masovoyi informaciyi dlya zapobigannya zlochiniv sered nepovnitnih. [*Criminal law and criminology; criminal executive law*]. *Candidate's thesis*. Kiev. [in Ukrainian].
3. Volyanyuk, O.D. (2012). Osnovna kriminologichna charakteristika ta zapobigannya zlochinam, shcho vchinyayut'sya nepovnitnimi. [*Derzhava ta regioni.*] № 1. [in Ukrainian].
4. Gorenko, S.V. (2004). Pedagogichni umovi resocializacii nepovnitnih zasudzenih u zakladah penitenciarної sistemi. [*Theory, methodology and organization of social and cultural activities*]. *Candidate's thesis*. Lugansk. [in Ukrainian].
5. Zamula, S.Y. (2011). Profilaktika vplivu kriminal'noyi subkul'turi na nepovnitnih zasudzenih u special'nih vihovnih ustanovah. [*Prevention of the influence of criminal subculture on juvenile convicts in special educational institutions*]. Bila Cerква: DPtSU. [in Ukrainian].
6. Zvereva, I.D. (2006). Social'na, pedagogichna ta psihokorekcij na robota z nepovnitnimi, zasudzenimi do pokaran', ne pov'yazanih iz pozbavlennyam voli. [*Social, pedagogical and psycho-corrections for work with juveniles sentenced to non-custodial sentences*]. Kiev. Naukovij svit. [in Ukrainian].
7. Koval, V.V. (2010). Socializaciya nepovnitnih u penitenciarних ustanovah. [*Theory, methodology and organization of social and cultural activities*]. *Candidate's thesis*. Kiev. [in Ukrainian].
8. Koreckij, S.M. (2003) Kriminologichna charakteristika deviantnoyi povedinki nepovnitnih. [*Criminal law and criminology; criminal executive law*]. *Candidate's thesis*. [in Ukrainian].
9. Lunyak, M.O. (2004). Kriminologichna charakteristika psihologiyi zlochinca ta profilaktika nasil'nic'kih zlochiniv. [*Criminological characteristics of the psychology of the offender and the prevention of violent crimes*]. Nizhin: NDU im. Mikoli Gogolya. [in Ukrainian].
10. Lyutij, V.P. (2010). Socialno-pedagogichne zabezpechennya diyal'nosti kriminal'no-vikonavchoї inspekciyi z resocializaciyi nepovnitnih, zvil'nenih vid vidbuvannya pokarannya z viprobuvannyam: [*Theory, methodology and organization of social and cultural activities*]. *Candidate's thesis*. Lugansk. [in Ukrainian].
11. Nezhivec, O.M. (2009). Resocializaciya zasudzenih ta osib, zvil'nenih z misc' pozbavlennya voli. [*Resocialization of convicts and persons released from prisons*]. [in Ukrainian].
12. Severin, O.O. (2009). Zastosuvannya do nepovnitnih zahodiv kriminal'no-pravovogo karakteru, ne pov'yazanih z pozbavlennyam voli. [*Criminal law and criminology; criminal executive law*]. *Candidate's thesis*. [in Ukrainian].
13. Skic, A.V. (2010). Social'no-demografichna charakteristika nepovnitnih zasudzenih ta yiyi znachennya pri planuvanni ta provedenni social'no-vihovnoyiroboti v umovah vihovnoyi koloniyi. [*Aktualni problemi derzhavnogo upravlinnya, pedagogiki ta psihologii*]. № 2 (3). [in Ukrainian].
14. Social'na robota z nepovnitnimi, yaki perebuvayut' u miscyah pozbavlennya voli. (2003). Red. V.M. Sinov. Kiev. Vid-vo DCSSM. [in Ukrainian].
15. Yarovij, A.O. (2002). Problemi social'noyi adaptaciyi nepovnitnih, zvil'nenih z vihovno-trudovih kolonij. [*Criminal law and criminology; criminal executive law*]. *Candidate's thesis*. Kharkiv. [in Ukrainian].

УЧАСТЬ СПЕЦІАЛІСТА У ПРОВЕДЕННІ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ ЯК ОДНА ІЗ ФОРМ ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАТЬ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ СЛУЖБОВОГО ПІДРОБЛЕННЯ

Копча Наталія Василівна,

аспірант кафедри кримінального права та процесу
Ужгородського національного університету
ORCID ID: 0000-0002-9879-4085

У статті висвітлено значення участі спеціаліста як однієї з основних форм використання спеціальних знань під час розслідування службового підроблення. Встановлено, що залучення спеціаліста до розслідування службового підроблення відбувається у таких формах: 1) практичній; 2) методичній; 3) технічній; 4) консультативній; 5) процесуальній.

Доведено, що практична форма у розслідуванні службового підроблення найчастіше реалізується під час проведення окремих С(Р)Д. Встановлено, що основними С(Р)Д, до яких залучався спеціаліст, є: огляд місця події (далі – ОМП) (98,3%); допит (78,3%); обшук (75,4%); слідчий експеримент (22,4%).

З'ясовано, що методична форма залучення спеціаліста проявляється переважно в усній формі. Найчастіше таку допомогу під час розслідування службового підроблення надають експерти за спеціальністю 1.2.1 (технічна експертиза документів). Обґрунтовано, що судовий експерт із вказаної спеціальності надає слідчому методичні рекомендації щодо огляду, опису документа та віднесення його до службового документа з метою притягнення до відповідальності за ст. 366 КК України.

Технічна форма полягає у використанні всього дозволеного комплексу науково-технічних засобів із метою збирання максимального комплексу слідової інформації та доказів за фактами службового підроблення.

Визначено, що консультативна форма проявляється у вигляді отримання консультацій із різних питань у рамках кримінального провадження за фактом службового підроблення. Доведено, що консультація спеціаліста у певній галузі чи сфері, яка отримується в усній формі, не відображається у матеріалах кримінального провадження, тож не може використовуватися як доказ у ньому. З метою усунення цієї прогалини запропоновано внесення змін до КПК України.

Процесуальна форма виражається у вигляді надання висновку з питань, які належать до сфери знань спеціаліста, під час досудового розслідування кримінальних проступків.

Ключові слова: службове підроблення, спеціальні знання, слідчі (розшукові) дії, спеціаліст, консультації.

Kopcha Natalia. Participation of a specialist in conducting investigative (search) actions, as one of the forms of using special knowledge in the investigation of official forgery

The article highlights the importance of specialist participation as one of the main forms of using special knowledge in the investigation of official forgery. It is established that the involvement of a specialist in the investigation of official forgery occurs in the following forms: 1) practical; 2) methodical; 3) technical; 4) advisory; 5) procedural.

It is proved that the practical form in the investigation of official forgery is most often realized during the conduct of individual C (R) D. As a result of the study, it was found that the main C (R) D in which the specialist was involved are: inspection of the scene (hereinafter – WMD) (98.3%); interrogation (78.3%); search (75.4%); investigative experiment (22.4%).

It was found that the methodical form of involvement of a specialist in most cases is manifested mainly in oral form. It is established that most often such assistance in the investigation of forgery is provided by experts in the specialty 1.2.1 (technical examination of documents). It is substantiated that the forensic expert in this specialty will provide the investigator with methodological recommendations for review, description of the document and referring it to the official document in order to prosecute under Art. 366 of the Criminal Code of Ukraine.

It is established that the technical form consists in the use of the entire permitted set of scientific and technical means in order to collect the maximum set of trace information and evidence on the facts of official forgery.

It is determined that the consultative form is manifested in the form of obtaining advice on various issues in criminal proceedings on the fact of forgery. It is proved that the consultation of a specialist in a certain field or field, which is obtained orally, is not reflected in the materials of the criminal proceedings, and accordingly can not be used as evidence in it. In order to eliminate this gap, a way to solve it in the form of proposals for amendments to the CPC of Ukraine is proposed.

The procedural form is expressed in the form of providing an opinion on issues related to the knowledge of the specialist, during the pre-trial investigation of criminal offenses.

Key words: official forgery, special knowledge, investigative (search) actions, specialist, consultations.

Постановка наукової проблеми та її значення. Із практики розслідування службового підроблення стає зрозумілим, що цей процес має значні труднощі, які пояснюються як об'єктивними, так і суб'єктивними причинами. До об'єктивних належать особливості предмету доказування, слідової інформації, котрі зумовлюють складність процесу розслідування. До суб'єктивних можна віднести ту обставину, що слідчі, прокурори та судді ні психологічно, ні технічно, ні професійно не готові до цілеспрямованого й ефективного розслідування службового підроблення, яке сьогодні набуває нових форм і технологій.

Успіх розслідування службового підроблення, судовий розгляд зумовлений насамперед ефективним збиранням і дослідженням слідової інформації, якісного документування злочинної діяльності, що потребує використання спеціальних знань. Незважаючи на те, що до питання застосування та використання спеціальних знань зверталось багато вчених-криміналістів, донині не всі проблеми розв'язані. Зокрема, продовжуються дискусії щодо сутності та форм використання спеціальних знань у правоохоронній діяльності та під час службового підроблення.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві було предметом дослідження багатьох науковців, зокрема О.Ф. Аубакірова, Р.С. Белкіна, А.І. Вінберга, В.Г. Гончаренка, Г.І. Грамовича, А.В. Дулова, Н.І. Клименко, В.Я. Колдіна, В.К. Лисиченка, М.Я. Сегая, М.О. Селіванова, В.В. Циркаля, А.І. Шиканова, О.Р. Шляхова та ін., проте питання використання форм спеціальних знань при

службовому підробленні детально не висвітлювалося. Це зумовлює необхідність дослідження форм використання участі спеціалістів спеціальних знань у розслідуванні службового підроблення. Вищевказане визначає актуальність цієї статті.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Однією з основних форм використання спеціальних знань у розслідуванні службового підроблення є участь спеціаліста у проведенні С(Р)Д.

Відповідно до ч. 1 ст. 71 КПК України спеціалістом у кримінальному провадженні є особа, котра володіє спеціальними знаннями та навичками та може надавати консультації та висновки під час досудового розслідування і судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок [1].

Участь спеціаліста створює умовну гарантію одержання належних доказів у випадках, які вимагають застосування спеціальних знань, сприяє виявленню доказів, що можуть бути упущені слідчим через його непоінформованість щодо спеціальних питань [2, с. 35].

Зазначений перелік прав фахівця не є вичерпним. Його права й обов'язки конкретизуються видом і характером процесуальної дії. Внаслідок аналізу кримінальних проваджень за фактами службового підроблення встановлено, що залучення спеціаліста відбувається у формах: 1) практичній, яка включає в себе: підготовку, організацію та проведення окремих С(Р)Д; пошук, виявлення, фіксацію, вилучення й упакування слідів вчинення кримінального правопорушення, речових доказів; відібрання зразків для порівняльного дослідження; 2) методичній, що проявля-

ється у застосуванні науково-практичних прийомів і методів проведення окремих С(Р)Д; 3) технічній (обрання та застосування належних науково-технічних і техніко-криміналістичних засобів, необхідних для якісного виявлення та фіксації слідів вчинення кримінального правопорушення та речових доказів); 4) консультативній, яка полягає у наданні роз'яснень із питань, що виникають у кримінальному провадженні; 5) процесуальній, яка виражається у вигляді висновку з питань, що належать до сфери знань спеціаліста, під час досудового розслідування кримінальних проступків. Розкриємо їх більш детально.

Практична форма у розслідуванні службового підроблення найчастіше реалізується під час ОМП (98,3%); допиту (78,3%); обшуку (75,4%); слідчого експерименту (22,4%). Так, відповідно до Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України у запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявлені та розслідуванні № 575 від 07 липня 2017 р. інспектор-криміналіст (технік-криміналіст) на місці події: виявляє, фіксує, здійснює вилучення та пакування матеріальних об'єктів, які несуть на собі слідову інформацію вчиненого правопорушення; проводить експрес-аналіз за зовнішніми характеристиками вилучених об'єктів (без надання письмового висновку), звертає увагу слідчого на фактичні дані, що мають значення для розслідування обставин кримінального правопорушення; відповідає за якісну фіксацію всієї слідової інформації, повноту відображених про це даних у протоколі огляду та схемі (плані) до нього [3].

Методична форма залучення спеціаліста проявляється переважно в усній формі. Це навчання та роз'яснення, консультації слідчого щодо правильних, науково обґрунтованих методик, способів організації та проведення слідчих (розшукових) дій, стратегії, тактики, способів і засобів виявлення, закріплення, вилучення й огляду і дослідження доказів у кримінальному провадженні [4, с. 87]. Найчастіше таку допомогу у розслідуванні службового підроблення надають експерти за спеціальністю 1.2.1 (технічна експертиза

документів). Судовий експерт надає слідчому методичні рекомендації щодо огляду, опису документа та віднесення його до службового.

Технічна форма реалізується відповідно до ч. 2 ст. 71 КПК України, за якою спеціаліст може бути залучений для надання безпосередньої технічної допомоги (фотографування, складення схем, планів, креслень, відбору зразків для проведення експертизи тощо) сторонами кримінального провадження під час досудового розслідування і судом під час судового розгляду, а також для надання висновків у випадках, передбачених п. 7 ч. 4 цієї статті [1]. Практично неможливо говорити про застосування спеціальних знань у кримінальному провадженні за фактами службового підроблення без використання науково-технічних і техніко-криміналістичних засобів. Так, Д.М. Тимчишин під науково-технічними засобами розуміє науково обґрунтовану систему наявних і тих, що розробляються, приладів, пристроїв, устаткування, матеріалів, речовин, програм і технологій і наукових положень, методів і методик їх застосування і використання уповноваженими особами відповідно до закону для виявлення, фіксації, вилучення, упакування, транспортування, передачі, зберігання, слідчого огляду, попереднього й експертного дослідження, кримінальної реєстрації ідеальної та матеріальної інформації про подію злочину й особу злочинця [5, с. 113]. Саме тому уповноважені суб'єкти вправі застосовувати лише ті науково-технічні засоби, котрі прямо передбачені в законі або дозволені ним. Водночас доводиться констатувати, що у законі не закріплені техніко-криміналістичні засоби. Йдеться лише про технічні засоби фіксації кримінального провадження (ст. 107 КПК України).

В Україні до засобів криміналістичної техніки відносять: джерела освітлення; джерела ультрафіолетового (УФ) освітлення; прилади інфрачервоного (ІЧ) освітлення; спостереження, вимірювання і фотографування; сучасні лупи; мікроскопи; портативні пошукові набори та прилади, такі як: металошукач «МО-Імпульс», прилад «БМ» («трупощукач») для визначення місць незаконного поховання біомаси, магнітний піднімач «MP-1», магнітний

піднімач «Спрут». «Арка», металодетектор контролю доступу людей на спеціальний об'єкт (аеропорт, кордон, підприємство); портативні пошукові набори технічних засобів: «Фото-1» – набір фотоапаратури, набір «Молекула» для роботи з мікроб'єктами, «Слід-4» – набір технічних засобів для роботи зі слідами, «Контур-1» – набір засобів для огороження місця події, «Феррит-1» – набір технічних засобів для виявлення видалених зображень на металах (автотранспорті, зброї); лабораторії мобільного контролю: експертного контролю документів і банкнот, а також візового і паспортного контролю; пересувні лабораторії технічних засобів: стереофотограмметричну лабораторію, вибухотехнічну і т. д.; камери для виявлення пото-жирових слідів; технічні засоби для отримання слідів зброї на снарядах і гільзах; прилади експертного класу для експрес-оперативного контролю; технічні засоби експертного дослідження слідів каналу ствола мисливської зброї; експертні системи: відеоскоп і телевізійний спектральний мікроскоп; експортні системи: систему введення дактилоскопічної інформації, систему обробки ПО «ДАКТО-2000»; програмно-апаратні комплекси «ЕКСПЕРТ»; інформаційно-довідкову систему «ПАСПОРТ»; інформаційно-довідкову систему «АВТОДОК»; програмно-апаратний комплекс для технічної експертизи документів (ТЕД-34) [6, с. 915–916]. Тому в ході розслідування службового підроз'язнення необхідно користуватися всім комплексом науково-технічних засобів із метою збирання максимального комплексу слідової інформації та доказів.

Консультативна форма. При розслідуванні кримінальних правопорушень нерідко виникає необхідність отримання консультацій із різних питань. Як показує практика, консультація є однією із найпоширеніших форм участі фахівця у процесі розслідування. Вона може здійснюватися поза рамками конкретної С(Р)Д. Слідчий може отримати консультацію практично з будь-якого питання, що стосується розслідування.

Консультаційна діяльність передбачає отримання слідчим попередньої, важливої для розслідування інформації. Таку інфор-

мацію дає особа, яка має спеціальну підготовку, володіє спеціальними знаннями, професійним досвідом у певній діяльності, навичками, вміннями використання науково-технічних засобів і спеціальних знань і на прохання слідчого, органу дізнання, прокурора чи суду пояснює сутність предметів, явищ і показує ефективні напрямки застосування досягнень науково-технічного прогресу.

Проте доводиться констатувати, що така консультативна допомога не відображена у матеріалах кримінального провадження за фактом службового підроз'язнення. Консультації спеціаліста у певній галузі чи сфері отримуються в усній формі та не відображаються у матеріалах кримінального провадження, а відповідно, не можуть використовуватися як доказ у ньому.

На це звертають увагу і науковці. Так, окремі з них пропонують відображати консультації спеціалістів у спеціальному додатку до протоколів слідчих (розшукових) дій під назвою «Діяльність спеціаліста(ів)». Такий документ належатиме до матеріалів, що додають до протоколу та пояснюють його зміст. У додатку має бути зафіксовано основні види сприяння спеціалістів слідчому: а) застосування науково-технічних засобів; б) консультації; в) рекомендації [7, с. 52]. Інші пропонують результати консультативної діяльності спеціаліста фіксувати у протоколі слідчої (розшукової) дії або на носії інформації, на якому за допомогою технічних засобів задокументовані процесуальні дії. Додатки, що долучаються до протоколів, чітко визначенні у ст. 105 КПК України [8, с. 201].

Ми підтримуємо думку тих вчених, котрі пропонують фіксувати консультативну діяльність спеціаліста у протоколі С(Р)Д, і з метою унормування питання процесуального закріплення консультативної допомоги спеціалістів у кримінальному провадженні внести доповнення до ч. 1 ст. 71 КПК України та викласти її в такій редакції:

1. Спеціалістом у кримінальному провадженні є особа, котра володіє спеціальними знаннями та навичками і може надавати **усні консультації або письмові роз'яснення із фіксуванням їх у відпо-**

відному протоколі та висновки під час досудового розслідування і судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок.

Процесуальна форма, яка виражається у вигляді висновку з питань, що належать до сфери знань спеціаліста, під час досудового розслідування кримінальних проступків. Ця норма була закріплена в п. 7. ч. 4 ст. 71, відповідно до чого повноваження спеціаліста були розширені наданням висновків. Відображено це у Законі України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень» від 22 листопада 2018 р. № 2617-VIII [9]. Крім цього, у ст. 298-1 КПК України висновок спеціаліста віднесено до джерел доказів, проте під час розслідування службового підроблення часто здійснюється розслідування злочинів. Висновок спеціаліста має доказове значення лише щодо кримінального проступку. Таке нормативне закріплення норми КПК України

встановлює нерівні можливості щодо процесу збору доказів і доказування злочинів і проступків, а, як відомо, висновок спеціаліста у разі службового підроблення має важливе значення.

Тож, урахувавши специфіку розслідування службового підроблення, ми підтримуємо думку тих науковців, які вбачають за доцільне розширення повноважень спеціаліста (про надання висновку) і щодо злочинів, а також доповнення ч. 2 ст. 71 КПК механізмом залучення спеціаліста сторонами провадження. Будь-яке дослідження потребує закріплення його результатів для можливості використання.

Отже, залучення спеціаліста до розслідування службового підроблення відбувається у таких формах: 1) практичній; 2) методичній; 3) технічній; 4) консультативній; 5) процесуальній. У ході розслідування службового підроблення слідчий може використовувати всі вищевказані форми залучення спеціаліста з метою об'єктивності та повноти розслідування фактів службового підроблення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI *Верховна Рада України* : сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
2. Грабовский В.Д., Кравчук О.Н. Фоноскопия. Теория и практика использования звуковых следов в расследовании преступлений : учебное пособие. Нижний Новгород : НА МВД РФ, 2001. 108 с.
3. Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні : затв. наказом Міністерства внутрішніх справ України від 07 липня 2017 р. № 575. *Верховна Рада України* : сайт. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17#Text>.
4. Вирок Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/27848236>.
5. Тимчишин Д.М. Використання науково-технічних засобів у розслідуванні вбивств : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2014. 260 с.
6. Маланчук П.М, Мантула А.П. Перспективи розвитку криміналістичної техніки в розслідуванні, розкритті і попередженні злочинів. *Young Scientist*. № 11 (51). 2017. С. 914–919. URL: <http://molodyuvsneny.in.ua/files/journal/2017/11/221.pdf>.
7. Боднар А.В. Форми використання спеціальних знань під час розслідування знищення або пошкодження майна. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 3 (104). С. 46–58.
8. Таранова А.М. Форми використання спеціальних знань у розслідуванні неналежного виконання спеціальних знань медичним або фармацевтичним працівником. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 10. С. 198–203.
9. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень» від 22 листопада 2018 р. № 2617-VIII. *Верховна Рада України* : сайт. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2617-19#Text>.

REFERENCES:

1. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy № 4651-VI [Criminal Procedure Code]. (2012, April 13). *zakon.rada.gov.ua*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> [in Ukrainian].
2. Grabovsky, V.D., Kravchuk, O.N. (2001). Fonoskopiya. Teoriya i praktyka vykorystannia zvukovykh slidiv u rozsliduvanni zlochyniv [Phonoscopy. Theory and practice of using sound traces in the investigation of crimes]. Novgorod [in Russian].
3. Pro zatverdzhennia Instruksii z organizatsii vzaiemodii organiv dosudovogo rozsliduvannia z inshymy orhanamy ta pidrozdilamy Natsionalnoi polizii Ukrainy v zapobihanni kryminalnym pravoporushenniam, ikh vyiavlenni ta rozsliduvanni : zatverdzhnyi nakazom Ministerstva vnutrishnikh sprav Ukrainy 7 lypnia 2017 r. № 575 [On approval of the Instruction on the organization of interaction of pre-trial investigation bodies with other bodies and subdivisions of the National Police of Ukraine in the prevention of criminal offenses, their detection and investigation : approval by the order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine of July 7. 2017 № 575]. *zakon.rada.gov.ua*. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17#Text> [in Ukrainian].
4. Vyrok Uzhgorodskogo misraionnogo sudu Zakarpatskoi oblasti [Judgment of the Uzhhorod City District Court of the Zakarpattia Region]. *reyestr.court.gov.ua*. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/27848236> [in Ukrainian].
5. Tymchyshyn, D.M. (2014). Vykorystannia naukovo-tekhnichnykh zasobiv u rozsliduvanni vbyvstv [The use of scientific and technical means in the investigation of murders]. Candidate's thesis. Kyiv [in Ukrainian].
6. Malanchuk, P.M., Mantula, A.P. (2017). Perspektyvy rozvytku kryminalistychnoi tekhniki v rozsliduvanni, rozkrytti i popyredzhenni zlochyniv [Prospects for the development of forensic techniques in the investigation, detection and prevention of crimes]. *Young Scientist*. 11 (51). URL: <http://molodyvchneny.in.ua/files/journal/2017/11/221.pdf> [in Ukrainian].
7. Bodnar, A.V. (2017). Formy vykorystannia spetsialnykh znan pid chas rozsliduvannia znyshchennia abo poshkodzhennia maina [Forms of use of special knowledge in the investigation of destruction or damage to property]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav – Scientific Bulletin of the National Academy of Internal Affairs*, 3 (104), 46–58 [in Ukrainian].
8. Taranova, A.M. (2019). Formy vykorystannia spetsialnykh znan u rozsliduvanni nenalezhnogo vykonannia spetsialnykh znan medychnym abo farmatsevtichnym pratsivnykom [Forms of use of special knowledge in the investigation of improper performance of special knowledge by a medical or pharmaceutical worker]. *Pidpriemnytstvo, gospodarstvo i pravo – Entrepreneurship, economy and law*, 10, 198–203 [in Ukrainian].
9. Zakon Ukrainy "Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchych aktiv Ukrainy shchodo sproshchennia dosudovogo rozsliduvannia okremykh kategorii kryminalnykh pravoporyshen" vid 22 lystopada 2018 r. № 2617-VIII. [Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Concerning Simplification of Pre-trial Investigation of Certain Categories of Criminal Offenses"]. of November 22, 2018, № 2617-VIII. *zakon.rada.gov.ua*. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2617-19#Text> [in Ukrainian].

УДК 341.231.14(4)

DOI <https://doi.org/10.32782/2409-4544/2021-1/14>

ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ: КРИТЕРІЙ ДОВЕДЕНOSTI «ПОЗА РОЗУМНИМ СУМНІВОМ»

Музичук Катерина Сергіївна,

доктор юридичний наук, доцент,
професор кафедри кримінального права і процесу
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0002-4153-8558

На основі узагальнення практики Європейського суду з прав людини щодо умов утримання ув'язнених (затриманих) розкрито правове значення критерію доведеності «поза розумним сумнівом». Особлива увага відводиться з'ясуванню стандартів утримання, джерелам цих стандартів і процесуальному аспекту використання згаданого критерію для оптимального оцінювання обставин справи та встановлення порушення основоположних прав людини, визначених ст. 3 ЄКПЛ. Наголошено, що, хоча ст. 3 Конвенції не визначені умови перебування ув'язнених (затриманих), своєю практикою ЄСПЛ сформував такі стандарти. Основним орієнтиром ЄСПЛ є дотримання прав людини, гарантованих Конвенцією, та невідворотність курсу від демократії у країнах-учасниках ЄКПЛ.

Використовуючи критерій доведеності «поза розумним сумнівом», ЄСПЛ не тільки встановлює факт порушення (якщо він мав місце) ст. 3 ЄКПЛ, але й зобов'язує країни-учасниці ЄКПЛ виправити ситуацію, яка склалася.

Під час розгляду вказаної категорії справ Суд враховує складність для ув'язнених чи затриманих довести факт порушення щодо них ст. 3 Конвенції та спирається на відповідні матеріали Ради Європи, доповіді Комітету з питань запобігання катуванням і нелюдському чи такому, що принижує гідність, поведженню або покаранню, Мінімальні правила поведження з ув'язненими (прийняті Генеральною асамблеєю ООН), на Конвенцію ООН проти катування, матеріали Комітету міністрів, доповіді омбудсмена та результати досліджень організацій, які не викликають сумнівів у відстоюванні демократії. ЄСПЛ не бере до уваги підходи національних правових систем, не дотримується процесуальних бар'єрів у прийнятності доказів чи визначених формул їх оцінки. При оцінюванні доказів ЄСПЛ здійснює вільну оцінку, але спирається на беззаперечні узгоджені висновки, неухильно дотримується права, визначеного ст. 3 ЄКПЛ. Свавільний підхід не допускається: після повідомлення Уряду держави про порушення ст. 3 ЄКПЛ, ЄСПЛ вимагає від Уряду надання переконливих доказів щодо умов ув'язнення і на їх основі приймає рішення про можливе порушення прав людини, гарантованих ст. 3. У разі ненадання або відмови Уряду в переконливих доказах ЄСПЛ визнає порушення ст. 3 ЄКПЛ.

Ключові слова: умови ув'язнення, стандарти щодо утримання ув'язнених, практика ЄСПЛ.

Muzychuk Kateryna. Case law of the European Court of Human Rights: criteria for providence "beyond reasonable doubt"

Based on the generalization of the case law of the European Court of Human Rights on the conditions of detention of prisoners (detainees), the right to the meaning of arterial security values "beyond a reasonable doubt" is revealed. Features of improving the use of communication standards in support, sources of these standards and the procedural aspect of using this criterion to optimally assess the circumstances of the case and establish the violation of fundamental human rights, defined in Article 3 of the ECHR. It is emphasized that it wants to become Article 3 of the Convention, it does not define the living conditions in the related (fixed), its practical ECtHR with the formation of such standards. The main guideline of the ECtHR is the provision of human rights guaranteed by the Convention and the inevitability of the course of democracy in the member states of the ECHR. Using arterial attractiveness "beyond a reasonable doubt", the ECtHR not only establishes a violation (if any) of Articles 3 of the ECHR, but it also cooperates with ECHR member states to remedy the situation. In considering this category of information, the Court finds it difficult for prisoners or detainees to prove a violation of Article 3 of the Conven-

tion and summarizing the relevant materials of the Council of Europe, the report of the Committee on the Prevention of Inhuman and Degrading Treatment or Punishment, rules for the treatment of prisoners (adopted by the UN General Assembly), the UN Convention against Torture, the materials of the Committee of Ministers, the reports of the Ombudsman and the results of research by organizations that do not require doubt in defending democracy. The ECtHR does not take into account the approaches of national legal systems, is not supported by procedural barriers in the application of data determined by the formula of their assessments. When evaluating the indicators of the ECtHR, a free assessment is made, but it is based on indisputable agreed conclusions. At the same time, the right defined by the state 3 of the ECHR is inadvertently supported. A global approach is not allowed: after notifying the Government of a violation of Article 3 of the ECHR, the ECtHR requires the Government to provide convincing indicators of conditions of detention and decides on possible violations of human rights, guaranteed articles of convincing evidence, the ECtHR recognizes a violation of Article 3 of the ECHR.

Key words: communication conditions, standards for the use of prisoners, ECtHR practice.

Європейська конвенція з прав людини (далі – ЄКПЛ, Конвенція) ст. 3 проголошує заборону катування: «Нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню» [1]. Сфера дії цієї статті не обмежується заборонаю застосування до ув'язнених (затриманих) фізичної сили. Із практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ, Суд) вбачається, що ст. 3 зобов'язує держави-учасниці Конвенції забезпечувати належні умови утримання ув'язнених. Хоча у самій ст. 3 Конвенції про такі умови не йдеться, стандарти утримання ув'язнених сформовані практикою Суду.

Оцінюючи умови перебування ув'язненого під вартою, Суд керується критерієм доведеності «поза розумним сумнівом», проте його метою ніколи не було запозичення підходу національних правових систем, які використовують цей стандарт. Роль Суду полягає не у встановленні вини у вчиненні злочину або цивільної відповідальності, а у встановленні відповідальності Договірної держави за Конвенцією. Специфіка його завдання за ст. 19 Конвенції – забезпечення дотримання Договірними державами їхніх зобов'язань щодо захисту основоположних прав, закріплених у Конвенції, – зумовлює його підхід до питань доказів і доведеності. Під час проваджень у Суді відсутні процесуальні бар'єри для прийнятності доказів або заздалегідь визначені формули для їхньої оцінки. Суд робить висновки, які, на його думку, підтверджуються вільною оцінкою всіх доказів, у т. ч. такими умовиводами, які можуть впливати із фактів і доводів сторін. Згідно з його усталеною

практикою доведеність може впливати зі співіснування достатньо вагомих, чітких та узгоджених між собою висновків або подібних неспростовних презумпцій факту [2, п. 161; 3, п. 57; 4, п. 45; 5, п. 100; 6, п. 83]. Крім того, рівень переконання, необхідний для досягнення відповідного висновку, й у зв'язку з цим розподіл тягаря доведення нерозривно пов'язаний зі специфікою фактів, характером висунутого твердження та відповідним конвенційним [7, п. 147; 8, п. 26; 9, п. 121; 6, п. 83].

Суд бере до уваги об'єктивні труднощі, з якими стикаються заявники при отриманні доказів для обґрунтування своїх скарг на умови ув'язнення. Через обмеження, накладені режимом пенітенціарних установ, не можна реалістично очікувати, що ув'язнені зможуть надати фотографії своєї камери або її точні розміри, вказати температуру в ній або рівень освітленості, однак заявник повинен надати детальний і послідовний опис умов свого ув'язнення, як, наприклад, дати переведення між установами, що дозволить Суду визначити, що скарга не є явно необґрунтованою або неприйнятною за будь-яких інших підстав. Лише чіткий і послідовний опис заявником умов ув'язнення, що принижують його гідність, становить *prima facie* справу про жорстоке поводження і служить основою для повідомлення Уряду-відповідачу про скаргу [9, п. 122; 6, п. 83].

Суд вважає, що справи стосовно тверджень про неналежні умови ув'язнення не підлягають жорсткому застосуванню принципу *affirmanti incumbit probatio* (особа, котра щось стверджує, повинна довести це твердження), оскільки в таких справах лише держава-відповідач має

доступ до інформації, здатної підтвердити або спростувати ці твердження. Звідси випливає, що після того, як Суд повідомив Уряду про скарги заявника, тягар доведення лежить на Уряді, який повинен зібрати та надати відповідні документи. Нездатність Уряду надати переконливі докази стосовно матеріальних умов ув'язнення призведе до висновку щодо обґрунтованості доводів заявника (див. [10, п. 56; 11, п. 113; 6, п. 83]).

Якщо страждання та приниження, пов'язані із триманням під вартою, перевищують той рівень страждання та приниження, який є невід'ємно пов'язаним із позбавленням свободи, порушується ст. 3 Конвенції. Суд вважає, що держава повинна гарантувати тримання особи під вартою за умов, які відповідають принципу поваги до її людської гідності, а спосіб і метод виконання покарання не завдавали їй душевного страждання чи труднощів, котрі би перевищували невідворотний рівень страждання, притаманний триманню під вартою, та щоб з огляду на практичні вимоги ув'язнення охорона здоров'я такої особи та її благополуччя забезпечувалася належним чином. Під час оцінки умов ув'язнення має враховуватися загальний вплив цих умов, а також конкретні твердження, висунуті заявником, і тривалість проведеного за цих умов періоду [6, п. 85; 9, пп. 141–142; 12, пп. 228–229].

Для отримання чітких і узгоджених висновків щодо оцінки умов утримання ув'язнених під вартою згідно зі ст. 3 Конвенції Суд посилається на відповідні матеріали Ради Європи, міжнародні та національні матеріали. До таких, зокрема, належать загальні доповіді Комітету з питань запобігання катуванням і нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню (далі – Комітет або КЗК).

Так, у справі «Сукачов проти України» Суд посилається на стандарти, відображені у Другій загальній доповіді Комітету: «Питання переповнення камер безпосередньо стосуються Комітету. Всі служби і будь-яка діяльність всередині закладу зазнають негативного впливу в разі, якщо в закладах буде більше ув'язнених осіб, ніж це передбачено. Від цього погіршиться

загальний рівень життя, можливо, навіть досить суттєво. Окрім цього, переповнення в'язниці або якоїсь її частини саме по собі вже може становити факт нелюдського або такого, що принижує гідність поводження» [13, п. 46].

У згаданій справі [6] Суд дотримується стандартів, визначених Сьомою загальною доповіддю Комітету: «Переповнена в'язниця тягне за собою тісні та негігієнічні умови ув'язнення, постійну відсутність усамітнення (навіть при здійсненні таких основних дій, як використання санітарного обладнання); зменшення діяльності поза межами через те, що попит випереджає кількість доступного персоналу й обладнання; перевантаження для служби охорони здоров'я; підвищений тиск і тому більший рівень насилля серед ув'язнених і між ув'язненими і персоналом. І цей список далеко не вичерпний. Комітет вже неодноразово був змушений робити висновок про те, що негативний вплив приводив до нелюдських і таких, що принижували гідність, умов ув'язнення...» [14, п. 13].

В Одинадцятій загальній доповіді Комітету Суд посилається на такі стандарти: «З поширенням діяльності Комітету на Європейському континенті його представники довідалися про величезний відсоток осіб, які в окремих країнах покарані позбавленням волі, та, як наслідок, про непомірне переповнення в'язниць. Те, що держава тримає за ґратами так багато своїх громадян, не може пояснюватися тільки високим рівнем злочинності, певно, на такий стан справ якоюсь мірою впливають і світогляд працівників правоохоронних відомств, і позиція судової влади. Слід переглянути чинне законодавство і практику щодо утримання під вартою до суду і винесення вироків за злочини, а також щодо альтернативних ув'язненню покарань. Саме такий підхід притаманний Рекомендації Комітету міністрів № R(99)22 [15, п. 28].

Інший стандарт: «У країнах центральної та східної Європи ув'язнені великими кількостями утримуються у спільних камерах, де вони не тільки сплять уночі, але й проводять майже увесь день; санітарні вузли також розташовані у цих самих приміщеннях. Всі ці проблеми ще більше

загострюються, якщо, як це часто буває, кількість утриманих у приміщенні перевищує його орієнтовну місткість, а завелике навантаження на раковини для умивання і туалети разом із недостатньою для такої кількості ув'язнених вентиляцією створюють і справді жакливі умови» [15, п. 29].

Стандарти щодо утримання ув'язнених Суд вбачає і в рекомендаціях Комітету стосовно України. Так, у додатку до Рекомендації № R(99)22: «За умов переповненості особлива увага повинна приділятися людській гідності, заохоченню адміністрації в'язниць застосовувати гуманне і позитивне поводження, повному визнанню ролі персоналу й ефективним сучасним підходам до управління» [15].

Стандартами утримання ув'язнених для Суду слугують і Європейські пенітенціарні правила, згідно з якими особлива увага повинна приділятися кількості вільного простору, гігієні та санітарії ув'язнених, наданню достатнього і відповідним чином приготованого харчування, охороні здоров'я ув'язнених і можливості вправ на відкритому повітрі [16, п. 7].

Серед рекомендацій Комітету міністрів державам-членам Ради Європи щодо мінімальних стандартів, які слід застосовувати до осіб, котрі перебувають під вартою в очікуванні суду та засуджених осіб, варто виділити такі. 1. У поводженні з усіма особами, позбавленими волі, необхідно дотримуватися їхніх прав людини. 2. Особи, позбавлені волі, зберігають усі права, яких вони не були законно позбавлені за рішенням суду, відповідно до якого вони засуджені до позбавлення волі чи взяті під варту. 3. Обмеження, накладені на осіб, позбавлених волі, повинні бути мінімально необхідними та відповідати тій обґрунтованій меті, з якою вони накладалися. 4. Утримання ув'язнених за умов, які порушують їхні права людини, не може бути виправдане нестачею ресурсів...» [16, п. 35].

Окрім вказаного, Суд дотримується стандартів щодо утримання ув'язнених, відображених у Мінімальних правилах поводження з ув'язненими (прийнятих 17 грудня 2015 р. Генеральною асамблеєю ООН). Зокрема, правило 13: «Всі приміщення, якими користуються в'язні, особливо спальні, повинні відповідати всім

санітарним вимогам, причому належну увагу слід звертати на кліматичні умови, особливо на кубатуру приміщень, на мінімальну площу їх, на освітлення і вентиляцію».

Правило 14: «У приміщенні, де живуть і працюють в'язні: а) вікна повинні мати достатні розміри для того, щоб в'язні могли читати і працювати при денному світлі та повинні бути сконструйовані так, щоб забезпечувати доступ свіжого повітря, незалежно від того, є чи немає штучної системи вентиляції; б) штучне освітлення повинне бути достатнім для того, щоб в'язні могли читати і працювати без шкоди для зору; с) санітарні вузли повинні бути достатні для того, щоб кожен в'язень міг задовольнити свої природні потреби, коли йому це потрібно, за умов чистоти та пристойності».

Правило 17. Всі частини закладу, якими в'язні користуються регулярно, повинні завжди утримуватися в належному порядку і суворій чистоті [17].

Як на стандарти дотримання ст. 3 Конвенції Суд посилається на результати перевірок Підкомітету з питань запобігання катуванню (скорочено – ПЗК), створення якого передбачено Факультативним протоколом 2002 р. до Конвенції ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських і таких, що принижують гідність, видів поводження або покарання. ПЗК здійснює візити до різних країн, у т. ч. і до України (у 2011 та 2016 рр.).

Оцінюючи умови перебування ув'язненого у Дніпровському СІЗО (справа «Сукачов проти України»), Суд розглядає окремо перебування в кожній камері. Процесуальний розгляд справи Судом здійснюється окремими кроками: 1) докази, надані заявником, із якими погоджується Уряд, приймаються як переконливі; 2) решта доказів заявника оцінюється на основі порівняння зі стандартами КЗК за 2014 р.; 3) умови утримання заявника порівнюються з умовами утримання інших ув'язнених Дніпровського СІЗО у той самий період; 4) якщо окремі доводи щодо умов утримання, наведені заявником, не оскаржуються Урядом, Суд приймає наданий заявником опис; 5) якщо у звіті КЗК йдеться про покращення умов перебування ув'язнених лише в окремих відділен-

нях Дніпровського СІЗО, Суд не вважає, що умови покращилися і в решті тюремних відділень; 6) оцінюється чинник особистого простору перебування ув'язненого в кожній камері. Перебування протягом 23 годин на добу у кожній камері вважається аргументом на користь заявника; 7) враховується час перебування ув'язненого в кожній камері та час його перебування на свіжому повітрі (норми зіставляються із вищенаведеними стандартами).

Окрім перелічених процесуальних особливостей оцінки умов утримання ув'язненого у Дніпровському СІЗО, Суд ще звертає увагу на повторюваність проблеми, піднятої заявником, в інших справах (на предмет порушення ст. 3 Конвенції) [6, п. 136]. Якщо піднята структурна

проблема неодноразово повторюється (окрім розглянутих заяв, ще десятки очікують розгляду), піднімалася Комітетом міністрів, КЗК, НПМ, Омбудсменом, то Суд, спираючись на власний процесуальний розгляд справи щодо умов утримання та неодноразову повторюваність піднятої проблеми, визнає порушення ст. 3 Конвенції [6, пп. 135, 137–141].

Отже, ретельна оцінка за кожним процесуальним кроком, порівняння із міжнародними стандартами, врахування попередньої практики та системність піднятої проблеми дають підґрунтя Суду винести таке аргументоване рішення, яке ні в кого не викликатиме сумніву, а тому відповідатиме критерію доведеної «поза розумним сумнівом».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод з поправками, внесеними відповідно до положень Протоколів № 1, 4, 6, 7, 12 та 13. Секретаріат Європейського суду з прав людини. Страсбург, 2010. 24 с.
2. Рішення ЄСПЛ від 18 січня 1978 р. у справі «Ірландія проти Сполученого Королівства» (серія А, №25).
3. Рішення ЄСПЛ від 12 вересня 2008 р. у справі «Яременко проти України» (заява № 15825/07).
4. Рішення ЄСПЛ від 27 лютого 2009 р. у справі «Спінов проти України» (заява № 34331/03).
5. Рішення Великої палати ЄСПЛ від 27 червня 2000 р. у справі «Салман проти Туреччини» (заява № 21986/93).
6. Рішення ЄСПЛ від 6 лютого 2020 р. у справі «Сукачов проти України» (заява № 14057/07).
7. Рішення Великої палати ЄСПЛ від 26 лютого 2004 р. у справі «Начова та інші проти Болгарії» (заяви № 43577/10 та 43587/99).
8. Рішення Великої палати ЄСПЛ від 8 липня 2004 р. у справі «Ілашку та інші проти Молдови та Росії» (заяви № 48787/99).
9. Рішення ЄСПЛ від 10 січня 2012 р. у справі «Ананьєв та інші проти Росії» (заяви № 42525/07 та 60800/08).
10. Рішення ЄСПЛ від 17 червня 2010 р. у справі «Губін проти Росії» (заява № 8217/04).
11. Рішення ЄСПЛ від 8 листопада 2005 р. у справі «Худойоров проти Росії» (заява № 6847/02).
12. Рішення ЄСПЛ від 27 січня 2015 р. у справі «Нешков та інші проти Болгарії» (заяви № 36925/10 та 5 інших).
13. Друга загальна доповідь Комітету з питань запобігання катуванням та нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню. URL: <https://rm.coe.int/1680696a3f>.
14. Сьома загальна доповідь Комітету з питань запобігання катуванням та нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню. URL: <http://atlas-of-torture.org/entity/mgaz39oa12?file=1548857966830juku65yy5y.pdf>.
15. Одинадцята загальна доповідь з питань запобігання катуванням та нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню. URL: [www. https://rm.coe.int/1680696a75](https://rm.coe.int/1680696a75).
16. Європейські пенітенціарні правила (Резолюція № R(2006)2 Комітету Міністрів держав-учасниць) (Прийнято Комітетом Міністрів 11 січня 2006 р. на 952-й зустрічі Заступників Міністрів). URL: www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032#Text.

17. Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями. URL: www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_212#Text.

REFERENCES:

1. Konventsija pro zakhyst prav liudyny i osnovipolozhnykh svobod z popravkamy, vnesenymy vidpovidno do polozhen Protokoliv № 1, 4, 6, 7, 12, 13. Secretariat Yevropeiskogo sudu z prav liudyny [Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, as amended by the Protocols № 1, 4, 6, 7, 12 and 13. Registry of the European Court of Human Rights]. *Strasbourg, 2010*. 24 p. [in Ukrainian].
2. Rishennia YeSPL vid 18.01.1978 "Irlandiia proty Spoluchenoho Korolivstva" (seriya A, № 25) [Judgment of the ECtHR of 18 January 1978 in Ireland v. The United Kingdom] (*Series A, 25*) [in Ukrainian].
3. Rishennia YeSPL vid 12.09.2008 "Yaremenko proty Ukrainy" (zayava №15825/07) [Judgment of the European Court of Human Rights of 12 September 2008 in Yaremenko v. Ukraine] (*application no. 15825/07*) [in Ukrainian].
4. Rishennia YeSPL vid 27.02.2009 "Spinov proty Ukrainy" (zayava №34331/03) [Judgment of the European Court of Human Rights of 27 February 2009 in the case of Spinov v. Ukraine] (*application no. 34331/03*) [in Ukrainian].
5. Rishennia Velykoyi palaty YeSPL vid 27.06.2000 "Salman proty Turechchyny" (zaiava № 21986/93) [Judgment of the Grand Chamber of the European Court of Human Rights of 27 June 2000 in Salman v. Turkey] (*application no. 21986/93*) [in Ukrainian].
6. Rishennia YeSPL vid 6.02.2020 "Sukachov proty Ukrainy" (zayava № 14057/07) [Judgment of the European Court of Human Rights of 6 February 2020 in Sukachov v. Ukraine] (*application no. 14057/07*) [in Ukrainian].
7. Rishennia Velykoyi palaty YeSPL vid 26.02.2004 "Nashova ta inshi proty Bolharii" (zayavy № 43577/10 та 43587/99) [Judgment of the Grand Chamber of the European Court of Human Rights of 26 February 2004 in Nachova and Others v. Bulgaria] (*applications №№ 43577/10 and 43587/99*) [in Ukrainian].
8. Rishennia Velykoyi palaty YeSPL vid 8.07.2004 "Ilashku ta inshi proty Moldovy ta Rosii" (zayava № 48787/99) [Judgment of the Grand Chamber of the European Court of Human Rights of 8 July 2004 in Ilashka and Others v. Moldova and Russia] (*application no. 48787/99*) [in Ukrainian].
9. Rishennia YeSPL vid 10.01.2012 "Ananiev ta inshi proty Rosii" (zayavy № 42525/07 та 60800/08) [Judgment of the European Court of Human Rights of 10 January 2012 in the case of Ananiev and Others v. Russia] (*applications № 42525/07 and 60800/08*) [in Ukrainian].
10. Rishennia YeSPL vid 17.06.2010 "Hubin proty Rosii" (zayava №8217/04) [Judgment of the ECtHR of 17 June 2010 in Gubin v. Russia] (*application no. 8217/04*) [in Ukrainian].
11. Rishennia YeSPL vid 8.11.2005 "Khudoiorov proty Rosii" (zayava № 6847/02) [Judgment of the European Court of Human Rights of 8 November 2005 in the case of Khudoyorov v. Russia] (*application no. 6847/02*) [in Russian].
12. Rishennia YeSPL vid 27.01.2015 "Neshkov ta inshi proty Bolharii" (zayavy № 36925/10 та 5 inshukh) [Judgment of the European Court of Human Rights of 27 January 2015 in the case of Neshkov and Others v. Bulgaria] (*applications №№ 36925/10 and 5 others*) [in Russian].
13. Druga zagal'na dopovid' Komitetu z pytan' zapobigannya katuvannyam ta nelyuds'komu chy takomu, shho prynzhuye gidnist', povodzhennyu abo pokarannyu [Second general report of the Committee on the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment]. *rm.coe.int*. Retrieved from <https://rm.coe.int/1680696a3f> [in Russian].
14. S'oma zagal'na dopovid' Komitetu z pytan' zapobigannya katuvannyam ta nelyuds'komu chy takomu, shho prynzhuye gidnist', povodzhennyu abo pokarannyu [Seventh General Report of the Committee on the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment] *atlas-of-torture.org*. Retrieved from <http://atlas-of-torture.org/entity/mgaz39oa12?file=1548857966830juku65yy5y.pdf>. [in Russian].
15. Odyadcyata zagal'na dopovid' z pytan' zapobigannya katuvannyam ta nelyuds'komu chy takomu, shho prynzhuye gidnist', povodzhennyu abo pokarannyu [Eleventh General Report

on the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment]. *rm.coe.int*. Retrieved from <https://rm.coe.int/1680696a75> [in Russian].

16. Yevropejs'ki penitenciarni pravyla (Rezolyuciya # R(2006)2 Komitetu Ministriv derzhav-uchasnycz') (Pryjnyato Komitetom Ministriv 11.01.2006 na 952- j zustrichi Zastupnykiv Ministriv) [European Penitentiary Rules (Resolution № R (2006) 2 of the Committee of Ministers of the States Parties) (Adopted by the Committee of Ministers on 11 January 2006 at the 952nd meeting of the Ministers' Deputies)]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032#Text [in Russian].

17. Minimal'ni standartni pravyla povodzhennya z v'yaznyamy [Minimum standard rules for the treatment of prisoners]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_212#Text) [in Ukrainian].

НОТАТКИ

Наукове видання

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ЧАСОПИС

№ 1 (16)

Коректура • Ірина Миколаївна Чудеснова

Комп'ютерна верстка • Юрій Васильович Ковальчук

Формат 60x84/8. Гарнітура Verdana.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 12,56.
Замов. № 0821/300. Наклад 300 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (048) 709 38 69,
+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.